LUND UNIVERSITY

Känslor i krig. Sensibilitet och emotionella strategier bland svenska officerare 1788–1814

Nordland, Hugo

2015

Link to publication

Citation for published version (APA):
Nordland, H. (2015). *Känslor i krig. Sensibilitet och emotionella strategier bland svenska officerare 1788–1814*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Agerings bokförlag.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 19. Apr. 2024

KÄNSLOR I KRIG

Hugo Nordland

Känslor i krig

Sensibilitet och emotionella strategier bland svenska officerare 1788–1814

AGERINGS BOKFÖRLAG

Denna bok publiceras med stöd av
Delegationen för militärhistorisk forskning

agerings.se
facebook.com/agerings

ISBN: 978-91-86119-26-3
Copyright © 2015, Hugo Nordland
Omslag: Jens Andersson, Bok & Form
Tryck: CPI Books GmbH, Tyskland 2015

Innehåll

FÖRORD 9

1. INLEDNING 11

Syfte och frågor 15

Tidsperioden 17

Sensibilitet i revolutionernas tidevarv 20

Forskning om krigets kulturhistoria och militär sensibilitet 26

2. UTGÅNGSPUNKTER, METOD OCH MATERIAL 37

Känslornas historia 38

Kontinuitetsperspektiv 40, *Diskontinuitetsperspektiv* 45, *Teoretisk positionering,* 51

Metod 53

Att hantera lidande 54, *Att sätta ord på känslorna* 56

Material 59

Studiens upplägg 65

3. BAKGRUND 67

Den svenska officerskåren 67

Utbildning 68, *Demografiska och karriärmässiga förutsättningar* 70, *Ideal och värderingar* 74

Svenska fälttåg 1788–1814 76

Gustav III:s krig mot Ryssland 1788–1790 77, *Pommerska kriget 1805–1807* 80, *Finska kriget 1808–1809* 83, *Fälttågen i Tyskland och Norge 1813–1814* 90

4. KONTAKTEN MED HEMMET 95

Det avståndsbetingade lidandet 95

Lidandet och brevgenren 98, *Oro och ovisshet* 103, *Längtan och hemsjuka* 110

Att hantera avståndet 112

Hemlängtan i medicinsk litteratur 113, *Plikt, ära och manlighet* 117,

Brevskrivandet och strävan efter närhet 120, *Det tröstande hoppet* 126,
Det bedrägliga hoppet 130, *En resignerad hållning* 134
Sammanfattning 137

5. RELATIONER I KRIGETS VARDAG 141
Lägereldar och middagar 142
Vänskap mellan officerare 146
Vänskapens lindrande effekt 147, *Vänskapens känslor* 151
Vänskapens praktiker 155, *Vänskapens gränser* 158
Relationer mellan över- och underordnade 166
Kärlekens nytta 168, *Omsorg och militärt faderskap* 171,
Straff och disciplin 179
Kåranda och kamratskap 182
Kamratanda och plikt 182
Sammanfattning 185

6. STRIDEN 191
Stridens verklighet 192
Synen på strid 194
Lidande och stridserfarenhet 199
Eldstrid 200, *Närstrid* 206, *Sår och blessyrer* 209
Emotionella strategier i strid 216
Officerare och soldater 218, *Att döva sina känslor* 220, *Ärans offer* 223
Sammanfattning 235

7. SLUTSATSER 239
Sammanfattning och resultat 240
Civilt, militärt och sensibelt, 243, *Känslor i krig*, 246
En blick på samtiden 248

SUMMARY: EMOTIONS AT WAR 251

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING 261

BILDFÖRTECKNING 277

REGISTER 279

Förord

En avhandling skrivs aldrig färdigt – den överges. Detta är en av de många lärdomar jag fått mig till livs under de nästan fem år jag arbetat på denna bok. Efter att ha satt sista punkten konstaterar jag att den bok du håller i din hand inte alls liknar den jag såg för mitt inre när jag som nyantagen doktorand firade med champagne vid Historiska institutionens cykelställ. När jag nu överger projektet fem år senare konstaterar jag att resultatet blivit långt mycket bättre än den skiss som var min utgångspunkt. Men för detta är jag alls icke ensamt ansvarig. Att skriva avhandling må vara ensamt under långa perioder, men likväl finns det flera personer som förtjänar ett särskilt tack. Utan deras insatser hade denna bok förmodligen aldrig sett dagens ljus.

I första hand vill jag nämna min huvudhandledare Marie Lindstedt Cronberg. Tack för att din dörr alltid stått öppen för mig, för att du läst och kommenterat mina texter med omsorg och noggrannhet och för att du stöttat mig mentalt i skeden då så behövts. Tack också till min biträdande handledare Harald Gustafsson vars kritiska ögon och skarpa kommentarer gett mig viktiga tankeställare och inspiration samt inte minst avhjälpt en och annan språklig olat.

När skrivprocessens senare del närmade sig anlitades Leif Runefelt som slutseminarieopponent. Han gjorde en formidabel insats genom att i manuset peka ut både behov av förbättringar och styrkor att förtydliga. Även Maria Sjöberg förtjänar ett särskilt omnämnande. Som sakkunnig i Delegationen för militärhistorisk forskning (DMF) var hon generös med sin konstruktiva kritik som i ett viktigt skede av

arbetet bidrog till att förbättra avhandlingens kvalitet. Det är samma delegations generösa bidrag som möjliggjort tryckningen av denna bok. Ytterligare personer som i olika sammanhang kommit med särskilt viktiga synpunkter är David Gudmundsson, Yvonne Maria Werner, Eva Helen Ulvros, Anna Nilsson Hammar, Andreas Olsson, David Larsson Heidenblad och Erik Bodensten. Tack till er alla! En annan som förtjänar att nämnas särskilt är min gode vän och kollega Johannes Ljungberg. Vi har sedan vi tillsammans läste kandidatnivån i historia följts åt på en intellektuell vandring som jag hoppas ska vara i många år än.

Det har varit särskilt privilegierat att doktorera i en miljö som den vid Historiska institutionen. Det är få förunnat att ha så många doktorandkollegor och tillgång till levande seminariemiljöer, intressanta kurser och forskningsinternat i Nationella forskarskolans regi. På många sätt har kollegorna varit till stor hjälp i arbetet men de har också bidragit till att göra doktorandtiden så mycket roligare. Särskilt tack till Maria Karlsson och Andreas Olsson för sällskapet under åren i ”Örnnästet”. Erik Bodensten har inte bara visat stort intresse för mitt avhandlingsämne utan också varit en god samarbetspartner då vi tillsammans undervisat i Freds- och konfliktvetenskap. Fler kollegor har i olika sammanhang bidragit till intressanta diskussioner, kritiska utbyten och lunchsällskap. Tack Sune Bechmann Pedersen, Peter K Andersson, Isak Hammar, Emma Hilborn, Johan Stenfeldt, Johan Pries, Martin Ericsson, Kristoffer Ekberg, Bonnie Clementsson, Kerstin Hundahl, Helen Persson, Björn Lundberg och Iben Bjørnsson.

Fler som varit avgörande är de människor som funnits vid sidan av arbetet. Min familj och mina vänner har aldrig sviktat i sin tro på mig, även om jag själv ibland gjort det. Tack pappa för de där tennsoldatsformarna som lade grunden för en tioårig pojkes historieintresse. Tack mamma för att du alltid övertygat mig om att flit och idogt arbete lönar sig. Men mest av alla vill jag tacka den som under dessa år på allra närmast håll bevittnat min glädje, min ångest, mina grubblerier

och mitt slit. Du tvekar aldrig att göra de där små sakerna som gör min tillvaro lite lättare och lite mer gyllene. Denna bok tillägnas dig, min älskade Sofia, och det liv som i skrivande stund växer i din mage.

Hugo Nordland
Lund, juli 2015

1
Inledning

1700-talet var ett känslans tidevarv. Beskrivningen är särskilt träffande om man talar om århundradets senare del. I vissa kretsar hyllades känslosamheten så till den grad att bilden av det sena 1700-talet som huvudsakligen dominerat av upplysningstänkande och rationellt förnuft har börjat problematiseras.[1] I botten av denna sensibilisering låg framför allt en ny syn på människan som i högre grad tog hänsyn till hennes inre beskaffenhet. I konst, litteratur och politik förmedlades idéer om att vägen till sann dygd gick genom hjärtat.[2]

Men det sena 1700-talet såg också Europa träda in i en tid av revolution och omskakande ofred som i grunden skulle förändra synen på både människan och samhället. Revolutions- och napoleonkrigen kom under mer än 20 års tid att skaka hela kontinenten. Även Sverige, som sedan länge förlorat sin position som central aktör på den europeiska scenen, översköljdes av svallvågorna från den storpolitiska stormen. Mellan åren 1788 och 1814 utkämpades inte mindre än fyra krig under svensk fana. I dessa krig deltog svenska officerare vars be-

1 Se exempelvis G. J. Barker-Benfield, *The Culture of Sensibility: sex and society in eighteenth-century Britain,* Chicago 1992, s. xxix-xxxi; Thomas Dixon, *From Passions to Emotions: the creation of a secular psychological category,* Cambridge 2003, s. 64-66; William M. Reddy, *The Navigation of Feeling: A framework for the history of emotions*, Cambridge 2001, s. 216f.; David Denby, *Sentimental Narrative and the Social Order in France, 1760-1820*, Cambridge 1994, s. 240f.; Nicole Eustace, *Passion is the Gale: emotion, power, and the coming of the American Revolution*, Chapel Hill 2008, s. 3-6.

2 Reddy, 2001, s. 181f.

skaffenhet som lidande och kännande individer nu aktualiserades. I denna avhandling undersöks vad som hände när känslosamhetens kultur bröts mot krigets grymma verklighet och militära ideal. Vilka lidanden mötte de officerare som vistades i krigets miljö? Hur försökte man hantera dessa lidanden på ett mentalt plan? Vad innebar det att samtidigt förhålla sig till känslosamhetens sensibla ideal och krigets hårda krav på självbehärskning och maskulinitet?

Avhandlingen är framför allt ett bidrag till det forskningsfält som benämns känslornas historia – ett fält som ännu är i sin linda, men som expanderat kraftigt under det senaste decenniet. Känslornas betydelse i olika sammanhang är en aspekt av tillvaron som återstår att undersöka vad gäller de flesta av historiens epoker och samhällen. Kanske gäller detta i synnerhet den militära sfären. Här bidrar föreliggande studie rent konktret med en tillämpad analys av hur föreställningar om lidande och hur det hanterades fungerade i en svensk militär kontext i gränslandet mellan tidigmodern och modern tid. Men avhandlingen inrymmer även ett teoretiskt och metodologiskt bidrag till fältet. Genom att analysera känslohantering i termer av strategier illustreras ett, för historievetenskapen, nytt sätt att tolka hållningar i det förflutna.

Samtidigt som man talat om det sena 1700-talet som ett sensibilitetens tidevarv har annan forskning hävdat att rådande manlighetsideal under perioden förde fram självbehärskning som central egenskap. Historikern Jonas Liliequist har påpekat hur begär och lidelser alltid utgjort hot mot manlighetsidealet i olika tidsepoker. Under det sena 1700-talet förkroppsligades detta i bilden av den så kallade sprätthöken, vilket blev en beteckning på fåfänga, känslosamma och omanliga män.[3] David Tjeder som undersökt manlighetsideal under 1800-talet har visat hur laster som dryckenskap och hasardspel tolkades som

3 Jonas Liliequist, ”Från niding till sprätt: en studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal”. I Anne Marie Berggren (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1999, s. 85-90.

symptom på en oförmåga att kontrollera sina ”passioner”.[4] Självbehärskningen har med andra ord lyfts fram som ett transhistoriskt manlighetsideal, åtminstone i Norden, samtidigt som känslolivet alltid verkar ha utgjort ett problem. Men värderades verkligen alla människans känslor utifrån samma måttstock? Sågs alla utlevelser som symptom på ”fallet”, det vill säga att man släppt kontrollen och låtit viljan domineras av känslorna? Idéhistorikern Claes Ekenstam har visat på förhållanden som tyder på att relationen mellan självbehärskning och emotionell expressivitet var mycket komplex. Han exemplifierar inte minst detta genom att peka på manlig gråt som uttryck för flera olika känslor beroende på i vilket sammanhang tårarna fallit. Hur de känslor som gråten tolkats som symptom på har värderats är ytterligare en komplex dimension som präglas av mångtydighet.[5]

Nu är det inte manlighetsnormer som utgör fokus för denna avhandling. Men indikationerna på att hanteringen och värderingen av känslor i manligt homogena grupper, såsom militärer, har en invecklad historia visar hur viktigt ämnet för denna avhandling är. Den militära manligheten, som för övrigt är tämligen underutforskad i Sverige, förstås gärna utifrån en traditionell bild präglad av ett närmast stoiskt förhållningssätt till känslor. Detta ideal är högst påtagligt i dagens militära organisationer, vilket filosofen Nancy Sherman visat med dagens amerikanska krigsmakt som exempel. ”Suck it up” är det imperativ som ofta beskriver den stoiska hållningen i detta sammanhang, alltså en uppmaning att inte låta sig beröras av känslor utan istället idka dis-

4 David Tjeder, *The power of character: middle-class masculinities, 1800–1900*, Stockholm 2003, s. 40f. Såsom ordet ”passioner” brukas i Tjeders material betecknar det en kategori av starka känslor där bland annat hopp, rädsla, glädje, sorg, vrede, medkänsla, begär, kärlek men också hämndlystnad och stolthet ingick.

5 Claes Ekenstam, ”Kroppen, viljan och skräcken för att falla”. I Claes Ekenstam (red.), *Rädd att falla: studier i manlighet*, Stockholm 1998a, s. 28f. 47; Claes Ekenstam, ”En historia om manlig gråt”. I Claes Ekenstam (red.), *Rädd att falla: studier i manlighet*, Stockholm 1998b, s. 117-123.

ciplin, kontroll och uthållighet.[6] Under tidigmodern tid definierades stoicismen som ett genomdisciplinerat förhållningssätt till känslorna. Lustar och sinnesrörelser skulle kväsas och behärskas med hjälp av olika dygder. Claes Ekenstam har påpekat den stoiska filosofins inflytande bland europeisk adel under förra halvan av 1700-talet. Det stoiska mansidealet odlades inte minst inom militären.[7] Idéhistorikern Andreas Hellerstedt bekräftar även den stoiska filosofins inflytande i åtminstone intellektuella kretsar under tidigt 1700-tal, framför allt när det handlade om hur människor hanterade politiska motgångar.[8] Det finns anledning att tro att det stoiska idealet, som i någon mån stod i motsättning till en mer utpräglad sensibilitet, förlorade i popularitet under 1700-talets senare del, vilket gestaltar sig i alltmer komplexa förhållningssätt till människans känslor. Som kommer att framgå av föreliggande studie var förhållandet mellan det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets sensibilitetskultur och militära ideal mycket mångtydigare än vad en första anblick ger vid handen.

Att studera krigets kulturhistoria har också ett stort egenvärde. Militärhistorikern John A Lynn har uppmärksammat ett i modern tid frekvent återkommande tankemotiv. De militära organisationernas män och kvinnor har alltför ofta beskrivits, mycket svepande, som kuggar i statliga krigsmaskinerier. De blir ansiktslösa yrkesmördare som i alla tider tycks ha präglas av samma beteenden och drivkrafter. Lynn kallar denna vanföreställning för myten om ”the universal soldier”. När historien betraktas på detta sätt smälter alla krig samman i en evig kontinuitet av grymhet och dödande. Historiens tidsepoker flyter ihop till en tjock dimma som skymmer förståelsen och hindrar oss att få syn

6 Nancy Sherman, *Stoic Warriors: The ancient philosophy behind the military mind*, New York 2005, s. 1.

7 Ekenstam, 1998b, s. 76.

8 Andreas Hellerstedt, Ödets teater: Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början, Lund 2009, s. 196. För mer om stoisk filosofi under tidigmodern tid se Bo Lindberg, *Stoicism och stat: Justus Lipsius och den politiska humanismen*, Stockholm 2001.

på vår egen tids partikulariteter. Lynn menar därför att historiens krig såväl som dess människor måste studeras kulturhistoriskt.[9] Likväl är forskningsfältet kring kulturella föreställningar inom militära organisationer tämligen magert, inte minst för svenskt vidkommande.

I kommande avsnitt kommer avhandlingens syfte och frågor att preciseras närmare. Därefter kommer valet av tidsperiod att motiveras. Som synes adresserar avhandlingen både ett känslohistoriskt och ett militärhistoriskt tema. Därför kommer kapitlets två sista avsnitt att beröra dels tidigare forskning kring den särskilda sensibilitet som fick brett genomslag i Europa under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet, och dels sådan militärhistorisk forskning som anammat kulturhistoriska perspektiv och som ibland betecknas ”ny militärhistoria”.

Syfte och frågor

Men vad är det då som gör det relevant att undersöka ett fenomen som emotionellt lidande och dess hantering i äldre tid? På ett grundläggande plan är detta en existentiell fråga. En nytta med att studera äldre tiders mentala strategier, kategoriseringar och etiska överväganden består i att hjälpa oss uppnå ett mer medvetet och nyansrikt sätt att betrakta fenomen i vår egen tid. Historien är oundgänglig i vår ständigt pågående reflektion över vilken typ av samhälle vi föredrar. Att studera fenomen i äldre tid kan, med Eva Österbergs ord, bidra med ”distanserade perspektiv på vår egen samtid. I bästa fall leder det till en ödmjukhet inför framtiden.”[10] I grunden för detta ligger idén om att det är först när vi betraktar oss i förhållande till någon annan som vi verkligen får syn på oss själva. Den tyske filosofen Hans-Georg Gadamer har beskrivit

9 John A. Lynn, *Battle: A history of combat and culture.* Rev. and updated ed., Cambridge 2008, s. xiv-xv.

10 Eva Österberg, ”Den omoderna människan – ständigt i våra tankar”. I Eva Österberg & Mohammad Fazlhashemi (red.), *Omodernt: människor och tankar i förmodern tid*, Lund 2009, s. 24.

denna process som en sammansmältning av horisonter. Utifrån denna idé uppstår den eftertraktade förståelsen i mötet mellan uttolkaren och tolkningens objekt. De historievetenskapliga frågornas ursprung är alltid samtiden och det är gott så. Gadamers hermeneutik syftar således inte till att förstå den ”sanna” meningen hos en text, vare sig i essentiell eller inlevelsebetingad bemärkelse. Genom att använda vår egen tidshorisont som plattform får vi alltid något att relatera till när vi studerar andra tider. Det är inte operationen att frikoppla sig från sin samtid som gör forskaren särskilt väl skickad att förstå. Snarare är det den vaksamma blicken mot skillnader och likheter mellan dåtid och nutid. På så vis blir tidsavståndet en tillgång utifrån Gadamers sätt att se. Det är i själva jämförelsen mellan dagens och gårdagens lidanden som en ökad förståelse och ett djupare samtal om fenomenet kan uppnås.[11]

Detta innebär också att det finns en viktig poäng med att synliggöra en historisk mångfald. Mänskligt tänkande har uppvisat en enorm anpassningsbarhet till olika historiska och kulturella kontexter. Ytterligare en uppgift för forskningen blir därmed att värja vår förståelse från ahistoriska generaliseringar som gör oss blinda för förändring.

Mot bakgrund av avhandlingens tematik och den historiesyn som presenterats här kan nu avhandlingens tvådelade syfte presenteras. Det första syftet är att kartlägga en repertoar av strategier för att hantera lidande som fanns tillgängliga under undersökningsperioden. Det andra syftet handlar om att belysa hur officerare i den svenska armén påverkades av det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets sensibilitetsnormer. Boken är skriven som ett led i en övergripande strävan att förstå hur transhistoriska fenomen som lidande och känslosamhet samverkar med olika tiders specifika förutsättningar och hur denna samverkan ger upphov till mening. Detta är som redan nämnts viktigt i synnerhet för förståelsen av vår egen tid. Att fördjupa sig i historiska exempel kan visa på aspekter av den kultur vi själva lever i som hittills inte fångat vår uppmärksamhet.

---

11 Hans-Georg Gadamer, *Sanning och metod: i urval,* Göteborg 1997, s. 137-147.

Som en operationalisering av syftet struktureras avhandlingen utifrån två led av frågeställningar. För det första måste vi, för att kunna undersöka hur krigets lidanden hanterades bland svenska officerare 1788–1814, först undersöka vad som i denna krets definierades som ett lidande. Vad klagade man över? Vad uttryckte man aversion mot? Vad sökte man dra sig undan? Hur ser inslaget av känslor ut i lidandebeskrivningarna? Dessa frågor är starkt intresseväckande i sig, men besvarandet av dem utgör i sammanhanget framför allt ett medel för att kunna behandla det andra frågeledet, vilket definierar avhandlingens huvudsakliga frågeställning: Vilka strategier användes av svenska officerare för att hantera krigets lidanden under Sveriges krig 1788–1814? Hur påverkade den samtida sensibiliteten svenska officerares upplevelser av krig under perioden?

Tidsperioden

Undersökningen i denna avhandling avgränsas till åren 1788–1814, men lidande i krig och hanteringen av det förefaller vara en mer eller mindre tidlös problematik. Vad är det då som gör det särskilt angeläget att undersöka tematiken under just denna tidsperiod?

Att avgränsa sig i tid är en absolut nödvändighet för att göra varje historisk studie genomförbar. Men avgränsningen förutsätter även existensen av lämpliga källmaterial som möjliggör analysen. Under det sena 1700-talet ökade frekvensen av dagboks- och brevskrivande vilket gjort att det finns ett förhållandevis rikt utbud av sådant material bevarat från just denna period. Dessutom präglades brev och dagböcker från det sena 1700-talet och framåt av en ökad självreflexivitet, de blev både friare och mer personliga. Från tidigare perioder finns brev- och dagboksmaterial bevarat i betydligt mindre omfattning och präglas inte av samma självreflexivitet.

Ett annat argument för valet av tidsperiod är att avhandlingens frågeställning rör hur lidande hanterats i krig. Under åren 1788–1814

deltog Sverige i inte mindre än fyra krig, vilka kommer att utgöra de nedslagspunkter som analysen utgår ifrån. Dessa var Gustav III:s krig mot Ryssland 1788–1790, pommerska kriget 1805–1807, finska kriget 1808–1809 samt de tyska och norska fälttågen 1813–1814. Sedan 1814 har Sverige åtnjutit en mycket lång period av fred vilket gjort mina frågor omöjliga att besvara utifrån en undersökningsperiod förlagd efter 1814. Kriget som fenomen ställer tillvaron på sin spets och tvingar fram existentiella resonemang och ställningstaganden hos människor som annars inte kommit upp till ytan.

Det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet var ju även en period då sensibiliteten hade en erkänt stark ställning i det sociala samlivet. Som jag också nämnde i inledningen bryts detta på ett intressant sätt mot mer traditionella uppfattningar om militären som tydligt influerad av stoiska ideal. Tidsperioden inrymmer alltså en intressant motsägelse som det finns all anledning att problematisera, vilket adresseras genom frågeställningen om sensibilitetens påverkan på officerare i armén.

Vidare infaller undersökningsperioden under vad många karaktäriserat som en brytningstid. Detta gäller både generellt och på ett känslohistoriskt plan. På det övergripande planet har upplysningen, sekulariseringen, revolutionerna och de gamla regimernas fall dominerat historieskrivningen. Dessa teman binds ofta samman och präglar i någon mån också den känslohistoriska forskning som talar om en brytningstid omkring år 1800. Forskare som Nicole Eustace och William Reddy har exempelvis utrett känsloinslag i den amerikanska respektive den franska revolutionen.[12] Thomas Dixon har kopplat etablerandet av känslor som vetenskaplig kategori till en sekulariseringsprocess och ett förvetenskapligande av samtalet kring människans beskaffenhet.[13] Emellertid har flera forskare också pekat på hur samma period faktiskt präglas av kontinuiteter. Exempel på författare som för

12 Se Eustace, 2008; Reddy, 2001, s. 173-210.

13 Dixon, 2003, s. 20-25.

fram sådana tolkningar är G. J. Barker-Benfield som studerat den litterära sensibilitetskulturen i England under 1700-talet, David Denby som tagit ett omfattande grepp på litteraturen i Frankrike 1760–1820 och George S. Rousseau som publicerat flera uppsatser om 1700-talets nya uppfattningar om nervsystemets betydelse i litterär sensibilitetskultur.[14] I Sverige argumenterade litteraturhistorikern Martin Lamm redan under det tidiga 1900-talet i samma riktning. Han menade att den litterära sentimentalitet som främst förknippats med romantiken under 1800-talet grundlades bland pietister och herrnhutare under 1700-talet.[15] Den svenska historikern Anna Nilsson Hammar pekar visserligen i sin studie av svenska skillingtryck från 1750 till 1850 på en förändrad begreppsanvändning omkring 1800 då traditionella teologiska förklaringsmodeller ersattes av känslan som förklarande kategori till människans andliga liv, men hon pekar också på att känslorna fortsatte att precis som tidigare tolkas i moraliska termer som medkänsla, dygd och omsorg. Den nya synen innebar alltså en syntes av gamla och nya föreställningsvärldar.[16] Även om förändringsperspektivet inte tillmäts någon dominerande position i föreliggande studie erbjuds möjligheten att pröva förhållandet mellan brott och kontinuitet såsom det gestaltas i de här studerade källorna.

Sammanfattningsvis vill jag hävda att 1788–1814 utgör en rimlig avgränsning och erbjuder goda möjligheter till fördjupad analys i och med tillgången till självreflexivt material. För att kunna besvara frågan om sensibilitetens inflytande bland svenska officerare i krig under denna period behöver emellertid denna sensibilitet definieras. I det följande skall således tidsperiodens känslohistoriska bakgrund presenteras utifrån aktuell forskning.

---

14 Barker-Benfield, 1992; Denby, 1994; George S. Rousseau, *Nervous Acts: essays on literature, culture and sensibility*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2004.

15 Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik: den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur. Förra delen*, Stockholm 1918, s. 71-76.

16 Nilsson [Hammar], 2012, s. 215-217.

Sensibilitet i revolutionernas tidevarv

Under 1700-talets andra hälft växte sig vurmen för mer uttrycksfulla känsloklimat starkare. Enligt en klassisk tolkning kan mycket av detta förklaras genom utvecklingen på litteraturens område. Det sena 1700-talet markerade romanens verkliga genomslag som litterär genre. I städernas salonger lät sig män och kvinnor röras till tårar av litterära karaktärers öden. Det var som om att litterär kvalitet kunde mätas i mängden tårar som droppade över dess sidor.[17] Romanens, och i synnerhet brevromanens, nya genomslag öppnade för en mer elaborerad identifikation hos läsaren med romanens personligheter. Inblicken i andra människors inre blev via brevromanen synnerligen påtaglig då den externa läsaren blev som en tjuvläsare av två fiktiva människors privata brev.[18] Forskare har hävdat att denna identifikationsprocess var själva motorn som fick sensibiliteten att bli så påtaglig i tidens salongskultur, men också i samhället i stort.[19] En som på senare år drivit denna tes är kulturhistorikern Lynn Hunt som vill göra gällande att den moderna idén om mänskliga rättigheter hade sitt ursprung i den ökade förmåga till empati som romanläsningen försåg människorna med. Brevromaner som Rosseaus *Julie eller den nya Heloïse* erbjöd nya sätt för läsaren att identifiera sig med någon annan än sig själv. Den nya empatin var heller inte begränsad till den egna gruppen. Genom att läsare identifierade sig med karaktärer av annan social ställning, av annat kön eller av annan etnicitet vidgades människors blickar på samhället vilket beredde marken för politisk förändring.[20]

Det kan emellertid tyckas en smula enkelspårigt att enbart utifrån romanens genomslag förklara den förändring som innebar att känslor

17 Anne Vincent-Buffault, *The History of Tears: sensibility and sentimentality in France*, Basingstoke 1991, s. 7-9.

18 Yvonne Leffler, *"Jag har fått ett bref-": den tidiga svenska brevromanen 1770-1870*, Hedemora 2007 s. 8, 24.

19 Se exempelvis Hunt, 2007, s. 36-39; Vincent Buffault, 1991, s. 3-14.

20 Lynn Hunt, *Inventing Human Rights. A History*, New York 2007, s. 38f.

gick från att i 1600-talets absolutistiska monarkier ses som något farligt till att under det sena 1700-talet betraktas som den sanna dygdens källa. Den amerikanske historikern och antropologen William M. Reddy visar med sin forskning på ett mer komplext orsakssamband. Han betonar, förutom romanens betydelse, framväxten av vad han kallar emotionella tillflyktsorter (emotional refuges). Dessa kunde till exempel vara kaffehus, privata sammankomster eller ordenssällskap. De erbjöd en tillfällig flykt från de rigida beteendekoder som den tidigmoderna hederskulturen stipulerade. Hedern var något som ständigt måste manifesteras och bekräftas i ord och handling.[21] En sådan kultur lämnade litet utrymme åt personliga känsloutlevelser. I de emotionella tillflyktsorterna var det tillåtet att göra avsteg från de normer som gällde i offentligheten. Känslor som i andra sammanhang kunde medföra stigmatisering eller rentav bestraffningar var ofta tillåtna här. Reddy menar att de emotionella tillflyktsorterna kom att fungera som ett slags ventiler för undertryckta känslor. Till detta ska läggas en ny optimistisk människosyn, enligt vilken källan till sann dygd ansågs ligga inom människan.[22] Känslorna blev därmed positiva krafter som skulle kanaliseras i rätt riktning snarare än disciplineras och förtryckas. I samband med den franska revolutionen blev känsla ett lika viktigt rättesnöre som förnuft när nya lagar och doktriner skulle stiftas. Detta synsätt, som Reddy kallar ”sentimentalism”, har även uppmärksammats av andra forskare. Begreppet är hämtat ur litteraturvetenskapen där det använts för att beskriva den genre av sentimental litteratur

21 För en introduktion till tidigmodern hederskultur se Marie Lindstedt Cronberg, ”Heder och ära i tidigmodern tid”. I Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.), *Förmoderna livshållningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Lund 2008.

22 För exempel på forskare som tillmätt en ny människosyn betydelse för politiska förändringar under sent 1700-tal se Tine Damsholt, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd: patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*, Köpenhamn 2000; Eustace, 2008; Sarah Knott, *Sensibility and the American Revolution*, Chapel Hill 2008.

som åtnjöt en oöverträffad popularitet under det sena 1700-talet.[23]

Flera forskare vill emellertid göra gällande att 1790-talet såg en reaktion gentemot den utpräglade sensibiliteten. Såväl Vincent-Buffault som Barker-Benfield och Reddy har talat om en sensibilitetens kris som gjorde sig gällande i åtminstone Frankrike och England vid denna tid. Sensibilitetens tolkningsmönster tog sig under franska revolutionen närmast fundamentalistiska proportioner. Varje känsloutlevelse kunde tolkas som ett avslöjande av politiska sympatier. Anne Vincent-Buffault exemplifierar med hur det i samband med avrättningarna av kung Ludvig XVI och drottning Marie Antoinette sågs som ett direkt tecken på antirevolutionära sympatier att gråta. William Reddy lyfter fram liknande exempel under jakobinernas terrorvälde då exempelvis visad rädsla inför terrorns våldsamma manifestationer och offentliga avrättningar i sig blev något oerhört riskfyllt. Rädslan implicerade att man hade något att dölja och kunde utgöra ett tillräckligt bevis för att döma människor som kontrarevolutionärer. Om jakobinväldet symboliserade sensibilitetens mest extrema form blev dess fall samtidigt ett slags startskott för utvecklingen av ett mer förnuftsbejakande ideal som framför allt kom att befalla män under 1800-talet. Vincent-Buffault påpekar även att det nu skedde en privatisering av sensibiliteten. De offentliga känsloutlevelser som varit karaktäristiska under 1700-talet drogs nu tillbaka till den privata sfären och ensamheten.[24] I England kom sensibiliteten att diskrediteras i de kontrarevolutionära och anti-jakobinska strömningar som blev en reaktion på utvecklingen i Frankrike under 1790-talet. En negativ, överdriven känslosamhet kopplades här samman med den franska politiska utvecklingen och knöts dessutom allt tydligare till femininitet.[25]

Men vad innehöll egentligen den utpräglade sensibilitet som slog igenom under 1700-talets andra hälft mer i detalj? Olika forskare som

23 Reddy, 2001, s. 145, 154f. Se även Denby, 1994, s. 3ff.; Vincent-Buffault, 1991, s. 53.

24 Reddy, 2001, s. 181f., 185, 207-210.; Vincent-Buffault, 1991, s. 89-96.

25 Barker-Benfield, 1994, s. 360-362, 364, 373f., 382-395.

rört sig med begreppet har aktualiserat delvis olika aspekter av det. Den amerikanska historikern Sarah Knott har pekat på att en av sensibilitetens faktorer var att förhållandet mellan individ och samhälle emotionaliserades.[26] Detta kan illustreras av forskning som behandlat det nya medborgarbegrepp som framträdde i bland annat Sverige under samma tid. Flera historiker har beskrivit hur ”medborgaren”, till skillnad från ”undersåten”, inte bara var lojal utan arbetade för samhällets bästa utifrån sin patriotism och fria vilja.[27]

Vidare lyfter Knott fram hur 1700-talets sensibilitet utgick från en holistisk individuppfattning. Vad som menas med detta är att individens drivkrafter inte kretsade kring en föreställd inre konflikt mellan förnuft och känslor. Det fanns ingen absolut åtskillnad mellan vad som var kognition och vad som var emotion. Detta går på tvärs med

---

26 Knott, 2009, s. 1, 4.

27 Joachim Östlund, *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*, Lund 2007, s. 171-179; Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden,* Eslöv 2000, s. 336, 384-390; Hugo Nordland, ”Soldiers and Citizens: The concept of citizenship and the Anjala covenant, 1788-1790”. *Scandinavian Journal of History* vol. 39, 2014, s. 257f.; Charlotta Wolff, *Noble Conceptions of Politics in Eighteenth-Century Sweden (ca 1740–1790)*, Helsingfors 2008, s. 70f., 79f. Tine Damsholt har visat på hur medborgarbegreppet i Danmark hade motsvarande betydelse under sent 1700-tal. Det post-absolutistiska samhället var sanktionerat av folket, det vill säga medborgarna. Lydnad och plikt ansågs således garanterad genom varje god medborgares inneboende kärlek till fäderneslandet. Genom denna tanke sammansmälte egenintresset med allmänintresset. Damsholt, 2000, s. 13f., 88-92, 109. Mikael Alm har även uppmärksammat att medborgarbegreppet kunde vara politiskt problematiskt, då det inrymde ett potentiellt hot mot den etablerade överheten när det kopplades samman med begrepp som ”frihet” och ”jämlikhet”. Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen: Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, Stockholm 2002, s. 125f. Se även Jakob Christensson, *Lyckoriket: Studier i svensk upplysning,* Stockholm 1996, s. 139-141; Svante Nordin, ”Dygd och medborgarskap: Några preliminära reflektioner”. I Svante Nordin & Rebecka Lettevall (red.), *Dygd och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande*, Lund 1996, s. 10.

den stoiska filosofin, vilken som nämnt hade brett genomslag bland den europeiska adeln, och kanske särskilt inom de militära organisationerna, under förra halvan av 1700-talet. Enligt den stoiska uppfattningen att emotionerna måste underkastas förnuftet förutsattes mer eller mindre vattentäta skott mellan dessa mentala entiteter.[28]

G. J. Barker-Benfield har även beskrivit sensibiliteten som en ideologi. En central punkt i denna var ett avståndstagande från självviskheter till förmån för sociala affekter som medkänsla, generositet och medmänsklighet.[29] Hur sensibilitetens ideologi påverkade tidens uppförandekoder var måhända det tydligaste sätt på vilket den gestaltade sig i rummet. Här har gråtens plats i kulturen ofta lyfts fram som indikator på sensibilitetens genomslag. Under 1700-talet hade gråten såväl estetiska som etiska och medicinska implikationer, skriver Anne Vincent-Buffault som varit vägledande i studiet av tårarnas kulturella betydelse. Hon betonar vikten i att poängtera hur de många berättelserna om offentlig gråt inte sågs som tecken på ohämmad känslosamhet. Varje känslouttryck förväntades vara väl tempererat och som sådant skvallrade det om ett utvecklat jag.[30] Sensibilitet innebar en reflekterad, avvägd och kontrollerad känslosamhet. Som kontrast fanns sentimentaliteten som beskrev ohämmad känslosamhet utan syfte och som framför allt kom att associeras med människor ur samhällets lägre skikt. På så vis ledde sensibilitetens normer till ett nytt sätt att skapa en hierarki mellan utvecklade och outvecklade jag.[31] Som jag nämnde i inledningen har Claes Ekenstam studerat hur komplex relationen var mellan känsloutlevelse och självbehärskning bland svenska män under 1700-talet. Hat, vrede och liknande passioner sågs som syndiga och värderades negativt. Däremot fanns det flera exempel på positivt värderade tårar. Tårar som utgjöts av en ångerfull syndare är ett exempel.

28 Ekenstam, 1998a, s. 46; Ekenstam, 1998b, s. 76f.

29 Barker-Benfield, 1994, s. 215.

30 Vincent-Buffault, 1991, s. 53.

31 Karin Johannisson, *Melankoliska rum: om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm 2009, s. 108.

Tårarna kunde också utgöra markörer för banden mellan människor, allvaret i en älskandes kärlek kunde exempelvis mätas i mängden tårar den framkallade. I teatersalongerna betraktades publikens tårar som tecken på en uppskattad föreställning.[32] I sin studie av herrnhutares självbiografier under 1700-talet menar Arne Jarrick att gråten var ”en lättnad över att de fick släppa känslan fri”.[33] Jonas Liliequist har även diskuterat hur gråten kunde användas politiskt och propagandistiskt under gustaviansk tid.[34] Sammantaget kan man säga att gråten var ett redskap för att manifestera ett utvecklat jag, givet att den skedde vid rätt tillfälle och i rätt sammanhang.

Mot bakgrund av ovanstående översiktliga redogörelse kan det sena 1700-talets sensibilitet beskrivas utifrån tre huvudsakliga aspekter:

1) En emotionalisering av förhållandet mellan individ och samhälle.
2) En holistisk individuppfattning där förhållandet mellan förnuft och känsla var komplext.
3) En sensibel beteendekod som öppnade upp för expressiv känsloutlevnad.

Dessa tre aspekter kommer att användas som riktmärken vid identifikationen av sensibilitetens inflytande på officerare i den svenska armén 1788–1814.

När vi nu etablerat denna arbetshypotes om sensibilitetens gestaltningar är det dags att beröra studiens militärhistoriska aspekt. Avhandlingen positionerar sig även inom det fält som brukar benämnas ”ny militärhistoria”. Ett fält som skall presenteras närmare i nästa avsnitt.

---

32 Ekenstam, 1998a, s. 38; Ekenstam, 1998b, s. 82f., 95.

33 Arne Jarrick, *Den himmelske älskaren: Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*, Stockholm 1987, s. 117.

34 Se Jonas Liliequist, ”The Political Rhetoric of Tears in Early Modern Sweden”. I Jonas Liliequist (red.), *A History of Emotions, 1200–1800”*, London 2012.

Forskning om krigets kulturhistoria och militär sensibilitet

Att studera krigiska företeelser ur kulturhistoriska perspektiv är en rörelse inom militärhistorisk forskning som successivt vuxit fram under de senaste fyra decennierna. Jag förhåller mig här till den militärhistoriska riktning som brukar kallas ”ny militärhistoria” (new military history). Den brittiske militärhistorikern John Keegans betydelse för den nya militärhistorien är svår att överdriva. Många anser att Keegans bok *The Face of Battle* från 1976 utgör den första programskriften för ny militärhistoria. Keegan menade att klassisk militärhistoria varit alltför fokuserad på de stora slagen och fältherrarna samtidigt som vanliga människors upplevelser och erfarenheter på slagfältet länge försummats.[35] Riktningen som Keegan stakade ut är lätt att förstå mot bakgrund av 1970-talets socialhistoriska strömningar och intresse för ”historia underifrån”. Likväl ledde inte Keegans programskrift till någon störtflod av militärhistorisk forskning med nytt fokus. Först under 1980-talet började studier i denna anda publiceras i märkbar omfattning.[36] Stephen Morillo och Michael F. Pavlovic har emellertid påpekat att även ny militärhistorisk forskning ofta har vilat tungt på en del universalistiska antaganden, antaganden som riskerar att frikoppla historiska krigserfarenheter från sina historiska sammanhang och skapa ökat utrymme för modern förförståelse. De talar här om förförståelser kring rationalitet och militära mål men också kring mänskliga känslor. Här finns ett stort behov av problematisering då dessa aspekter måste knytas närmare till den historiska kontexten om

35 John Keegan, *The Face of Battle: a study of Agincourt, Waterloo and the Somme,* London 2004, s. 62f., 78.

36 Se exempelvis Christopher Duffy, *The Military Experience in the Age of Reason*, London 1987; John A Lynn, *The Bayonets of the Republic: motivation and tactics in the army of revolutionary France 1791-94*, Urbana 1984; Geoffrey Parker, *The Military Revolution: military innovation and the rise of the West, 1500-1800*, Cambridge 1988.

en breddad förståelse för erfarenheter av krig ska kunna nås.[37] Ett behov som föreliggande studie söker svara mot.

Den forskning som idag faller inom kategorin ny militärhistoria har internationellt sett kommit att bli mycket omfattande. Att här försöka ge en översikt låter sig inte göras av såväl pedagogiska skäl som begränsat utrymme. Studien kommer här att positioneras i förhållande till forskning som rör lidandehantering i krig, militär sensibilitet under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal samt krigets kulturhistoria i Sverige under tidigmodern tid.

Mig veterligen finns ingen tidigare historisk studie som explicit studerat lidandehantering i krig under tidigmodern tid. Vad gäller modern tid kan dock Alexander Watsons *Enduring the Great War* lyftas fram som en studie vars tematik tangerar föreliggande avhandlings. Watson söker här svar på frågan hur soldater ur de brittiska och tyska arméerna hanterade första världskrigets psykiska påfrestningar. Watson lyfter fram militära faktorer, kulturellt inflytande och psykologiska försvarsmekanismer som svar på denna fråga. Centrala faktorer för den psykologiska lidandehanteringen i båda arméerna var rädslan för vad ett nederlag skulle innebära för det egna landet och ens anhöriga, en djupt rotad tro på staten och armén som legitima auktoriteter, hatkänslor visavi fienden samt en sällsynt förmåga till förnekelse av stridens livsfaror. Krigets utveckling satte olika press på respektive sida och trots tyskarnas taktiska överlägsenhet ledde de allierades resursmässiga övertag enligt Watson till en kollektiv mental kollaps under andra halvan 1918. Hanteringsstrategierna gick inte längre att uppehålla på grund av att tyskarna blev fysiskt och psykiskt utmattade.[38] Watsons analyser präglas av en mer psykologiserande ansats, i det att han försöker förklara de tyska och brittiska soldaternas faktiska reaktioner på krigets psykologiska påfrestningar, något jag inte avser ägna mig åt.

37 Stephen Morillo & Michael F. Pavlovic, *What is Military History?*, Cambridge 2006, s. 41f., 50.

38 Alexander Watson, *Enduring the Great War: combat, morale and collapse in the German and British armies, 1914-1918*, Cambridge 2008, s. 232-235.

Det finns endast ett fåtal studier om förhållanden i andra länder som pekar på att det liksom i samhället skedde en sensibilisering inom militära organisationer under det sena 1700-talet. Även om känsloperspektivet uppmärksammats i enskilda diskussioner har det mig veterligen hittills inte utgjort huvudfokus för en militärhistorisk studies övergripande analytiska perspektiv. Litteraturforskaren Neil Ramsey har visat hur militära dagböcker och memoarer rönte framgång som litterär genre under det tidiga 1800-talet då ett stort antal trycktes och gavs ut i bland annat Storbritannien. Signifikativt för dessa berättelser var att de i allt högre grad skildrade officerares och soldaters subjektiva upplevelser av kriget. Deras lidande och offer förmedlade en bild av dem som individer till den läsande publiken som därmed fick lättare att identifiera sig med nationens krigsföretag. Soldater och officerare blev genom det känslosamma berättandet i högre grad betraktade som medborgare.[39]

En av forskarna som Ramsey anknyter till är den israeliske militärhistorikern Yuval Noah Harari som i boken *The Ultimate Experience* skisserar en utveckling där upplevelsen av krig kom att betraktas på ett nytt sätt. Enligt honom kännetecknades den senare delen av 1700-talet av en utbredning av vad han kallar ”the revelatory experience”, vilket innebar en ny syn på erfarenheten av krig som karaktärsdanande och sublim. Denna process var nära sammanlänkad med en sensibiliseringsprocess inom det militära, med start under 1700-talets andra hälft. Liksom Ramsey registrerar Harari hur detta satte avtryck i militärers sätt att skildra sina upplevelser. Före det sena 1700-talet hade berättelserna till stor del varit sakliga redogörelser för att nu istället innehålla skildringar av hur olika händelser kändes.[40] Man kan kritisera Harari för mycket, inte minst för den hisnande anspråksnivån vartill den studerade materialmängden inte riktigt kan anses stå i

39 Neil Ramsey, *The Military Memoir and Romantic Literary Culture, 1780-1835*, Aldershot Hants 2011, s. 94, 104, 193-195.

40 Yuval Noah Harari, *The Ultimate Experience: battlefield revelations and the making of modern war culture, 1450-2000,* Basingstoke 2008, s. 197-199, 213.

proportion. Harari har föresatt sig att diskutera en detaljerad utveckling över hela Europa under 550 år. Men även betraktad som skiss är undersökningen mycket intressant då den kan stimulera fram vidare forskning och fördjupade frågeställningar om upplevelsen av krig på gränsen mellan det tidigmoderna och det moderna.

I *Sensibility and the American Revolution* skildrar Sarah Knott hur framför allt officerskåren i den kontinentala armén under amerikanska frihetskriget utvecklade en sensibilitet som på olika sätt bidrog till att generera en lojalitet mot den kontinentala militären. Framför allt tog sig denna uttryck genom sensibla vänskapsrelationer som skapade en vilja att kämpa för varandra. Därtill pekar Knott på en särskilt utpräglad känslighet för heder och ära, vilken förstärktes genom sensibilitetens genomslag. Denna känslighet skapade en vilja till utmärkelse och tävlan i syfte att höja sin rang och sociala status. Knott framlyfter också hur män inom armén resonerade utifrån den holistiska individuppfattning som hörde sensibiliteten till och som nämndes i föregående avsnitt.[41]

Utöver nämnda forskning som uppehåller sig vid sensibilitetens betydelse för det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets arméer finns en del studier som mer generellt behandlar erfarenheten av krig under samma period.[42] Några av dessa innehåller mindre delstudier kring känslors och attityders betydelse för truppmoralen.[43] Till exempel har Rory Muir i sin *Tactics and the Experience of Battle in*

41 Knott, 2008, s. 161, 163-165, 188-193.

42 Exempel på sådana studier är John E. Cookson, ”Regimental Worlds: Interpreting the Experience of British soldiers during the Napoleonic wars”. I Alan Forrest, Karen Hagemann & Jane Rendall (red.), *Soldiers, Citizens and Civilians: Experiences and perceptions of the Revolutionary and Napoleonic* wars, Basingstoke 2009; Duffy, 1987; Catriona Kennedy, *Narratives of the Revolutionary and Napoleonic Wars: Military and civilian experience in Britain and Ireland*, Basingstoke 2013; Lynn, 1984.

43 Se exempelvis Rory Muir, *Tactics and the Experience of battle in the Age of Napoleon*, New Havem 1998, s. 193-231; Marie-Cecile Thoral, *From Valmy to Waterloo: France at war, 1792-1815*, Basingstoke 2010, s. 99-120.

the Age of Napoleon ett kapitel där han diskuterar förhållningssätt till döden i strid bland soldater och officerare ur den brittiska armén. Muir lyfter huvudsakligen fram hur ödmjukhet inför ödets växlingar samt strävan efter ära utgjorde tankar som gjorde rädslan för döden lättare att hantera.[44] I *From Valmy to Waterloo* studerar Marie-Cecile Thoral den franska arméns utveckling under Napoleonkrigen. Bland annat anknyter hon till en sedan länge pågående forskningsdebatt inom militärsociologin om huruvida det framförallt är kamratskap med den närmsta gruppen eller föreställningar och ideologiska övertygelser som får militärer att uthärda krig. Cecile-Thorals egen analys pekar i båda dessa riktningar och hon lyfter fram hur franska soldater och officerare tog till alla till buds stående medel för att motivera sig själva: kamratskap, politisk övertygelse, patriotism, personliga intressen såsom viljan att överleva och strävan efter utmärkelse men även fysiska hjälpmedel såsom alkohol användes för att stärka moralen i den franska armén.[45]

Vad gäller forskning om svenska förhållanden och militär sensibilitet saknas forskning helt. Desto fler studier finns som berör mer allmänna kulturhistoriska aspekter kring det militära och därmed kan beskrivas som ny militärhistoria. Den nya militärhistoriska forskning som studerar förhållanden i det tidigmoderna Sverige kan, anser jag, delas in i tre huvudsakliga intresseområden, vilka kan rubriceras ”krigarideal och värderingar”, ”disciplin och social ordning” samt ”gränserna mellan civilt och militärt”. Utöver forskningen kring militära organisationer finns en rad svenska studier rörande krigspropaganda och meningsskapande berättelser om krig.[46] Sådana studier har ett

44 Muir, 1998, s. 217-219.

45 Thoral, 2010, s. 100-102, 120.

46 Se exempelvis Anna-Maria Forssberg, *Att hålla folket på gott humör: informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655-1680*, Stockholm 2005; Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarat: Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala 2002; Andreas Marklund, ”Bättre dö än illa fäkta: våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under stora nordiska kriget”. I Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: representa-*

delvis annat fokus än den föreliggande som riktar blicken mot enskilda officerare i den svenska armén. Därför utgör inte propagandastudierna en primär orienteringspunkt för denna avhandling, även om deras resultat mycket väl kan aktualiseras för diskussion i analyskapitlen. Mellan de ovan nämnda tre intressekategorierna finns naturligtvis inga vattentäta skott utan det går att peka på studier som överlappar flera av dem. Jag ser dock en pedagogisk förtjänst med att här resonera i termer av dessa tre kategorier då de tillåter mig att tydligare peka ut hur föreliggande avhandling kan positioneras i förhållande till forskningsläget.

Studiet av ideal och värderingar i militära sammanhang under tidigmodern tid i Sverige är det intresseområde som av de tre har flest beröringspunkter med föreliggande studie. Detta eftersom ideal och värderingar kan anses ha avgörande betydelse för hur man definierar vad som är ett lidande. Den tidigare forskningen kring detta har dock varit mer eller mindre begränsad till studier av den karolinska armén.

Temat finns inte minst representerat hos historikern Magnus Perlestam som studerat krigarideal gällande framförallt mod och plikt i den karolinska armén. I en serie mindre studier baserade på huvudsakligen dagboksmaterial och Karl XI:s krigsartiklar samt sjöartiklar utvecklar Perlestam vad som kännetecknade ett modigt respektive ett plikttroget beteende i den karolinska armén och flottan. Framförallt var dessa beteenden sammankopplade. Soldatens plikt, så som den formulerades, påbjöd ett synnerligen djärvt beteende i strid. I 1685 års sjöartiklar framgick även att plikten omfattade lydnad och trohet gentemot kungen och hans ämbetsmän. Här tillkom även en rad särskilda plikter som kopplades till specifika ämbeten, exempelvis var officerarna skyldiga att utöva övervakning och bestraffa soldaterna när

---

tion och verklighet, Lund 2006; Andreas Marklund, ”På fädernas axlar: faderssymboler, manlighet och patriotisk gemenskap under stora nordiska kriget”, *Scandia* 2006(72):1, Lund 2006; Andreas Marklund, ”Bocken, räven & dygdiga damen: könsmetaforer i svensk-dansk propaganda under stora nordiska kriget”, *Historisk tidsskrift* 2005(105):1, Köpenhamn 2005.

så behövdes, men också att visa omsorg om dem samt undervisa dem. Krigs- och sjöartiklarna fastslog hårda straff för soldater och officerare som inte levde upp till sina plikter. Vidare betonar Perlestam att föreställningarna om mod vilade på religiös grund. I den karolinska föreställningsvärlden straffade Gud de fega och ogudaktiga men stod de djärva och fromma bi.[47]

Till forskningen kring krigarideal och värderingar bör också Göran Göranssons avhandling *Virtus militaris* räknas. Här undersöks de svenska officersideal som förmedlades i militära handböcker (ämterbücher) och likpredikningar mellan år 1560 och år 1718. Studien är en inventering av de positiva egenskaper som i källorna knöts till det goda officersskapet. Under perioden var mod, fromhet, flit, redlighet, teoretisk utbildning, förtänksamhet, vältalighet samt krigserfarenhet återkommande bland dessa. Göransson menar även att det fanns en tilltagande betoning av teoretiska färdigheter under Gustav II Adolfs tid samt en kraftigare betoning av praktisk krigserfarenhet under Karl XI:s och Karl XII:s regeringsperioder.[48] Göranssons analys inskränker sig emellertid i hög grad till med vilken frekvens olika egenskaper och färdigheter lyftes fram. Deras begreppsliga innehåll samt skiftningar i dess innebörd lämnas i stort därhän, vilket dessvärre gör analysen ytlig utifrån ett kulturhistoriskt perspektiv.

Den forskning som kan sägas handla om lydnad och disciplin i

47 Magnus Perlestam, "'Fienden hade doch intet det hiertat att attaquera mig': den karolinske krigarens syn på ett modigt beteende". I Stig Welinder (red.), *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*, Stockholm 2003a, s. 75f.; Magnus Perlestam, "'Jag lovar och svär': ett plikttroget beteende i de förnyade sjöartiklarna år 1685", *Militärhistorisk tidskrift*, 2003b, s. 211-213; Magnus Perlestam, "'Såsom en skyldig och oförfärad soldat och Tjänare': mod i Karl XI:s krigsartiklar". I Christina Kjellson, Sven Olofsson & Per Sörlin (red.), *Blickar bakåt: elva uppsatser om ett förgånget nu*, Härnösand 2004a, s. 82f. Se även Magnus Perlestam, "'Ringa prof av en behjärtad soldat': mod, plikt och heder i en marin krigsrätt vid slutet av 1600-talet", *Forum navale* Nr 60, 2004b.

48 Göran Göransson, *Virtus militaris: officersideal i Sverige 1560-1718*, Lund 1990, s. 177-179.

militära sammanhang har i mycket hög grad utgått från domboksmaterial. Även här finns ett väldigt tydligt fokus på stormaktstiden. Av stort intresse i denna forskning har varit kulturhistoriska aspekter på förhållanden mellan olika överheter och underlydande.

Magnus Perlestam tillhör även de forskare som intresserat sig för disciplin och social ordning inom den militära organisationen under tidigmodern tid. I boken *Lydnad i karolinernas tid* undersöker han synen på militär lydnad i den karolinska armén utifrån rättsligt material i form av krigsrättsprotokoll. Bilden som framträder ur Perlestams material visar att lydnaden var villkorad utifrån en rad olika faktorer. Rätt att utdela order i den karolinska armén hade endast den vilken agerade som kungens befallningsman, därtill hade denne bara rätt att befalla män under sitt eget kommando samt att ordern var tvungen att överensstämma med Kungl. Maj:ts syften. Rätten såg visserligen strängt på subordinationsbrott generellt, men anförde även en rad förmildrande omständigheter såsom att en order inte överensstämde med Kungl. Maj:ts syften, att befälet inte visat sitt manskap tillbörlig respekt och omsorg eller inte uppfyllt kraven på att vara en god förebild.[49]

Ett liknande forskningsintresse präglar AnnaSara Hammars avhandling om social ordning i den svenska flottan 1670–1716. Även hennes studie bygger på rättsliga källor som hon använder för att rekonstruera de makt- och motståndsstrategier som återfanns bland officerare respektive manskap i den tidigmoderna svenska flottan. Hammar lyfter fram hur den ojämlika sociala ordningen inom flottan bibehölls och reproducerades genom att rätten bestraffade dem som ifrågasatte den och belönade dem som bekräftade den.[50]

Christopher Collstedt har i två olika studier uppmärksammat rättsliga diskurser som gjorde sig gällande inom svenskt militärväsen under 1600- och 1700-talen. I avhandlingen *Duellanten och rättvisan* utre-

49 Magnus Perlestam, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund 2008, s. 149-156.

50 AnnaSara Hammar, *Mellan kaos och kontroll: social ordning i svenska flottan 1670-1716*, Lund 2014, s. 276-281.

der Collstedt duellbrottets komplexa roll och kulturella grund. Duellerna var uttryck för en stark hederskultur bland framför allt officerare och ett sätt för dem att vedergälla ifrågasättanden av deras ära och manlighet. Trots att de var belagda med hårda straff visar duellerna på sprängkraften hos hedern som individuellt värde, ett värde som ansågs vara högre än det egna livets.[51] I boken *Våldets väsen* fokuserar Collstedt på distinktionen mellan rättfärdigt (potestas) och orättfärdigt (violentia) militärt våld mot civila under 1600-talet. Med stöd i militärt domboksmaterial men även lagar, kungliga förordningar och i viss mån moralfilosofisk litteratur pekar Collstedt ut 1600-talet som den period då en ny kunskapskultur formerades och lade grunden för en modern kategorisering av våld mot civila, det vill säga som något genomgående negativt och illegitimt.[52]

Ett intresse som blommat upp under senare år rör tidigmoderna gränsdragningar mellan civilt och militärt. Maria Sjöberg, som redigerat en antologi rörande ämnet, påpekar att ”[v]år tids definitiva skillnad mellan civilt och militärt saknades i det äldre samhället men är ändå en realitet i forskningen om det förflutna.”[53] Sjöberg exemplifierar med kvinnohistorisk forskning för att illustrera poängen att förförståelsen kring kategorierna civilt och militärt länge styrt forskningen på ett begränsande sätt. Kvinno- och genushistorisk forskning har i hög grad kommit att handla om civilia och fredliga aspekter.

51 Christopher Collstedt, *Duellanten och rättvisan: duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund 2007, s. 303-319.

52 Christopher Collstedt, *Våldets väsen: synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige*, Lund 2012, s. 289-296.

53 Maria Sjöberg, ”Hur det civila blev kvinnligt – och det militära manligt”. I Maria Sjöberg (red.), *Sammanflätat: civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009, s. 132. Se även Marie Lindstedt Cronberg, ”Våldets förändérliga plats i kulturen: eller – från beväpnad allmoge till kasernerad militär: en kommentar”. I Maria Sjöberg (red.), *Sammanflätat: civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009; Dag Lindström, ”Några kommentarer till civilt och militärt i det tidigmoderna samhället”. I Maria Sjöberg (red.), *Sammanflätat: civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009.

Detta föranleds av en förförståelse om det civila som kvinnligt konnoterat och det militära som manligt. Men detta gör att vi riskerar att missa viktiga aspekter av det äldre samhället och samtidigt reproducera traditionella uppfattningar om manligt och kvinnligt.[54]

I sin egen studie *Kvinnor i fält* visar Maria Sjöberg just på kvinnors långt gångna inblandning i den militära sfären under tidigmodern tid. Fram till 1800-talet var det vanligt att kvinnor och barn följde med sina män ut i fält. I fältlägren upprätthöll de ett slags hushållssystem och skötte exempelvis tvätt och matlagning. Att ha sina familjer med sig i fält ansågs även medföra positiva konsekvenser för soldaternas moraliska leverne, utomäktenskapliga könsumgängen i fält blev ovanligare. Närvaron av ogifta kvinnor i fältlägren sågs emellertid som ett problem av just denna anledning. I början av 1800-talet avvecklades detta hushållssystem och kvinnor exkluderades alltmer från den militära sfären. Sjöberg framhåller flera förklaringar till detta varav en övergripande hade med den nya nationstanken att göra. Ett led i denna var en tydligare arbetsdelning mellan könen vilket renodlade kvinnors plats till hemmet och männens till offentligheten.[55]

Exempel på en annan studie som aktualiserar den otydliga gränsdragningen mellan militärt och civilt under tidigmodern tid är kyrkohistorikern David Gudmundssons avhandling *Konfessionell krigsmakt.* I denna undersökning av det kyrkliga inslaget i fälttillvaron under svensk stormaktstid tar författaren upp fältbönens och fältpredikans tematik och funktion. Ett av de mest intressanta resultaten har med predikans funktion att göra. Denna beskriver Gudmundsson som både disciplinerande och tröstande. En sådan funktion var visserligen användbar bland soldater i fält, men förkunnelsen skall för den sakens skull inte förstås såsom särskilt anpassad för arméns behov utan snarare som ”en återspegling av lutherdomens världsbild och självförståelse.”[56] Gudmundssons övergripande slutsats är att det

54 Sjöberg, 2009, s. 132.

55 Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält: 1550-1850*, Möklinta 2008, s. 183-187.

56 David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt: predikan och bön i den svenska*

saknades en avgörande skillnad mellan civilt och militärt när det kom till fältpredikan, en slutsats som omprövar den tidigare uppfattningen om att den lutherska ortodoxin omhuldade en krigisk och aggressiv fältpredikan. Predikan och kyrkligt liv i fält anpassades i möjligaste mån för att efterlikna vardagen i hemlandet.[57]

Bilden av civilt och militärt under tidigmodern tid aktualiseras också av föreliggande studie. Traditionellt har den militära sfären associerats med rationalitet och frånvaro av känslor. Huruvida detta påstående äger giltighet i historiska sammanhang har emellertid inte beforskats. En intressant motsägelse aktualiseras även mellan den traditionella förförståelsen av militära organisationer som distanserade från ett uttrycksfullt känsloliv och den expressiva känslosamhet som präglade det sena 1700-talet. Vilket förhållande som faktiskt döljer sig bakom motsägelsen har hittills inte undersökts.

Sammanfattningsvis kan man säga att tidigare forskning av krigets kulturhistoria i Sverige under tidigmodern tid i princip uteslutande har ägnat sig åt att studera stormaktstiden. Många frågor kring militära ideal och värderingar, lydnad och disciplin samt gränser mellan civilt och militärt under frihetstid och gustaviansk tid återstår med andra ord att besvara. Sådana frågor är angelägna att söka svar på av flera skäl. Dels för att utöka kunskapen om dessa perioder i sig. Men också för att den tidigare forskning som rör stormaktstiden kan stärkas av detta då det i nuläget saknas referenspunkter utanför den perioden i svensk historia som kan bidra med att också sätta stormaktstiden i ett sammanhang. En central målsättning med föreliggande avhandling är dock i högsta grad att placera in den gustavianska armén i det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets känslokulturella kontext. Förhoppningsvis kan detta bidra med ökad förståelse av det bredare, transhistoriska fenomenet: känslor i krig.

---

armén 1611-1721, Malmö 2014, s. 226.

57 Gudmundsson, 2014, s. 13-15, 226-228.

2
Utgångspunkter, metod och material

I DETTA KAPITEL SKA studiens teoretiska utgångspunkter och metodologiska angreppssätt ritas upp. Även det källmaterial som ska möjliggöra analysen av svenska officerares strategier för lidandehantering kommer att presenteras och diskuteras.

Kapitlet inleds med en övergripande introduktion av känslornas historia samt en presentation av de två perspektiv som jag menar i viss mån delar fältet. Syftet med denna introduktion är att mejsla ut avhandlingens teoretiska positionering. Jag kommer att redogöra för en rad olika analytiska begrepp som använts i känslohistoriska studier för att sedan under rubriken *Teoretisk positionering* lättare kunna presentera ett informerat val av angreppssätt i den kommande analysen. Men avsnittet kan med fördel också läsas som en typ av forskningsöversikt och allmän introduktion till fältet.

Efter att de teoretiska utgångspunkterna lagts fast redogör jag för hur studien ska operationaliseras metodiskt. Detta görs huvudsakligen utifrån begreppen *emotionella strategier* samt *emotionella narrativ.* Slutligen följer en källkritisk diskussion kring avhandlingens material vilket framför allt omfattar svenska officerares dagböcker, brev och memoarer.

Känslornas historia

Så vad är egentligen poängen med att studera känslor i historisk forskning? Frågan kan besvaras på flera sätt men på ett övergripande plan bygger fältet på en uppfattning om att människans känslor i någon grad står i relation till ett kulturellt sammanhang. Grunden för denna uppfattning lades i samband med utvecklingen av kognitionspsykologin från 1970-talet och framåt. Psykologer började då argumentera för att människans känslor är närmre förknippade med tankar och medvetande än man tidigare trott. Hur vi känner är alltså till stor del ett resultat av den kultur vi vistas i. En god anledning att studera dem är att det finns få andra fenomen som tilldragit sig så mycket uppmärksamhet i mänskligt tänkande och skrivande. Det är helt enkelt inte möjligt att föreställa sig mänsklig erfarenhet helt befriad från känslor. Som motiv i historiska texter, romaner, pjäser, livsskildringar och privata brev är deras närvaro ofta så påtaglig att den inte kan ignoreras.[58] Denna närvaro, känslornas föreställda betydelse för mänskligt handlande samt möjligheten att spåra deras roll i olika historiska skeden kan åberopas som skäl att ägna dem uppmärksamhet. Ironiskt nog är denna tanke inte särskilt ny, vilket har påpekats tidigare. Redan annaleshistorikern Lucien Febvre påpekade 1941 behovet att uppmärksamma känslornas betydelse i politisk historia. Också sociologen Norbert Elias, som skrev under mellankrigstiden, brukar nämnas som en av de tidiga forskare som intresserade sig för känslornas roll i historien, även om hans teori om människors tilltagande känslokontroll i takt med vad han kallar civilisationsprocessen tillhör en av de mest kritiserade teorierna i samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning.[59] Men trots uppmärksammanden från Febvre och andra lyste analytiska per-

58 Randolph Cornelius, *The Science of Emotion: research and tradition in the psychology of emotions*, Upper Saddle River, NJ 1996, s. 3, 114f.

59 För en sammanfattning av den historiografiska utvecklingen kring känslornas historia se Barbara H. Rosenwein, ”Worrying about Emotions in History”, *The American Historical Review*, 107:3, 2002.

spektiv på känslorna med sin frånvaro under 1900-talet. I den mån de diskuterats har det ofta skett på ett tämligen spekulativt manér utan vare sig analytisk systematik eller djup, något Barbara Rosenwein kallat ”unfocused historical emotion talk”.[60]

Följande avsnitt skall ses som en allmän introduktion och översikt till fältet känslornas historia.[61] Jag vill mena att det går att urskilja två metodologiska riktningar i den forskning som förhåller sig till känslor i historien. Skillnaden mellan dessa två riktningar är att den ena betraktar känslorna som historiska konstanter, vilket jag kallar för ett kontinuitetsperspektiv, medan det andra betraktar dem som föränderliga och i hög grad socialt konstruerade, vilket jag kallar för ett diskontinuitetsperspektiv. Det är emellertid viktigt att påpeka att jag inte ser dessa två riktningar som exkluderande motpoler utan snarare som två positioner med en gråskala mellan sig. Det finns forskare som kan sägas stå med ett ben i varje riktning, exempelvis William Reddy vars teoribygge består av flera delar som kan hänföras till olika riktningar. Därför figurerar han både i redogörelsen för kontinuitetsperspektivet och diskontinuitetsperspektivet. Jag ska i det följande presentera respektive riktning samt kommentera forskning som bedrivits i enlighet med ramverken de erbjuder. Därefter kommer det perspektiv som tillämpas i föreliggande avhandling att positioneras i förhållande till denna forskning.

60 Barbara Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, Ithaca, N.Y. 2006, s. 1.

61 Jag har tidigare skrivit en introduktion till ämnet i tidskriften *Scandia*. Det följande kan ses som en utbyggnad av den introduktionen. Se Hugo Nordland, ”Eviga emotioner och konstruerade känslor. Riktningar inom känslornas historia”, *Scandia* 78:2 2012, s. 119-126.

Kontinuitetsperspektiv

Utifrån ett sätt att beskriva känslornas historia svarar fältet mot ett länge förbisett behov. Det handlar om behovet av att hitta historiska förklaringsmodeller som tar hänsyn till känslornas inflytande på mänskligt agerande. Behovet som känslornas historia i denna tappning anses appellera till har associerats till politisk historia. Den tyska historikern Ute Frevert har påpekat hur många politiska beslut genom historien tagits på känslobetingad grund men likväl analyserats av historiker utifrån andra faktorer. Den politiska historien har präglats av ett slags övertro på rationalitet, menar hon. Genom ett ökat hänsynstagande till känslor som påverkande kraft avtäcks därmed en potential att visa hur modern politik fungerar på ett djupare plan. Frevert säger att känslornas inflytande över den inte går att förneka. Bakom varje politiskt beslut ligger normer och intressen som i hög grad har en känslomässigt motiverad grund. Känslohistorisk forskning kan därmed spela en roll genom att analysera dessa emotionella grundvalar.[62] Men också när det gäller betydligt äldre politiska kulturer har känslor tillmätts förklaringskraft av nyare forskning. Ett av de mest kända exemplen är William Reddys tankar om emotionellt lidande. Han menar att emotionellt lidande uppstår i samhällen där den rådande känsloregimen på ett påtagligt sätt begränsar möjligheten att uttrycka och agera utifrån känslor. När tillräckligt mycket lidande uppstått på detta sätt i ett samhälle kommer en revolution inträda som förändrar känsloregimen. Så tolkar han den franska revolutionens utbrott som en reaktion mot den gamla regimens rigida normer om självbehärskning. Under decennierna före revolutionen hade så kallade emotionella fristäder uppstått (emotional refuges) runt om i Frankrike där ett alternativ till känsloregimen kunde frodas. Här odlades istället en

62 Ute Frevert, *Emotions in History: lost and found*, New York 2011, s. 6. För studier om känslor i modern politik se artiklar i Jeff Goodwin, James M. Jasper, Fransesca Polletta (red.), *Passionate Politics: emotions and social movements*, Chicago 2001.

utvecklad sensibilitetskultur som bejakade ett uttrycksfullt känsloliv och tanken att den sanna dygden hade sin grund i känslorna snarare än förnuftet. När revolutionen bröt ut hade denna rörelse vuxit sig så pass stark på kaffehus och i politiska klubbar att den kunde framträda som ett alternativ till den gamla regimen.[63]

Det uppblommade intresset för känslornas historia på senare år kan kopplas till vetenskapliga processer i vår nutid. Intresset för politikens emotionella aspekter tycks ha sin grund i nyligen vunnen kunskap kring hur människans känslor fungerar. Denna kunskap, ofta hämtad från andra discipliner såsom kognitionsvetenskap, psykologi eller neurobiologi, tolkas utifrån kontinuitetsperspektivet i någon mån essentialistiskt, samtidigt som man betonar hur sättet att uttrycka känslor förändras över tid.[64] Våra kunskaper om hur människans känslor fungerar ses som applicerbara på andra tider och kulturer. Genom att på så sätt kunna fixera känslornas egenskaper som ett slags historiska konstanter (kontinuiteter) erhåller historikern ett kraftfullt analysverktyg för att förklara politisk förändring. Exempel på försök att anlägga ett känsloperspektiv på detta sätt är viss forskning om empatins historia. I sin bok *Inventing Human Rights. A History* kopplar kulturhistorikern Lynn Hunt formuleringen av de mänskliga rättigheterna, omkring tiden för den franska revolutionen, till en process där människor alltmer utvecklade sin förmåga att känna empati. Hunt betonar dock att empatin på intet sätt uppfanns under 1700-talet. Kapaciteten att känna medlidande beskriver hon som universell och biologiskt situerad i hjärnan.[65] På så vis skulle man kunna beskriva den process hon talar om som att förmågan till empati är något som

63 Reddy, 2001, s. 181-185.

64 När det gäller exemplet William Reddy har Brita Planck uttryckt det som att ”historikern måste anta att det finns något som kan kallas ’allmänmänskligt’ och att känslor är en del av människan som biologisk och kognitiv varelse.” Brita Planck, *Kärlekens språk: adel, kärlek och äktenskap 1750-1900*, Göteborg 2014, s. 23.

65 Hunt, 2007, s. 39.

upptäcktes snarare än uppfanns. Förmågan fanns redan där, vad som förändrades var att man blev medveten om den. Själva förändringsprocessen kopplar Hunt i huvudsak till uppsvinget för den litterära romanen och i synnerhet brevromanen. Den läsupplevelse som består i att sätta sig in i andra människors känslovärldar via komplicerade narrativ stimulerade, enligt Hunt, fram en förmåga att identifiera sig själv med människor ur andra sociala grupper. Det var denna nya förmåga som möjliggjorde att universella rättigheter kunde födas som tanke.[66]

Ett liknande sätt att resonera finner vi i Brita Plancks doktorsavhandling *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750–1900.* Förutom att vara ett bidrag till forskningen om adliga äktenskapsmönster, där författaren visar att kärleksäktenskapet var ett betydligt mer påtagligt ideal än vad man tidigare utgått ifrån, är den ett försök att analysera hur kärleken i sig förändrades under perioden. Här kan man urskilja ett liknande synsätt som hos Hunt. I den första av två fallstudier undersöker Planck kärleksbrev från 1750-talet och drar slutsatsen att det kärlekens språk som figurerade här kan beskrivas som ett experimenterande där de emotiva effekterna närmast förvånade brevskrivarna själva. I den andra fallstudien, som rör 1850-talet, konstateras att formerna blivit fastare genom att man nu kunde ägna större fokus åt att konstruera en gemensam kärleksberättelse snarare än att förundras över sina individuella upplevelser. Processen mot en ny kärleksförståelse hade kommit en längre bit på vägen vid denna tid. Implicit kan man alltså säga att det inte var kärleken i sig som förändrades. Den process som Planck beskriver uppfattar jag som ett successivt upptäckande av en känsla som redan fanns där. Likt en oexploaterad kontinent utforskade det sena 1700-talets kärlekspar allt större delar av den för att senast mot mitten av 1800-talet behärska den. Exakt hur utvecklingen från det ena läget till det andra såg ut behandlas emellertid inte i Plancks avhandling. Men man kan se en likhet i förhållningssätt med hur Hunt beskriver empatin som en re-

66 Hunt, 2007, s. 38-50, 68f.

dan befintlig, kognitivt situerad känsla vilken i hög grad upptäcktes genom nya erfarenheter snarare än uppfanns.

Vissa forskare på det känslohistoriska fältet har även påtagit sig uppgiften att diagnosticera hela samhällen såsom havandes för mycket eller för lite av en viss känsla eller för stort eller litet mått av emotionell frihet. Återigen utgör William Reddy ett intressant exempel att lyfta fram. I en av sina diskussioner om vad som konstituerar en emotionell regim, det vill säga det emotionella normverk som präglar ett samhälle, lyfter han fram konceptet "emotionell frihet" (emotional liberty). Reddy menar att det är i samhällen där den emotionella friheten är begränsad som emotionellt lidande uppstår. Det emotionella lidandet har alltså sin grund i inre målkonflikter hos en individ, målkonflikter som ofta har sin grund i en sträng känsloregim. I förhållande till detta består den emotionella friheten i tillåtelsen att ändra sina mål. Emotionell frihet anses alltså prägla samhällen där människor i lägre grad drabbas av inre målkonflikter tack vare att den aktuella känsloregimen präglas av hög tolerans. Detta är vad Reddy menar borde vara ett ideal för alla samhällen, "it might be possible to conceptualize an ideal of emotional freedom and to evaluate individual emotional regimes on the basis of that ideal."[67] Reddy förespråkar på så sätt en historieskrivning som bedömer olika regimer som bra eller dåliga beroende på rigiditeten i deras normer vad gäller känsloutlevnad. Det bör dock påpekas att Reddys teoribygge är mycket omfattande och det finns aspekter av honom som även kan passa in i ett kontinuitetsperspektiv. Dessa aspekter kommer att diskuteras nedan. En annan historiker som dristat sig till att diagnosticera samhällen är Peter N Stearns. I sin bok *American Fear. The causes and consequences of high anxiety* konstaterar han att "fear is a very real factor in American public life [...] and that it must be hauled out for analysis because it reduces our capacity for clearheaded policy."[68] Stearns syfte är alltså emancipato-

67 Reddy, 2001, s. 62.

68 Peter N. Stearns, *American Fear: the causes and consequences of high anxiety*, New York 2006, s. 18.

riskt. Han driver tesen att det amerikanska folket blivit alltmer mottagligt för fruktan de senaste tre decennierna och ser denna till synes omotiverade fruktan som ett realpolitiskt problem.[69] Huruvida det är en uppgift för historievetenskapen att fälla moraliska omdömen om olika regimer kan man ha olika uppfattningar om. Det är emellertid intressant att notera att det som förenar dessa syften är just perspektivet på känslor som historiska kontinuiteter.

Det finns förstås risker med att betrakta och definiera känslor på detta sätt. För det första är kontinuitetsperspektivet svåroperationaliserat och förenat med metodologiska svårigheter. Det är lätt att ett kontinuitetsperspektiv alltför hårt börjar styra empirin och leder historikern att tillrättalägga empirin för att passa den på förhand stipulerade förklaringsmodellen. Dessutom kräver många moderna känslodefinitioner ganska långt gångna antaganden för att överhuvudtaget kunna operationaliseras. För det andra kan ett kontinuitetsperspektiv göra det svårare att se de oväntade uttrycken. Om det historikern letar efter kan karaktäriseras som uttryck förknippade med en nutida känslodefinition blir vederbörande blind för andra tiders eventuella säregenheter.[70] Äldre tiders förhållningssätt till känslor kan innehålla

69 Stearns, 2006, s. 18f., 202.

70 Som exempel på detta problem kan nämnas Annika Sandéns och Joachim Östlunds artikel i *Historisk tidskrift* 2010:4. Här diskuteras medkänslans historia utifrån vad jag skulle vilja kalla ett tydligt kontinuitetsperspektiv. Detta visas genom att författarna ser det som "ett analytiskt verktyg, även om det också förekommer som ett empiriskt begrepp" (s. 595). Författarna väljer sedan att diskutera historiska företeelser som stämmer överens med deras förförståelse av vad som är uttryck för medkänsla. Detta blir särskilt tydligt på sidan 606 där de skriver: "Vår poäng är att medkänslans uttryck ibland får konsekvenser som inte alls uppfattas höra samman med medmänsklighet och omsorg." Att somliga historiska företeelser, såsom medeltida allmosesystem, tidigmoderna hospital eller slavkassor, förknippas med medlidande är därmed inget som undersöks, det förutsätts. På så vis ger undersökningen egentligen inga nya svar på vilka uttryck medkänslan kan ta sig eftersom uttrycken valts ut och definierats a priori. Vad som undersöks är alltså inte en känslas historia utan snarare skiftande villkor för social omsorg, vilket i sig är ett hedervärt forskningsområde

uttryck vi inte känner igen vid en första anblick. Studier av olika känslors funktion kan vidare bli svår att falsifiera om dess innehåll definieras på förhand. Vi kan nämligen inte undersöka känslornas faktiska innehåll utan är i så fall hänvisade till den teoretiska förförståelsen. I den mån känsloperspektivet appliceras som förklaringsmodell blir det därmed inte i första hand känslorna som undersöks, de är ju redan definierade i syfte att kunna förklara något annat. Vad som då i själva verket hamnar i fokus är exempelvis politiska processer där historikern vill göra gällande att känslomässiga drivkrafter har en betydelse. Men känslornas faktiska inflytande är för historikern mer eller mindre en omöjlighet att påvisa, varför en påtaglig risk är att sådan historieskrivning blir exempel på samma sorts kronologiska imperialism som Norbert Elias anklagats för att ägna sig åt, där moderna förklaringsmodeller och kategoriseringar betraktas som allmängiltiga oavsett sammanhang eller tidsperiod.

Diskontinuitetsperspektiv

Ett alternativt sätt att skriva känslornas historia på är att ta hänsyn till dem som historiskt föränderliga (diskontinuiteter). Emfasen ligger då på variationer över tid och rum i olika känslostrukturer. I botten ligger tanken på att känsloupplevelser är betingade av det kulturella sammanhanget. Vad som motiverar intresset för känslornas historia utifrån ett sådant perspektiv är alltså inte förklaringspotentialen som uppstår genom en fixerad historisk kategori. Snarare handlar det om ett mer kulturhistoriskt intresse för utveckling och förändring hos känslornas symboliska och kulturella funktioner över tid. Man kan även tala om att vissa känslor kan försvinna helt ur historien, för att sedan kanske återvända i förnyad skepnad flera århundraden senare.

om än ej överensstämmande med den aktuella ansatsen. Annika Sandén & Joachim Östlund, "Medkänslans makt och gränser: Nya linjer i känslornas historia", *Historisk tidskrift* 2010:4, 593-613.

På samma sätt kan samhällelig förändring leda till uppkomsten av aldrig tidigare upplevda emotioner.[71]

Jag nämnde ovan begreppet ”känslostrukturer” vilket kan ses som något av en paraplyterm för en rad definitioner. Dess upphovsman, kulturteoretikern Raymond Williams, avsåg med det beteckna de sammanhang inom vilka trender, tidsbundenheter och former för känslouttryck görs gällande.[72] Andra definitioner som diskuteras kan i någon mån ses som vidare specificeringar av Williams begrepp. Framför allt är det tre begrepp som fått genomslag. Dessa är Peter och Carol Stearns ”emotionologier” (emotionologies), William Reddys ”känsloregimer” (emotional regimes) och Barbara Rosenweins ”känslogemenskaper” (emotional communities).[73] Stearns emotionologier definieras som en samling sociala normer och regler som avgör vilka känslor som får uttryckas och hur de får uttryckas. De förordar studier av normativt material för att på så sätt komma åt känslornas ideologi. Dessa emotionologier står även i relation till andra sociala faktorer och påverkar hur institutioner och samhällen organiseras.[74] Den bild William Reddy ger av hur normer och värderingar kring känslor struktureras i samhället är aningen mer dynamisk. Hans intresse rör snarare de sätt på vilka människor förhåller sig till en rådande “känsloregim”. Genom att nära knyta formaliserandet av känsloregimens normer till makthavarna i samhället väver han in en tydlig maktdimension i sin teori, vilken saknas hos Stearns. Rosenweins begrepp “känslogemenskaper” påminner till stora

71 Frevert, 2011 s. 23-36.

72 För vidare diskussion kring känslostrukturer se Karin Johannisson, *Melankoliska rum: om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm 2009, s. 13-16.

73 För en belysande intervjuartikel som bland annat ställer dessa historiker och deras begrepp mot varandra se Jan Plamper, ”The History of Emotions: an interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns”, *History and Theory*, 2010:49.

74 Carol Z. Stearns, Peter N. Stearns, ”Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards”, *American Historical Review* 90, 1985, s. 813-836.

delar om Reddys känsloregimer men definitionen av dem är vidare och maktperspektivet är skjutet i bakgrunden. Känslogemenskaper definieras som "groups in which people adhere to the same norms of emotional expression and value – or devalue – the same or related emotions."[75] Rosenwein betonar hur flera känslogemenskaper kan existera parallellt och till och med överlappa varandra. Hon ser dem mer som representativa för sociala grupper snarare än samhällen i stort varigenom Reddys koppling mellan normer och makthavare dementeras.[76]

Behäftat med diskontinuitetsperspektivet är ett intresse för språkliga konstruktioner. Begrepp och retoriska figurer får en central betydelse när känslor betraktas på detta sätt. Men det är också viktigt att ta hänsyn till att känslor inte alltid organiserats i samma kategorier över tid. Detta gäller i högre grad ju mer avlägsna tidsperioder vi studerar. Den som framförallt synliggjort denna problematik är den brittiske historikern Thomas Dixon. Hans bok *From Passions to Emotions. The Creation of a Secular Psychological Category* utgör en idéhistoria över psykologiska kategorier i den anglosaxiska sfären i ett långt tidsperspektiv, från medeltid till modern tid.[77] Den moderna kategorin ”känslor” (emotions) blev gängse först under 1800-talet menar Dixon. Denna process var resultatet av en tilltagande sekularisering som medförde att känsloteorier med vetenskapliga anspråk vann i auktoritet på bekostnad av de teologiska och moralfilosofiska samtal som dittills haft tolkningsföreträde till människans inre. I mångt om mycket innebar den nya kategorin en sammanslagning av vad som tidigare utgjort olika kategorier. Vad man tidigare gjort skillnad på som ”passioner” (passions), ”affekter” (affects), ”drifter” (drives), ”aptiter”

75 Rosenwein, 2006, s. 2.

76 Rosenwein, 2006, s. 20-25.

77 Dixon definierar psykologi som ”the systematic study of (primarily human) mental life”, en definition som bjuder in till studier av psykologiska teorier i en tid då ämnet ännu inte slagit igenom som akademisk disciplin. Studier av det mänskliga psyket har pågått i mer än tusen år, medan ämnet psykologi formaliserades först under 1800-talet. Dixon, 2003, s. 10.

(apetites), ”begär” (desires) behandlades nu gemensamt med det sammanslagna begreppet ”känslor” (emotions).[78] Dixon betonar hur detta vidgat avståndet till tiden före den sammanslagna känslokategorins genombrott.[79] Hans resultat sätter alltså fingret på vikten av att problematisera sina begrepp. Alla känslohistoriker har att förhålla sig till skillnader och likheter i hur det vi idag kallar känslor kategoriserats i historisk tid. Som nämnt torde detta framförallt innebära svårigheter när tiden före 1800-talet ska studeras. Men man får inte heller vara för säker i sina antaganden om känslokategorier ens i modern tid. Ett illustrativt exempel står att finna i Eva Helen Ulvros biografi över Sophie Elkan. Ulvros beskriver här Elkans relation till Selma Lagerlöf, en relation som kan tolkas antingen som intim vänskap enligt ett mer expressivt uttryckssätt bland det tidiga 1900-talets kvinnor eller som romantisk kärlek.[80] Svårigheterna i att göra säkra antaganden kan alltså även figurera under tidsperioder som ligger betydligt närmre vår egen. Den främsta lärdomen att dra utifrån Dixons iakttagelser är med andra ord att en viss ödmjukhet är nödvändig inför känslospråkets organisering. Det är något man bör ta hänsyn till i varje studie.

Den forskning som bedrivits med vad jag vill kalla ett diskontinuitetsperspektiv kan lite grovt delas in i studier av specifika känslor och

78 Det vanliga i svensk forskning är att engelskans ”emotion” direktöversätts till ordet ”känsla”. Här föreligger dock en problematik man bör vara medveten om, men som på intet sätt gör översättningen olämplig. Denna består i att ”feeling”, ett ord med väsentligt annorlunda innebörd än ”emotion”, också brukar översättas till ”känsla”. ”Emotions” avser även de tankar och värderingar som ligger till grund för en känslomässig reaktion medan ”feelings” mer strikt åsyftar den fysiologiska aspekten, något som naturligtvis inte kan studeras via de medel som står historikern till buds. Se Peter Goldie, *The Emotions. A philosophical exploration,* Oxford 2000, s. 50-83.

79 Dixon, 2003, s. 19-25. För fler intressanta diskussioner kring förmoderna känslokategorier, se Eustace, 2008, s. 481-486; Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm 2001, s. 61-89.

80 Eva Helen Ulvros, *Sophie Elkan: hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*, Lund 2001, s. 86-92.

studier av med känslor förknippade teman. Som exempel på beforskning av specifika känslor kan nämnas ett flertal studier av vänskap under medeltiden. I det medeltida samhället fanns ingen konsoliderad centralmakt som höll samman rikena varför personliga band och brödraskap blev viktiga som sammanhållande kitt i samhället. En som visar på detta förhållande i det medeltida Nordeuropa är historikern Lars Hermansson i boken *Bärande band*.[81] Eva Österberg har diskuterat vänskapen utifrån ett längre tidsperspektiv och pekat ut just 1700-talet som en tid då vänskapen gick från att vara primärt en politisk kraft till att bli något mer emotionellt och personligt.[82] Som ytterligare exempel på studier av enskilda känslor kan nämnas antologin *Anger's past: the social uses of an emotion in the Middle Ages* redigerad av Barbara Rosenwein eller idéhistorikern Karin Johannissons böcker om nostalgi och melankoli.[83]

En rad studier finns också som analyserar känslornas betydelse som motiv i större processer, inte sällan revolutioner eller större samhälleliga reformer. Som exempel kan nämnas flera studier centrerade kring det sena 1700-talet.[84] Ett exempel är Nicole Eustaces bok *Passion is the Gale. Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution.* Hon visar hur nordamerikanska eliter under decennierna före revolutionen argumenterade utifrån att alla människor hade samma förutsättningar att kultivera och förfina en sensibilitet. Att alla människor sedermera inte lyckades med detta togs som intäkt för att hävda en legitimitet för sin egen upphöjda position. På samma sätt pekades lägre stående grupper ut som emotionellt okultiverade. Till exempel beskrevs Nordamerikas

81 Lars Hermansson, *Bärande band: vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000-1200*, Lund 2009. För fler studier om vänskap under medeltiden se Brian Patrick McGuire, *Friendship and Community. The Monastic Experience, 350-1250,* Ithaca, N.Y. 2010.

82 Eva Österberg, *Vänskap: en lång historia,* Stockholm 2007, s. 58.

83 Se Barbara Rosenwein (red.), *Anger's past: the social uses of an emotion in the Middle Ages*, Ithaca, N.Y. 1998; Karin Johannisson, *Nostalgia: en känslas historia*, Stockholm 2001; Johannisson, 2009.

84 För ytterligare exempel se Knott, 2008; Hunt 2007; Reddy 2001.

indianbefolkning gärna som emotionellt underutvecklade vildar. De tillskrevs negativt laddade "passioner", vilka tydligt associerades med självviskhet, där närhet till vrede var det främsta exemplet. Ett av Eustaces viktigaste resultat är emellertid kartläggningen av den transformering av retoriken som skedde inför den amerikanska revolutionens utbrott, en förändring som, via inspiration från Pennsylvanias kväkare, innebar att synen på känslor blev mer egalitär. Genom detta kunde hög och låg förenas i en patriotisk, känsloladdad retorik som kom att fylla en mobiliserande funktion under det följande frihetskriget.[85]

När det gäller kopplingen mellan förändrade normer kring känslor och samhälleliga reformer har etnologen Tine Damsholt undersökt vad hon kallat den patriotiska diskursen i Danmark under slutet av 1700-talet, vilken blev ett bärande föreställningskomplex för hur man tänkte sig det danska samhällets uppbygnad. Utifrån ett Foucauldianskt perspektiv pekar hon ut den patriotiske medborgaren som en ny subjektsposition i den patriotiska diskursen. Vad som utmärkte detta nya medborgarbegrepp var dess betoning av frivillig lydnad. Mot bakgrund av detta förklaras flera politiska förändringar såsom omläggningen av arméns rekryteringsbas, från 1788 och framåt, från värvade legosoldater till utskrivning av inhemska medborgare, vilkas försvarsvilja garanterades genom kärleken till fäderneslandet. Den nya medborgartanken innebar en större tillit till individens pliktkänsla vilket också kan förklara införandet av lätta infanteriförband där varje soldat slogs som en individ och tvingades fatta fler egna beslut. Också den så kallade landboreformen kunde motiveras väl utifrån den patriotiska diskursen. Den var en långdragen omorganisation av det danska jordägandet som pågick mellan 1788 och 1850. Dess innebörd var att de sista resterna av livegenskapen avskaffades samtidigt som stora delar av adelns jord delades ut till bönderna vilka därmed i långt

85 Eustace, 2008, s. 335-344, 476-479. I sin andra bok *1812* visar hon också hur känslorna kunde användas för att göra kriget till en angelägenhet för hela samhället. Se Nicole Eustace, *1812: War and the Passions of Patriotism*, Philadelphia 2012.

högre utsträckning än tidigare blev självägande. Tillsammans med sin nyvunna makt kunde bönderna också påläggas mer individuellt ansvar och därigenom infogas i medborgarskapets och den patriotiska diskursens maktrelation.[86]

Invändningar kan emellertid även riktas mot ett diskontinuitetsperspektiv. Brita Planck har framfört att diskontinuitetsperspektivet i hög grad påminner om begreppshistoria vilket enligt henne innebär att underexploatera fältets potential. ”Nog borde väl känslohistoria kunna ha större anspråk än så?” skriver hon.[87] Planck signalerar en påtaglig otillfredsställelse inför att känslohistoria skulle vara “begränsad av begreppshistoriska analyser eller av att bara kunna utläsa allmänt förekommande föreställningar.”[88] Barbara Rosenwein menar visserligen också att känslornas historia må vara begränsad till att utforska normer och föreställningar kring olika känslor. Men detta är enligt henne likväl synnerligen angeläget att undersöka.[89]

Teoretisk positionering

I denna avhandling undersöks känslor i förhållande till strategier för att hantera lidande. Strategierna baserades på kulturella föreställningar om människan och hennes känslor. Jag kommer här att positionera avhandlingen teoretiskt i förhållande till de perspektiv som beskrivits ovan. Därefter kommer jag att definiera mitt analytiska begrepp *emotionella strategier*.

Föreliggande forskningsuppgift rör en kulturell kunskapsnivå. Avhandlingens syfte, det vill säga kartläggandet av vilka strategier som

86 Tine Damsholt, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd: patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*, Köpenhamn 2000, s. 290-293, 329f.

87 Brita Planck, *Kärlekens språk: adel, kärlek och äktenskap 1750-1900*, Göteborg 2014, s. 21.

88 Planck, 2014, s. 23.

89 Barbara Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, Ithaca, N.Y. 2006, s. 29.

fanns tillgängliga för att hantera lidande i krig omkring sekelskiftet 1800, uppmanar till en undersökning av hur individer skapat mening kring sina känslor och sitt lidande. Avhandlingen positioneras alltså i linje med såväl en kulturhistorisk tradition som en känslohistorisk utifrån ett diskontinuitetsperspektiv. Känslorna betraktas med andra ord såsom föränderliga över tid. Vilka förnimmelser som kan betraktas som känslor besvaras med andra ord inte utifrån en teoretiskt definierad kategori utan utifrån vad som i det undersökta sammanhanget framstår som reaktioner eller förnimmelser som inte är direkt underställda viljan. Filosofen Martha Nussbaum beskriver ett liknande analytiskt förhållningssätt till känslor, vilka hon rubricerar som emotioner. ”Emotioner är former av värderande omdömen som tillmäter saker och personer bortom en persons kontroll stor betydelse för denna persons eget blomstrande.” [90] Denna definition öppnar för en mycket stor flexibilitet i känslornas innehåll och passar därför väl samman med en öppenhet inför föränderligheten över tid. En föränderlighet som framför allt drivs av att känslor knyts till och formas av olika värderingar beroende på i vilken kontext de uttrycks.

Ovan har jag framförallt redogjort för tre olika teoretiska modeller för hur normer kring känslor struktureras i samhället, närmare bestämt paret Stearns ”emotionologier”, William Reddys ”känsloregimer” och Barbara Rosenweins ”känslogemenskaper”. I deras presentation av emotionologibegreppet syftar Peter och Carol Stearns på en normativ nivå. Föreliggande undersökning vänder sig dock till individuella personers förhållningssätt till ett emotionellt normverk. Utifrån det perspektivet är både ”känsloregim” och ”känslogemenskap” mer användbara begrepp för att beskriva återkommande mönster i de svenska officerarnas uttryckssätt kring lidande och val av strategier för att hantera det. Av dessa två bedömer jag att Rosenweins ”känslogemenskaper” utgör den mest lämpliga tolkningsramen i sammanhanget. Reddys ”känsloregi-

90 Martha Nussbaum, ”Emotioner som värdeomdömen” (översättning av Annika Persson). I Ulla M. Holm, Eva Mark, Annika Persson (red.), *Tanke, känsla, identitet*. Göteborg 1997, s. 200.

mer" innehåller ett tydligt maktperspektiv. En känsloregim är framförallt något som appliceras uppifrån som ett regelverk för invånarna i regimen att förhålla sig till. Avvikelser från detta regelverk medför repressalier i någon form. Avhandlingens frågor föranleder inte primärt något kartläggande av en dylik maktstruktur, då det är officerarnas egna förhållningssätt till och reflektioner kring sin plats i ramverket som står i fokus. I detta ljus kan Rosenweins känslogemenskaper betraktas som en mer öppen kategori där normverk och föreställningar kring känslor kan komma som impulser från olika håll. Rosenweins modell baseras på forskning där hon studerat olika sociala grupper under medeltiden, såsom munkordnar eller hantverkarkollektiv, medan Reddys analyser berör mer övergripande samhällsstrukturer, såsom Jakobinernas terrorvälde i Frankrike 1793–1794. Då officerare kan sägas utgöra en avgränsad grupp, präglad av särskilda ideal som givetvis påverkats genom impulser både inifrån och utifrån, passar det i sammanhanget väl att studera dem som en känslogemenskap.

Inom ramarna för den känslogemenskap som jag anser att den svenska officerskåren utgjorde fanns naturligtvis ett register av möjliga förhållningssätt och värderingar kring olika känslor, liksom det fanns restriktioner för vilka känslor det ansågs lämpligt att ge utlopp för. Jag betraktar officerarnas strategier för att hantera krigets lidanden som en del av detta register. Det har därför blivit dags att närmare definiera vad jag menar med emotionella strategier och hur dessa kan studeras.

Metod

I följande avsnitt ska jag klargöra hur studien är tänkt att operationaliseras givet ovan diskuterade teoretiska utgångspunkter. Två analytiska begrepp står i centrum när undersökningens angreppssätt nu ska konkretiseras: emotionella strategier och emotionella narrativ. Att kartlägga emotionella strategier betraktar jag som ett sätt att närma sig en aspekt av en känslogemenskap, nämligen inställningar till olika

lidanden och dess hantering. Varje känslogemenskap har sin repertoar av emotionella strategier. Termen emotionella narrativ betecknar å sin sida ett sätt att identifiera och beskriva de sammanhang där de emotionella strategierna blir synliga och analyserbara. En stor utmaning för varje utforskare av känslornas historia är att definiera hur man menar sig kunna identifiera vad i ett källmaterial som behandlar känslor. De emotionella narrativen är den lösning på detta problem som här föreslås.

Att hantera lidande

Den empiriska analysen i denna avhandling är uppbygd kring två moment. I ett första led handlar det om att söka definiera vad officerarna upplevde som lidanden i krigets tillvaro samt vilka känslor och uttryck man använde för att beskriva dem. Det handlar alltså om vad som *identifierades* som lidanden på en artikulerad kulturell nivå, vad man beskrev som plågsamt eller icke önskvärt. Här är lidanden av både större och mindre proportioner intressanta. Lidandet kan både gestalta sig i en överväldigande rädsla för döden i strid eller i väntans naggande leda. Definitionen av vad som var ett lidande ligger alltså inte fast a priori utan utgör ett av studiens objekt.

Undersökningens andra led bygger på det första och rör hanteringen av dessa lidanden. Vad som här utgör fokus för analys är vilka mentala strategier för lidandets hantering som artikulerades i emotionella narrativ. Att skapa mening i form av berättelser kring smärtsamma upplevelser kan vara ett sätt att ”lägga verkligheten tillrätta” och därmed göra den lättare att leva med. Genom att etablera en sådan koherens binder berättelserna samman upplevelser till erfarenhet. Denna tanke har sin grund i psykologisk forskning företrädd av Richard Lazarus. Han kallar denna typ av meningsskapande för copingstrategier (coping strategies). Dessa mentala strategier kan ses som ett sätt för människor att söka reglera sina egna känslor. Lazarus menar att dessa

regleringsförsök också påverkar upplevelsen av de känslor som kopplas till det aktuella lidandet.[91]

William Reddy resonerar på ett liknande sätt som Lazarus men utifrån en annan terminologi. Han talar om emotionell navigation vilket avser en individs försök att behärska sina känslor och sammanjämka sina inre drivkrafter med de krav som den rådande känsloregimen ställer. Detta görs genom så kallade emotiver vilka enligt Reddy utgör ett slags talhandlingar vilka får en emotiv återverkan på det beskrivna känslotillståndet. Känslor regleras alltså genom att man talar om dem. Reddy är emellertid noga med att påpeka hur den emotionella navigationen inte alltid får önskad effekt. Emotiverna är oförutsägbara i den meningen att de i själva verket kan förstärka den känsla de syftade till att tona ned.[92]

Det finns en mängd ytterligare teorier för att diskutera känslomässig självkontroll, ovanstående redogörelser är att betrakta som exempel. Delvis inspirerad av dem vill jag emellertid definiera och operationalisera termen ”emotionella strategier”. Vad jag avser med det är en mer medveten nivå av upplevd självbehärskning. De kan beskrivas som mentala medel för att hantera oönskade känslor, det vill säga känslor som konceptuellt kopplas till någon form av lidande. De formuleras utifrån människans intellektuella kapacitet och står därmed i nära kontakt med det kulturella sammanhang där hanteringen är relevant. Begreppet skiljer sig från såväl copingstrategier som emotionell navigation i den meningen att det inte omfattar den psykologiserande ambitionen hos dessa två, historikern står i regel dåligt rustad inför sådana ambitioner. Vad som blir intressant är alltså människors upplevda möjligheter att reglera sina egna känslor och vilka strategier de anser tillämpbara på basis av möjligheterna. I ett sådant perspektiv blir det mer relevant att studera vilka strategier som tillämpas snarare än vilken effekt de får. Valet av strategier är dock även kopplat till föreställningar om en

91 Richard Lazarus, *Emotion and Adaption*, New York: Oxford University Press, 1991, p. 112.

92 Reddy, 2001, s. 121f.

förväntad effekt. Detta angreppssätt har alltså även potential att säga något om den inre logik som präglar en känslogemenskap. Något som kan bidra till att fördjupa diskussionen kring känslornas plats i mänsklig kultur samt bilder av vår mentala beskaffenhet.

Att sätta ord på känslorna

Som jag delvis antytt betraktar jag krigets lidanden och känslor som transhistoriska kategorier. Det finns något igenkännbart hos dem samtidigt som man måste bibehålla en stor lyhördhet inför variationer över tid. Utifrån det diskontinuitetsperspektiv jag ovan anslutit mig till betraktar jag alltså olika känslouttryck som starkt kontextuellt betingade. Det är även i kontexten som nyckeln till förståelse ligger. Det finns flera raffinerade förslag på operationaliseringar av moderna känslodefinitioner i historiska material. Men jag menar att ingen av dem klarar av att kringskära kontextens betydelse. I föreliggande studie står de definitioner och uppfattningar i fokus som präglar själva materialet. På så vis sympatiserar jag till viss del med det angreppssätt Barbara Rosenwein beskrivit i artikeln ”Problems and Methods in the History of Emotions”. Hon förordar sökandet av kontextuell kunskap i syfte att kunna göra mer välgrundade överväganden av vilka begrepp som var emotionellt laddade i en annan tid, vad som kan betraktas som känsloord (emotion words).[93]

Mer specifikt uttrycker Rosenwein att man bör söka en emotionell vokabulär hos samtidiga känsloteoretiska auktoriteter. I hennes fall som medeltidshistoriker hamnar inte minst Aristoteles och Thomas av Aquino i centrum.[94] Att vända sig till känsloteoretisk litteratur från ti-

93 Barbara Rosenwein, ”Problems and Methods in the History of Emotions”. *Passions in Context: Journal of the History and Philosophy of the Emotions,* 2010:1, s. 13f. Se även Barbara Rosenwein, ”Emotion Words”. I Danueb Boquet & Piroska Nagy (red.), *Le Sujet de l’émotion au Moyen* Âge, Paris 2009.

94 Rosenwein, 2010, s. 14f.

digmodern tid kan i viss mån användas som hjälpmedel i föreliggande studie. Emellertid tror jag att viktig kontextuell kunskap inte enbart står att finna bland prominenta idéhistoriska auktoriteter. Vad som studeras här är en form av vardagligt resonerande som, även om officerare ofta var bildade män vid denna tid, får ses som ett mer oreflekterat bruk av tankegods än hos de lärda filosoferna.[95] I det mer vardagliga språket ligger även inbäddat en mängd betydelser och metaforer som kan ge ledtrådar till vad som är ett känsloord. I detta avseende innehåller exempelvis *Svenska akademiens ordbok* ett enormt grundarbete när det gäller inventering av ord som är eller har varit känsloladdade. Denna del av arbetet påminner faktiskt en hel del om begreppshistoria. Ändå anser jag att det föreligger viktiga skillnader mellan sådan historieskrivning och den som åsyftas här. Denna avhandlings huvudsyfte är inte att kartlägga semantiska fält eller begreppens skiftande betydelser i sig. Begreppen blir intressanta först när de inordnas i meningsskapande narrativ om lidande och dess hantering.

Den brittiske filosofen Peter Goldie har framfört tanken om känslornas narrativa struktur. Han ser det som ett grunddrag i mänskligt tänkande att verkligheten struktureras i berättelser, varvid känsloupplevelser inte utgör något undantag. Det är rentav missvisande, enligt honom, att säga att känslolivet *beskrivs* med hjälp av narrativ. På många sätt *är* narrativen känslolivet menar Goldie. Våra primära upplevelser av känslorna är i mångt om mycket de ord och uttryck vi använder för att beskriva dem. Därmed existerar faktiskt ingen större skillnad mellan att studera känslouttryck i nutid eller i det förflutna. Språket är vad som är tillgängligt för oss. Om själva upplevelsen skulle vara något fundamentalt annat än talet om den är den i sådana fall otillgänglig för historikern.[96]

95 Historikern Anna Nilsson Hammar har på ett liknande sätt närmat sig användningar av lyckobegreppet i svenska skillingtryck från perioden 1750-1850. Nilsson [Hammar], 2012, s. 26.

96 Peter Goldie, *The Emotions: a philosophical exploration*, Oxford 2000, s. 11. Begreppen berättelse och narrativ har figurerat på olika sätt i historievetenskap-

Det är även möjligt för människor att ha kunskap om en känsla och känna igen dess uttryck utan att någonsin själv ha upplevt den. Goldie menar att det i varje kultur existerar ”paradigmatiska narrativa strukturer” (paradigmatic narrative structures). Dessa är normativt gångbara sätt att beskriva och använda känslor narrativt. Detta öppnar även för möjligheten att i viss mån generalisera och därmed göra det möjligt att urskilja kulturella mönster.[97] Denna tanke betraktar jag som kompatibel med idén om känslogemenskaper. En känslogemenskap kan på ett sätt sägas utgöras av en samling paradigmatiska narrativa strukturer som är gemensamma för en socialt definierad grupp, i detta fall svenska officerare.

Det är också genom narrativen som emotionella strategier kan urskiljas. Målet för analysen i denna studie kan därmed beskrivas som en kartläggning av de paradigmatiska narrativa strukturer som präglade den svenska officerskårens beskrivningar av krigets lidanden. Genom att betrakta hur officerarna konstruerade narrativ kring olika upplevelser, beskrev och motiverade individuella beslut och hållningar är förhoppningen att kunna utläsa vilka emotionella strategier som låg

---

lig forskning. Goldies idé om narrativet som tankefigur påminner om David Carr som uttryckt att människor, både på en kollektiv och individuell nivå, upplever världen som berättelser. Det är våra föreställningar om temporalitet, att vi alltid betraktar oss som situerade i ett nu som föregås av ett då och pekar mot en framtid, som ligger till grund för detta. För en utförlig diskussion om olika definitioner och perspektiv på berättelsebegreppet se Ingmarie Danielsson Malmros, *Det var en gång ett land–: berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar*, Lund 2012, s. 27-51. Andra historiker som också fört kunskapsteoretiska diskussioner kring berättelsebegreppet är Martin Alm, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel: svenska berättelser om USA åren 1900-1939,* Lund 2002, s. 18-32; Marie Cronqvist, *Mannen i mitten: ett spiondrama i svensk kallakrigskultur*, Stockholm 2004, s. 39-47; Kim Salomon, *En femtiotalsberättelse: populärkulturens kalla krig i folkhemssverige*, Stockholm 2007, s. 24-26.

97 Goldie, 2000, s. 33, 92-95. För en allmän diskussion om känslor och narrativa analyser se Jochen Kleres, ”Emotions and Narrative Analysis: A Methodological Approach”, *Journal for the Theory of Social Behaviour* 41:2 2011, s. 182-202.

bakom resonemangen. För att kunna genomföra sådana analytiska operationer krävs emellertid kunskaper om källmaterialets beskaffenhet och förutsättningar. I det följande ska dessa diskuteras.

Material

Den empiriska undersökningen i denna avhandling placerar personliga narrativ om krigserfarenheter under luppen. Det källmaterial som då blir mest intressant att studera kan föras samman under beteckningen ego-dokument (ego-documents). Det ville säga dokument som innehåller narrativ av vilka författaren själv är en del, exempelvis dagböcker, brev och memoarer. Ego-dokumenten kan således sägas utgöra vår främsta källa till att analysera mänsklig erfarenhet och därmed en nyckel till förståelse för historiska subjekt, deras självförståelse och omvärldstolkningar.[98]

Med hänsyn till intresset för tolkningen av erfarenheter har jag primärt valt att studera officerares dagböcker, brev och memoarer, källor som tillsammans kan kategoriseras som ego-dokument. När uppgiften är att studera individuellt meningsskapande kring känslor är det svårt att tänka sig lämpligare material. Dessa källtyper innehåller framför allt skildringar och kommentarer av olika händelser vilka kan analyseras som känsloberättelser i den mån emotionella termer knyts till beteenden och förlopp genom att exempelvis förklara eller förklaras av dem. I brev, dagböcker och memoarer gav man uttryck för personliga tankar, och känsloord användes frekvent i olika syften. Genom att analysera dessa narrativa strukturer går det att komma åt vilken logik som präglar det känsloliv som omskrivs.

Emellertid präglas personligt material av flera källkritiska problem. Den amerikanske historikern James McPherson, som studerat om-

98 Peter Burke, ”Representations of the Self from Petrarch to Descartes”. I Roy Porter (red.), *Rewriting the Self: Histories from the Renaissance to the Present*, London 1997, s. 21-28.

fattande dagboks- och brevmaterial från amerikanska inbördeskriget, har påpekat att frestelsen ofta varit stor bland soldater och officerare att beskriva egna handlingar, erfarenheter och känslor i bästa möjliga dager.[99] Detta utgör ett klassiskt källkritiskt problem och skulle ha försvårat föreliggande studie allvarligt om dess syfte varit att rekonstruera en så sanningsenlig bild som möjligt av vad svenska officerare verkligen kände. Detta är emellertid inte forskningsuppgiften här. Även om officerarnas berättelser friserats och anpassats efter konventioner kan de inte ha undkommit rådande kriterier för trovärdighet. Således kan skildringarna betraktas som kvarlevor i bemärkelsen att de, oavsett sin sanningsenlighet, säger något om vilka emotionella narrativ som föreföll rimliga omkring sekelskiftet 1800. Givet detta kan repertoaren av tillgängliga emotionella strategier rekonstrueras på grundval av det valda materialet, även om det inte går att säkerställa i vilken grad strategierna faktiskt tillämpades.

Som nämnts ovan används flera olika materialtyper här, med motiveringen att de hålls samman av beteckningen ego-dokument. Dagböcker, brev och memoarer utgör emellertid separata genrer, präglade av olika konventioner. Eftersom paraplytermen ego-dokument riskerar att skymma dessa skillnader måste den problematiseras. Det är alltså viktigt att ta hänsyn till varje materialtyps särskilda villkor.

Historikern Marie-Cécile Thoral som studerat dagböcker, brev och memoarer av soldater i den franska armén under napoleonkrigen har ställt dessa tre materialtyper emot varandra. Hennes reflektioner kan därmed fungera som en god utgångspunkt för en vidare diskussion kring materialtyperna. Thoral betonar den privata och intima naturen hos dagböckerna hon studerar. Som konsekvens av att de inte var menade att läsas var de mer frispråkiga och utlämnande. Här vill jag emellertid lyfta fram en viktig skillnad som måhända har att göra med olika kulturer bland soldater och officerare, alternativt är det en

99 James M. McPherson, *For Cause and Comrades: why men fought in the civil war*, New York 1997, s. 10-12.

skillnad mellan svensk och fransk dagbokskultur. I de dagböcker jag studerat kunde tänkta mottagare mycket väl förekomma. Ibland kan man stöta på formuleringar som tydligt vittnar om en tilltänkt läsare. Somliga officerare skrev även dagböcker i syfte att de skulle kunna användas som bildningslitteratur för yngre officerare.[100]

Ännu en problematik kring dagböckerna är att de egentligen är svåra att kategorisera som enhetlig genre. Det fanns nämligen en mängd olika sätt att skriva dagbok på. En del är djupt personliga och ingående, en del har mer karaktären av anteckningsböcker och är tämligen avskalade från känslouttryck, andra innnehåller politiska kommentarer. Också inom den materialkategori jag rubricerar som dagböcker finns alltså stilvariationer som kan påverka tolkningen. Följaktligen blir det viktigt att uppmärksamma när detta aktualiseras i analysen.

Skrivandet av brev fyllde flera viktiga funktioner i fält, både på det personliga och det professionella planet. Åtskilliga brev som finns bevarade är av mer formell art. Det kan då röra sig om order, depescher, rapporter eller förfrågningar. Sådan korrespondens har emellertid prioriterats ned vid materialgenomgången till förmån för en större koncentration på sådan som skrevs av personliga skäl. Här är reflektioner kring brevskrivarnas personliga upplevelser mer artikulerade. Ibland är emellertid gränserna mellan det formella och det personliga suddiga. Det var inte ovanligt att officerare som var personliga vänner passade på att dryfta personliga spörsmål också i formella brev. I den mån jag upptäckt sådant har de breven också tagits med. Thoral menar att de personliga brev som skrevs i fält främst fyllde syftet att bibehålla kontakt med en civil tillvaro, en tillvaro som i högre grad var förskonad från de lidanden franska soldaterna tvingades utstå. Det finns goda skäl att tillmäta de svenska officerarnas brev en liknande

100 Exempel på sådana är Georg Henrik Jägerhorns berättelse om fälttåget i Savolax 1788-1790 samt Georg Karl von Döbelns dagbok från samma fälttåg. Se Georg Karl von Döbeln, *Georg Karl von Döbelns berättelse om fälttåget i Savolaks 1789*, Stockholm 1923; Georg Henrik Jägerhorn, *I fält för Gustaf III: beskrivning över kampanjen i Savolax 1788-1790*, Helsingfors 2004.

funktion. Många brev hem är korta och innehållsfattiga vilket indikerar att deras syfte snarare var att visa livstecken än att förmedla innehåll. Liksom Thoral noterar även jag att breven mycket väl kunde präglas av en viss självcensur. Ibland kunde denna uttryckas explicit, vilket jag ska visa i analysen.

En annan aspekt som kom att påverka brevens utformning var det friare franska stilidealet, vars genomslag i Sverige under sent 1700-tal noterats i litteraturvetenskaplig forskning. Detta ska jag utveckla mer i kapitel 4.

Memoarer skiljer sig främst från de andra materialtyperna vad gäller det tidsliga avståndet. Ofta skrevs de av pensionerade officerare på ålderns höst. Ibland så sent som 20–30 år efter de händelser de skildrar. Därigenom kan författarens känsloberättelser ha influerats av utvecklingar i sensibilitetskulturen som således inte blir representativa för själva undersökningsperioden. Samtidigt är memoarerna alltid mer elaborerade och resonerande vilket gör dem till attraktiva analysobjekt. Det är även min övertygelse att de likväl kan säga något om emotionella strategier inför krigets lidanden. Något som också kan ha bidragit till att överbrygga det tidsliga avståndet är att det inte var ovanligt att memoarer skrevs med hjälp av anteckningar författaren själv gjort i närmare anslutning till de skildrade händelserna. Med hänsyn till problemet med tidsavstånd kommer jag emellertid inte att bygga några tolkningar på enbart memoarer. De måste hanteras med försiktighet och är i någon mån att betrakta som kompletterande källor som kan stärka eller problematisera tolkningar av det material som skrevs i nära anslutning till själva upplevelserna.

De källor som här valts ut föreligger dels i tryckt form genom olika källpublikationer, men huvudsakligen rör det sig om handskrifter. Dessvärre präglas personligt material ofta av inkonsekvenser i bevarandet. Det fanns inget system för att samla in och arkivera dagböcker och privata brevsamlingar på samma sätt som för den offentliga förvaltningens handlingar. Detta gör det svårt att följa en konsekvent urvalsprincip, samtidigt som materialet kan vara delvis tunt. En hel

del skildringar och brev har hittats i de samlingar som på Krigarkivet benämns *Krigshandlingar.* Men viktiga delar av det här studerade materialet har också påträffats i olika personarkiv. Dagboks- och brevmaterialet från sent 1700-tal och framåt är visserligen relativt rikt, men långt ifrån allt är personligt hållet och kan säga särskilt mycket om upplevda lidanden och emotionella strategier. Anledningen att såväl dagböcker, brev och memoarer tagits med i urvalet är för att dessa gemensamt behövs för att åstadkomma en källmängd av önskvärd storlek. Att studera någon av dessa tre källkategorier enskilt hade inneburit att studien vilat på ett betydligt tunnare underlag. Likväl uppfattar jag att det är primärt till personligt material vi måste vända oss om vi vill veta något om emotionella strategier i det förflutna. Emellertid medför problemet med materialens omfång och oförutsägbarhet att generaliseringar kring i vilken utsträckning olika strategier användes inte låter sig göras. Men detta påverkar inte den primära forskningsuppgiften att inventera en repertoar av strategier som fanns tillgängliga under undersökningsperioden.

I denna avhandling är det officerares emotionella strategier som undersöks. Minst lika intressant hade det varit att också studera strategier bland meniga soldater. Anledningen till att detta inte låter sig göras är bristen på källor. Det finns oerhört få bevarade personliga berättelser från Sveriges krig omkring sekelskiftet 1800 skrivna av soldater.[101] Däremot figurerar de ofta i officerarnas berättelser och hur de skildrades i dessa sammanhang äger viss relevans. Vad gäller urvalet av dagböcker, brevsamlingar och memoarer författade av officerare hade det varit önskvärt att bland dessa få en så bred representation som möjligt från olika sociala skikt. Magnus Perlestam har exempelvis påpekat att soldaternas

101 Efter grundliga genomgångar av beståndet på framförallt Riksarkivet, Krigsarkivet samt Uppsala universitetsbibliotek har jag lyckats finna endast en dagbok av en livgrenadjär, en av en korpral, en av en fältmusikant. Detta förefaller vara det närmsta vi kommer meniga soldater utan att ta in andra materialtyper såsom rättsprotokoll eller manskapsrullor. Något som inte ryms inom föreliggande undersökning.

och officerarnas olika bakgrunder och sociala villkor sannolikt medfört att de hade olika ideal och värderingar. Det vet vi emellertid mycket lite om, just på grund av det bristande källäget.[102] Här har emellertid en sådan avgränsning inte befunnits nödvändig då det tillgängliga materialet inte är tillräckligt omfattande. Det vore inte önskvärt att reducera mängden källor i syfte att göra urvalet mer representativt. Istället har alla dagböcker och brevsamlingar som påträffats i arkiven och som visat sig innehålla känsloberättelser tagits med i studien. Väl att märka är att jag i föreliggande studie bara använder mig av källor från armén, officerare ur flottan har med andra ord inte tagits med i analysen. Det är inte klart huruvida det var skillnad mellan armén och flottan i sätten att uttrycka känslor och hantera lidande, men eftersom den möjligheten finns har jag valt att fördjupa mig i armén och inte ta upp flottan då detta hade påbjudit en komparativ ansats. En sådan skulle riskera att spränga ramarna som stipulerats för studiens genomförbarhet.

Utöver personliga berättelser gör jag även bruk av några kompletterande materialtyper. Hit räknas ett fåtal dagböcker och brevsamlingar författade av civila betraktare och ämbetsmän. Dessa tas upp i analysen i den mån de kan sprida ljus över officerarnas situation. Därutöver används även militära reglementen samt krigsvetenskaplig litteratur från perioden ca 1750–1850. Dessa material kan i någon mening beskrivas som doktrinära eller normativa. De uttrycker sig värderande kring specifika hållningar snarare än att resonera praktiskt om deras vardagliga tillämpning, vilket utgör en skillnad mot de personliga narrativen. Däremot kan man i dessa källor finna olika föreskrifter och rekommendationer för hur vissa lidanden borde hanteras, vilka emotionella strategier som borde väljas. Dessa material tas framförallt i beaktande när dagböckerna, breven och memoarerna inte bjuder på tillräckligt med underlag för mer djupgående analyser. I sådana lägen kan det normativa materialet bidra till att sprida något ljus över intressanta luckor som lämnas i det huvudsakliga materialet.

102 Perlestam, 2003a, s. 51.

Studiens upplägg

Redan efter en ytlig genomgång av källmaterialet har tre olika områden visat sig särskilt återkommande bland beskrivningar av lidanden samt hanteringen av desamma. I förhållande till dessa områden berättas tydligast och mest emblematiskt om olika lidanden och vilka strategier som kunde användas för att hantera dem. Jag har valt att kalla dessa områden för ”arenor” och den kommande analysen kommer att struktureras kring dem. Varje arena behandlas i ett separat analyskapitel.

Den första arenan är förhållandet mellan officeren på krigsskådeplatsen och de hemmavarande anhöriga. I officerares brev hem aktualiserades en lidanderepertoar i förhållande till avståndet mellan dem själva och de anhöriga i hemmet. Denna repertoar av lidanden samt emotionella strategier för att hantera dem kommer att analyseras i kapitel 4. Den andra arenan utgörs av de personliga relationer av framförallt vänskap och kamratskap som blomstrade i fält, men också relationer mellan över- och underordnade skrivs in i förhållandet mellan lidande och hantering. Analysen av detta förhållande struktureras på ett lite annorlunda sätt i det som blir kapitel 5. Då de sociala relationerna tog tid att etablera och inte kunde uppstå som direkta reaktioner på uppkomna lidanden måste frågan om relationernas funktion i hanteringen av krigets lidanden ställas på ett lite annorlunda sätt. Istället för att först kartlägga vilka lidanden som kopplades till krigets vardag och sedan hur de hanterades riktas i första hand sökarljuset mot själva relationsformerna och vilka lidanden de väntades kunna lindra. Med andra ord studeras på vilka sätt vänskap och kamratskap utgjorde svar på lidanden som identifierades i krigets vardag. Den tredje och sista arenan behandlar striden, eller snarare dess plats i officerarnas föreställningsvärld. Att strida var en sällsynt uppgift som upptog en extremt liten andel av den totala tid som spenderades i fält, men som likväl ägnades väldigt mycket tanke och omskrevs flitigt i

framför allt dagböcker och memoarer. I striden tog vissa lidanden sina mest extrema uttryck vilket satte sin särskilda prägel på de emotionella strategierna. Dessa skall kartläggas i kapitel 6.

Studiet av dessa tre arenor är inte förenat med något anspråk på fullständig kartläggning av krigstillvarons olika aspekter. Möjligen hade andra konstellationer av arenor kunnat användas som utgångspunkt, men i det här studerade materialet framstår kontakten med hemmet, relationer i krigets vardag samt striden som mest emblematiska. Att studera tre olika arenor ger emellertid en flersidig bild av krigstillvaron, vilken inte minst visar att kriget som tillvaro inrymde flera olika känslorum. På de olika arenor som kriget skapade uppmanades olika känslouttryck. I brev hem förknippades det fysiska avståndet till de anhöriga med vissa känslor. En annan känslogemenskap gjorde sig gällande i förhållande till den sociabilitet som frodades i fältlägren. Inte minst var striden behäftad med en egen känslorepertoar. Således kan undersökningen också visa på hur känslorna samspelar med olika arenor och tillskrivs olika funktioner. Detta skall framför allt diskuteras i kapitel 7 som utgör avhandlingens sista kapitel. Här sammanfattas även resultaten och sätts i relation till tidigare forskning.

3
Bakgrund

Innan vi ger oss i kast med själva analysen måste några kontextualiseringar göras för att placera in den i sitt historiska sammanhang. För detta ändamål ges i detta kapitel en kort bakgrund till den svenska militärpolitiska utvecklingen under perioden samt till vad det innebar att vara officer i Sverige omkring sekelskiftet 1800. Detta kapitel utgör sålunda en bakgrundsteckning om dels officerskårens sammansättning och förutsättningar men också om de svenska fälttåg som utgör nedslagspunkter i avhandlingens studie, nämligen Gustav III:s ryska krig 1788–1790, pommerska kriget 1805–1807, finska kriget 1808–1809 samt fälttågen i Tyskland och Norge 1813–1814.

Den svenska officerskåren

1700-talets svenska officerskår var en brokig skara. Den sociala bakgrunden och mängden utbildning man hade bakom sig varierade kraftigt, även om kåren i hög grad dominerades av adelsmän. Under 1700-talet började emellertid den militära utbildningen att successivt institutionaliseras, inte minst genom grundandet av olika krigsskolor. Detta ökade möjligheterna att etablera ett gemensamt normverk och officersideal. Närvaron av en sådan referensram utgör en viktig förutsättning för att tala om officerarna i termer av en känslogemenskap.

Utbildning

1700-talet har i många sammanhang lyfts fram som ett vetenskapens århundrade. Vurmen för vetenskapens nytta och praktiska tillämpbarhet gjorde sig även gällande på det militära området. Under stormaktstiden hade fokus i frambringandet av goda officerare framför allt legat på fälterfarenheten. Nog för att läsning och teoretisk bildning rekommenderades unga officerare redan på Gustav II Adolfs tid, men den var långtifrån ett krav. Betoningen av den praktiska erfarenhetens betydelse framtonar också tydligt i en av Karl XI:s reformer, som förkunnade att alla officerare inom infanteriet och kavalleriet måste tjäna sig upp genom graderna. Uppkomsten av mer formella officersutbildningar under 1700-talet ruckade på denna bestämmelse. De som genomgick utbildning vid Kadettskolan i Karlskrona (1756–92), Haapaniemi krigsskola i Savolax (1781–1808) eller Krigsakademien på Karlbergs slott (1792–) kunde få tjänst direkt efter avslutad utbildning.[103]

Uppkomsten av organiserade krigsskolor innebar att officersaspiranter utbildades i teoretiska ämnen, även sådana vilka kan betraktas som ”civila”. Förutom de strikt militära ämnena var bland annat teologi, franska, historia, geografi, retorik, skrivkonst, moral, fysik, matematik, arkitektur, ridning, fäktning och dans återkommande i undervisningen. Institutionernas existens innebar alltså en viss höjning av bildningsnivån inom den svenska officerskåren. Formell utbildning blev dock inget kriterium för att bli officer. Många erhöll tjänster utan att ha spenderat tid vid någon av de nämnda läroanstalterna. Somliga erhöll skolning vid sina regementen. Exempelvis bedrev chefen vid Södermanlands regemente under 1780-talet, Gustav Adolf von Siegroth, undervisning för ett dussin unga kadetter i fortifikation, fäktning, anfall och försvar, statskunskap, dans, ridning, geometri, lantmäteri, matematik, historia och geografi. En del officerare genomförde även

103 Gunnar Artéus, *Den gamla krigsmakten: en översiktlig beskrivning av den svenska försvarsorganisationen 1521–1901*, Stockholm 1985, s. 38.

studieresor och tjänstgjorde i andra länders arméer för att skaffa den meritering och kompetens som behövdes för att ge karriären en skjuts. Det står emellertid klart att trots officersutbildningens allt fastare former under 1700-talets andra hälft förblev huvuddelen av den svenska officerskåren outbildad. Den mest omfattande förändringen skulle inträffa först 1835 då det blev obligatoriskt att ha avlagt studentexamen för att kunna antas som officer.[104]

Vid den mer välkända Krigsakademien på Karlberg antogs kadetter i yngre tonåren, de flesta var mellan 11 och 13 år gamla. Fram till 1830-talet var ett hundratal kadetter verksamma vid skolan åt gången även om antalet varierade något både uppåt och nedåt. Utbildningen omfattade fem och ett halvt år. Förkunskapskrav fanns i form av att kadetterna skulle vara skrivkunniga, behärska de fyra räknesätten, ha kunskaper i biblisk historia och kristendom samt i viss mån geografi. Grundläggande kunskaper i franska eller tyska var också önskvärda. Bland de ämnen som ägnades flest timmar enligt schemat återfanns franska, tyska, handstilsövning, fortifikation, simning, kartritning, rekognoscering, artilleri samt engelska.[105]

Historikern Esbjörn Larsson, som i detalj har studerat utbildningsverksamheten och tillvaron vid Krigsakademien på Karlberg, ifrågasätter emellertid den uppfattning som ser grundandet av krigsakademien som ett led i en övergripande strävan att öka kompetensen inom den svenska officerskåren.[106] En sådan strävan kan påvisas först under mit-

104 Lars Ericson, ”Krigsakademiens tillkomst och första tid 1792-1819”. I Erik Norberg (red.), *Karlberg: slott och skola. 1, Utbildning till officer 1792-1992*, Stockholm 1992, s. 15-18; Artéus, 1985, s. 39.

105 Ericson, 1992, s. 26, 38; Esbjörn Larsson, *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning: Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866*, Uppsala 2005, s. 23.

106 Larsson polemiserar här mot ett äldre forskningsläge representerat av Sigvard Ekstrand, *Karlberg. Kungl. Krigsakademiens och Kungl. Krigsskolans historia 1792-1936*, Stockholm 1937 samt Wilhelm Sjöstrand, *Grunddragen av den militära undervisningens uppkomst- och utvecklingshistoria i Sverige till år 1792*, Uppsala 1941.

ten av 1800-talet menar han. Istället lyfter Larsson fram internatskolans socialreproduktiva funktion för män ur samhällets övre skikt. Som kadetter antogs ofta de vars fäder redan hade höga militära eller statliga ämbeten. Därigenom kunde Karlberg ”i vissa fall också fungera som en social räddningsplanka för dem som saknade de ekonomiska resurser som behövdes för att reproducera familjens sociala ställning.”[107] Vidare var utbildningen inte utformad för att producera färdiga officerare menar Larsson. De huvudsakliga egenskaper som krävdes för detta förväntades man fortfarande tillskansa sig genom aktiv tjänstgöring. Undervisningen vid Karlberg syftade istället till att ge goda förutsättningar för kadetterna att så småningom motsvara rådande officersideal, vilka vi ska återkomma till nedan. Men en central aspekt handlade också om att forma dem till män.[108] Med tanke på att verksamheten startade först 1792 och då i ganska liten skala lär synnerligen få av de officerare som här studerats ha utbildats vid Karlberg. Likväl är det intressant i sammanhanget att notera utbildningens organisering och innehåll då detta ger en fingervisning om vad en officer förväntades kunna vid denna tid.

Demografiska och karriärmässiga förutsättningar

En mycket tydlig tendens i de europeiska officerskårernas demografi under sent 1700-tal var att de flesta tjänsterna innehades av män ur adeln. Sverige utgjorde inget undantag. Bland unga adelsmän var officersyrket en vanlig karriärväg. Detta har kopplats till den traditionella föreställningen att det fanns ett särskilt krigarstånd, vilket under tidigmodern tid representerades av adeln. Något som åtminstone går tillbaka till Alsnö stadga 1280. Men officerskapet var även förknippat med hög status, vilken också reproducerades genom att officerskåren befolkades av män ur samhällets elit.[109]

107 Larsson, 2005, s. 329.

108 Larsson, 2005, s. 329.

109 Jan von Konow, *Sveriges adels historia*, Karlskrona 2005, s. 210.

Historikern Gunnar Artéus har lyft fram adelskapet som en av tre viktiga kvalifikationer för att ha en god möjlighet att bli officer under fredstid i 1700-talets Sverige. De två andra kvalifikationerna var sociala eller ekonomiska förbindelser med någon inflytelserik person inom krigsmakten samt ekonomiskt kapital för att kunna täcka officersrollens sociala krav på utgifter.[110] Som synes var utsikterna förhållandevis dåliga för män utanför adeln som aspirerade på att göra karriär inom den svenska officerskåren. För detta talar även de ofrälse officerarnas numerär under perioden. 1793 utgjorde de endast 35 % av arméns officerare, bland officerare över kaptens grad var 13,8 % ofrälse. År 1805 gällde ännu liknande siffror, 36,7 % av den totala officerskåren var ofrälse men 18,1 % bland officerare med majors grad och uppåt. En ökning av andelen ofrälse i arméns officerskår kan iakttas 1810 då siffran uppgick till 40,3 % av helheten och 24,4 % av de högre officerarna. 1813 hade andelen ofrälse ökat ytterligare till 46,7 % av helheten och 26,2 % av de högre officerarna. Denna förskjutning har förklarats utifrån de svenska krigsföretag som ägde rum kring dessa år. Dödsfall i krig ledde till vakanser som ökade möjligheten för de ofrälse att slå sig fram. Trenden är tydlig att den adliga dominansen över officerskåren var som störst under perioder av långvarig fred.[111]

Kaarlo Wirilander, som undersökt den finska officerskåren under 1700-talet, har beskrivit hur krigarståndet var en mycket rörlig befolkningsgrupp. Då den militära hierarkin omfattade ett flertal olika grader utmålades en mycket tydlig karriärtrappa. Varje ny befattning innebar ett steg mot nästa. Rangens sociala betydelse i 1700-talets samhälle födde enligt Wirilander en hunger bland många att ständigt avancera i den militära hierarkin. Detta gjorde att principerna för befordran omgärdades av en debatt som fortlöpte under större delen av 1700-talet. Debatten centrerades kring vilken princip som skulle gälla

110 Gunnar Artéus, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens* Sverige, Stockholm 1982, s. 313.

111 Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865: studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund 1973, s. 71, 86.

i utnämningsfrågor, förtjänst eller anciennitet. Med anciennitet menades en persons tjänsteår. Längre tjänstgöringstid kom alltid att väga tyngre under perioder då anciennitetsprincipen dominerade. 1756 års tjänstebetänkande bekräftade anciennitetsprincipen som vägledande. En konsekvens av detta var att regementscheferna fråntogs möjligheten att själv kunna välja ut sina officerare, om anciennitetsprincipen tillämpades mekaniskt. Visserligen avskaffades tjänstebetänkandet redan 1766 men säger ändå något om synen på meritokrati.[112]

Något som gjorde karriärmöjligheterna inom officerskåren ytterligare invecklade var det så kallade ackordsystemet, vilket florerat i den svenska officerskåren sedan 1600-talet och som fortsatte trots att det officiellt förbjöds år 1757. Detta innebar i praktiken att en officer, i samband med att denne tog avsked, kunde sälja sin tjänstebefattning. Betalningen (ackordet) fungerade därmed i praktiken som ett slags pension. Ackordsummorna utgjorde stora belopp. Antingen var man tvungen att från början vara kapitalstark eller skuldsätta sig för att ha råd att avancera. Ett kryphål i systemet var emellertid om någon överordnad dog på sin post. I så fall tillsattes den vakanta tjänsten utan att dess förre innehavare hade möjlighet att sälja befattningen, vilket naturligtvis blev mycket gynnsamt för de karriärlystna officerare som stod på tur. Inte nog med att man slapp betala en ny och högre ackordsumma än den man betalt för sin dåvarande tjänst, man fick också möjlighet att göra vinst då man en dag kunde sälja den nya befattningen.[113]

De stora ekonomiska investeringar som ackordsystemet tvingade officerare till födde en ökad rädsla för att dö på sin post. Ett sådant scenario innebar att officerens familj försattes i en mycket svår situa-

112 Kaarlo Wirilander, *Officerskåren i Finland under 1700-talet: en socialhistorisk avhandling om den finska arméns officerare*, Stockholm 1964, s. 163-172.

113 Wirilander, 1964, s. 195ff.; Artéus, 1982, s. 318. För en ingående analys av ackordsystemet se Fredrik Thisner, *Militärstatens arvegods: Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720-1800*, Uppsala 2007, s. 119-163.

tion, dels utgick ingen pension till de efterlevande, dels kunde ingen ackordsumma inkasseras. Däremot var det sannolikt att mannen hade skuldsatt sig för att kunna betala ett ackord, en skuld som hans efterlevande tvingades betala av.[114]

Historikern Fredrik Thisner har tillmätt hela den svenska krigsmakten en liknande socialreproduktiv funktion som den Esbjörn Larsson tillskrivit Krigsakademien på Karlberg. Han hävdar till och med att ”krigsmaktens viktigaste betydelse var att överföra hierarkiska positioner mellan generationerna och på så sätt tillförsäkra en dominerande ställning för de grupper inom de övre skikten som var militärt engagerade.”[115] De materiella inkomster som officerstjänsten inbringade var små vilket, enligt Thisner, innebär att officerssysslan knappast räckte som levebröd under det sena 1700-talet. Man var i behov av rejäl sidoinkomst från exempelvis jordägande eller ett ekonomiskt fördelaktigt äktenskap. Mot bakgrund av detta hävdar Thisner att officerstjänstens huvudsakliga dragningskraft utgjordes av den sociala prestigen. Socialt var officerare en högt ansedd grupp i det sena 1700-talets och det begynnande 1800-talets Sverige.[116]

Mycket av den forskning som refererats ovan bär en starkt materialistisk prägel. I samma ljus kan man förstå Gunnar Artéus slutsatser om hur de adliga officerarna i svenska armén präglades av en påtaglig stridsovilja i samband krigsutbrottet 1788. Då adelsmännen gynnades av det rådande befordringssystemet hade de lite eller inget att vinna på kriget. Det erbjöd dem inga ökade möjligheter att stiga i rang i förhållande till vad de ofta redan hade, via privilegier, eget kapital och inflytelserika kontakter. Annat var det, enligt Artéus, med de ofrälse officerarna. För dem utgjorde kriget en möjlighet att stiga i graderna tack vare de vakanser som skulle uppstå.[117] Dessa resonemang är naturligtvis tydligt situerade i en materialistisk historiesyn, där ekono-

114 Artéus, 1982, s. 364.
115 Thisner, 2007, s. 321.
116 Thisner, 2007, s. 322f.
117 Artéus, 1982, s. 364-366.

miska vinstkalkyler anses utgöra drivkraften framför andra. Likväl har historievetenskapen på senare år alltmer kommit att intressera sig för just värdegemenskaper och moraluppfattningar som grund för mänskligt handlande i olika tidsepoker, ett intresse som även spelar central roll i denna avhandling. Det finns därför anledning att också betrakta vad forskning kring ideal och värderingar kan säga oss om officerarnas situation.

Ideal och värderingar

Den ovan beskrivna utvecklingen av officersutbildningar i kombination med den bredare vurmen för vetenskap och upplysning satte under 1700-talets gång sin prägel på rådande officersideal. Kaarlo Wirilander nämner hur ett mer råbarkat karolinskt officersideal ersattes av ett med mildare framtoning. Det sena 1700-talets ideala officer skulle förutom att besitta mod och tapperhet vara mer bildad och intellektuell. Stormaktstidens ideala officer har beskrivits som mer kolerisk. Kolerikern var ett av de fyra temperament som ursprunglingen emanerade från Hippokrates humoralpatologi, en lära som diskuterades flitigt under 1700-talet. Den centrerades kring de fyra elementen: eld, luft, jord och vatten, vilka ansågs ha sina motsvarigheter i den mänskliga kroppens vätskor. Dessa var den gula gallan, den svarta gallan, slemmet och blodet. Olika människor troddes från födseln ha olika mycket av varje kroppsvätska vilket satte sin prägel på både deras kroppsliga utseende och deras känsloliv. De fyra temperamenten: ”det koleriska”, ”det sangviniska”, ”det melankoliska” och ”det flegmatiska” utgjordes sålunda av olika balanser av kroppsvätskor. Ett koleriskt temperament innebar en rikedom på det röda blodet och associerades framför allt med officerare och högre ståndspersoner. Kolerikern var modig, stursk och månade om sin ära och stolthet. Han föreställdes ha örnnäsa, mörkt lockigt hår, ljusbrun hy samt spänstig och slank figur. Den koleriske adelsmannen utgjorde en sinnebild för krigaren.

Visserligen var varje temperament också förknippat med vissa laster, vilka i kolerikerns fall var övermod, förakt, stränghet, vrede och en ärelystnad som gjorde honom benägen att duellera. Det stormaktstida officersidealet porträtterade alltså, enligt Wirilander, en något hetsigare och karskare figur än det mildare ideal som ovan kopplades samman med det sena 1700-talet.[118]

I sin avhandling lyfter Kaarlo Wirilander fram officerskollektiven vid olika regementen som tämligen slutna gemenskaper. Inte minst indikeras detta av officerarnas äktenskapsmönster. Det var vanligt att officerare gifte sig med systrar och döttrar till sina överordnade. Detta skapade en situation där större delen av ett regementes officerspersonal hade någon form av släktband till varandra. Detta passar väl in i den bild som Wirilander gör gällande av regementet som den militära gemenskapens grundenhet. Det var framför allt regementets väl och heder som betingade ett gemensamt intresse.[119]

Vidare medförde det påtagliga intresset för rang och hierarki rigida beteendekoder inom den militära gemenskapen. Intresset för detta var så brett förankrat i samhället att Gustav III 1774 och 1778 lät trycka nya officiella rangordningar där alla officiella ämbeten, civila som militära, listades från högst till lägst. Generellt hamnade militära befattningar högt på skalan. Till exempel rankades en kapten vid infanteriet lika högt som en kollegiesekreterare eller akademiprofessor. Olika pinnhål på rangskalan måste visas sin tillbörliga respekt varigenom hederskulturens normverk förstärktes. Officerarna vaktade både på sin personliga ära och på regementets. Förolämpningar av äran krävde snabb vedergällning och antalet ärekränkningsmål vid krigsrätterna var stort. Ett sätt att utkräva personlig hämnd var också att utmana sin belackare på duell. Duellfenomenet sågs emellertid som ett stort problem under framförallt första halvan av 1700-talet. Därefter avtog

118 Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk: ståndspersoner i Finland 1721-1870*, Stockholm 1982, s. 32-36.

119 Wirilander, 1964, s. 94-99.

duellmålens frekvens och fler sökte upprättelse via rättstvister.[120] Enligt Wirilander förstärkte även hederstänkandet kårandan inom regementet. Det förekom att officerarna vid ett regemente inte accepterade nyantagna kollegor som inte stämde in på den egna självbilden.[121]

Svenska fälttåg 1788–1814

Den för avhandlingen valda undersökningsperioden sammanfaller till stor del med de omvälvande utvecklingar på den europeiska kontinenten som följde i kölvattnet av den franska revolutionen. Detta innebar avgörande omprövningar av de militära organisationernas strukturer och drivkrafter men gav också upphov till enorma konflikter. 1788–1814 är en påfallande konfliktfylld period i svensk historia. 1788–1790 orkestrerade Gustav III, i strid med rådande författning, ett krig mot Ryssland. Sverige drogs också in i Napoleonkrigen på flera sätt. Under pommerska kriget 1805–1807 samt under det tyska fälttåget 1813-1814 utgjorde Frankrike huvudmotståndaren och svenska militärer blev en del av massiva trupprörelser som ägde rum i Europa under denna tid. Finska kriget 1808–1809 hade även tydliga politiska kopplingar till utvecklingen på kontinenten och måste förstås mot bakgrund av detta. De fälttåg som presenteras nedan utgör även de nedslagspunkter från vilka källmaterialet till avhandlingens analys hämtats. Huvudsyftet med detta avsnitt är att göra det enklare för läsaren att orientera sig bland de empiriska exempel som kommer att föras fram i analysen och förstå dem i sitt historiska sammanhang.

120 Se Collstedt, 2007, s. 13-19 och där anförd forskning.

121 Wirilander, 1964, s. 102-112.

Gustav III:s krig mot Ryssland 1788–1790

Gustav III var en man med ambitioner. Mån om att utöka sin egen och rikets ära samt som ett försök att ena de alltmer motsträviga politiska krafterna inom riket började han under 1780-talet umgås med tankar på ett krig mot grannen i öster. Krigets orsaker har varit föremål för ett flertal analyser och spekulationer. Men klart står att mycket av utvecklingen har sin förklaring i Gustav III:s personliga ageranden. Under kriget använde sig kungen av revanschistisk retorik, något som även de uppsatta krigsmålen var en illustration av, nämligen att återta de landområden i sydöstra Finland som Sverige tvingats avträda i och med freden i Nystad 1721 och Åbo 1743.[122]

När Ryssland 1787 förklarade krig mot Osmanska riket såg den svenske kungen ett tillfälle att agera. Då han enligt 1772 års regeringsform var förbjuden att starta anfallskrig utan samtycke från rikets ständer försökte han provocera fram ett. Han lät då iscensätta en mindre skärmytsling vid finska gränsen genom att låta klä ut svenska soldater till kosacker och anfalla sin egen gränspostering vid Puumala socken den 27 juni 1788. Incidenten gav Gustav III vad han behövde för att beskriva Sverige som angripet.[123]

Två dagar efter skotten vid Puumala korsades den ryska gränsen av svenska trupper. Krigsplanen, som utformats av general Johan Christopher Toll, gick ut på att via sjövägen landsätta en större styrka i närheten av St Petersburg och snabbt sätta press på Katarina den stora att kapitulera. För detta krävdes ett etablerande av sjöherravälde i Finska viken. Denna plan gick dock om intet redan tre veckor in i kriget, när den svenska örloggsflottan misslyckades med att slå den ryska i slaget vid Hogland den 17 juli 1788.[124]

122 Göran Rystad, ”1788: Varför krig? Något om bakgrund och ’orsaker’ till Gustav III:s ryska krig”. I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992, s. 9-22.

123 Nils Erik Forsgård, *Maktbalans och stormaktskrig 1722-1814*, Helsingfors 2008, s. 167, 172.

124 Lars Ericson, ”Kriget till lands 1788-1790”. I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s*

Efter en misslyckad belägring av den starka fästningen Fredrikshamn jäste missnöjet bland Gustav III:s officerare. Ryktet hade dessutom spritt sig om att kriget kunde vara framprovocerat av den svenske kungen. Den 7 augusti författar en grupp officerare den så kallade Liikalanoten, vilken ställdes till den ryska kejsarinnan och utgjorde ett försök till fredsförhandlingar på eget bevåg. Några dagar senare undertecknades även det så kallade Anjalaförbundet av inte mindre än 112 officerare. Med förbundet deklarerade man till den svenske kungen att man ansåg kriget vara olagligt samt att man inte ämnade lyda fler anfallsorder förrän försök gjorts att få till stånd fred.[125]

Beskedet torde ha varit omskakande för Gustav III. Han ska initialt ha drabbats av så långt gången förtvivlan att han övervägt att abdikera. Men så inträffade det för honom gynnsamma att Danmark förklarade krig mot Sverige. Detta gav honom en anledning att lämna krigsskådeplatsen i Finland utan att det sågs som flykt. Befälet över armén lämnades åt hertig Karl medan kungen på svensk mark inledde en mobiliserande politisk kampanj där Anjalamännen utmålades som landsförrädare. Under vintern 1788–1789 arresterades de en efter en.[126]

Med anjalamännen ute ur bilden var det politiska läget något stabiliserat och krigsoperationerna kunde fortsätta så snart vintern lättade i början av år 1789. Den 13 juni samma år utkämpades slaget vid Porrassalmi vilket blev en lika osannolik som symboliskt viktig seger för svenskarna. Omkring 750 svenskar lyckades här, mycket tack vare gynnsam terräng, hindra 5 000 ryssars anryckning. Segern vid Porrassalmi var första gången sedan stormaktstiden som en svensk trupp till lands betvingade en rysk.[127] Den ryska offensiven i Savolax bedarrade

---

ryska krig, Stockholm 1992, s. 74f.; Jan Glete, ”Kriget till sjöss 1788-1790”. I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992, s. 141-146.

125 Forsgård, 2008, s. 172f.

126 Forsgård, 2008, s. 173f.

127 För en utförlig skildring av slaget se Lars Ericson [Wolke], Martin Hårdstedt, Per Iko, Ingvar Sjöblom & Gunnar Åselius, *Svenska slagfält,* Stockholm 2003, s. 382-387

emellertid inte, varpå befälhavaren över de svenska styrkorna i Savolax, generalmajor Curt von Stedingk, drevs till att successivt retirera. I syfte att lätta på det ryska trycket i Savolax beslöt Gustav III om en offensiv i söder. Han tog själv befälet över en styrka på 6 000 man och tågade med dem över Kymmene älv. Den 28 juni mötte han en överlägsen rysk styrka vid Uttismalm men gick oväntat till anfall. Detta var Gustav III:s första slag som fältherre och han lyckades trots allt besegra ryssarna. Segern vid Uttismalm följdes emellertid inte upp av vare sig fortsatt offensiv eller undsättning av von Stedingk i Savolax. Den 15 juli sändes general Lars Fredrik von Kaulbars att attackera ryssarna vid Kaipiais, men resultatet blev nederlag. Trots detta upprätthölls den svenska frontlinjen genom att von Stedingk lyckades besegra ryssarna i slaget vid Parkumäki.[128]

När stridandet återupptogs efter vinterkvarter i april 1790 hade krigsmålen omdefinierats. Utifrån insikten om att armén till lands saknade tillräckliga resurser för att avgöra kriget började Gustav III söka ett avgörande till sjöss. Om den ryska flottan kunde fås i brygga kunde det erbjuda en tillräckligt god förhandlingsposition för att få till ett gynnsamt fredsslut. Sjöoffensiven kompletterades dock av ännu en landoffensiv i framför allt Savolax. Man lyckas genom två snabba segrar ta kontroll över passen vid Partakoski och Kärnäkoski. Längre söderut korsades än en gång Kymmene älv och den 29 april slutade slaget vid Valkeala med svensk seger. Den södra offensiven drevs emellertid tillbaka via en rysk motoffensiv. Ett sista svenskt anfallsförsök anfördes av general Gustav Mauritz Armfelt. Men i slaget vid Savitapaile den 4 juni 1790 sårades han själv allvarligt under ett kavallerianfall samtidigt som striden slutade med svenskt nederlag.[129]

Kriget avslutades efter att den svenska skärgårdsflottan lyckats åstadkomma en förkrossande seger i slaget vid Svensksund den 9–10 juli. Här erhölls det efterlängtade förhandlingsläget och fred utan landavträdelser kunde slutas vid Värälä den 14 augusti 1790.[130]

128 Ericson, 1992, s. 83f.

129 Ericson, 1992, s. 85f.

130 Forsgård, 2008, s. 183.

Pommerska kriget 1805–1807

Mot bakgrund av Napoleons framfart i det tyska området hade mängden svenska trupper stationerade i Pommern ökat successivt under åren 1803–1805. Men trots det politiska läget hade i november bara omkring en femtedel av den svenska stående hären mobiliserats och transporterats till Pommern. Anledningen var att rikets finanser inte tillät mer och det hade erfordrats subsidier från Storbritannien för att ens sätta upp dessa ca 12 000 man. Det svenska krigsföretaget vilade tungt på det faktum att man var i allians med Storbritannien och Ryssland. Förutom de brittiska subsidierna erhöll man från Ryssland 15 000 man som ställdes under svenskt befäl.[131]

Preussens hållning i förhållande till den svenska inblandningen i kriget mot Napoleon var ett känsligt kapitel. Det politiska läget mellan Sverige och Preussen var sedan tidigare spänt och Preussen hade tydliga intressen i Svenska Pommern. Fruktan för att Preussen skulle komma att ta ställning mot Sverige i kriget oroade Gustav IV Adolf så mycket att han lät sina trupper stå kvar i Pommern trots brittiska protester. Tidigt i december 1805, det vill säga drygt en månad efter att den svenske kungen landsteg i Pommern, kände han sig tillräckligt förvissad om Preussens passivitet för att våga påbörja offensiven mot Frankrike. Snabbt drabbades han dock av tvivel igen då nyheten anlände om Napoleons avgörande seger vid Austerlitz den 2 december 1805.[132]

Napoleons framgångar ledde till att Preussen tidigt under 1806 slöt ett avtal med honom och deklarerade en intention att besätta områdena kring Hannover, där den svenska armén för närvarande var positionerad. Utvecklingen fick Sveriges ryska och brittiska allierade att dra sig tillbaka från området. Gustav IV Adolf valde emellertid att

131 Gustaf Björlin, *Sveriges krig i Tyskland åren 1805-1807*, Stockholm 1882, s. 20, 26-30.

132 Sten Carlsson & Jerker Rosén, *Svensk historia II*, Stockholm 1964, s. 279f.; Björlin, 1882, s. 20-25.

försöka trotsa de preussiska ambitionerna. I början av februari började han retirera med den svenska huvudarmén till Pommern. Men en liten styrka på 232 man lämnade i Lauenburg. En styrka som naturligtvis var alltför liten för att kunna uträtta något, men tillräckligt stor för att reta upp Preussen. I april tappade Preussen tålamodet och anföll svenskarna. Man gick dock inte på särskilt hårt och svenskarna gavs fri reträttväg. Under sommaren 1806 fortsatte de politiska omkastningarna. Ryssland slöt avtal med Frankrike samtidigt som Preussen bytte lojalitet och nu vände sig emot Napoleon. Detta skapade snabbt ett markant förbättrat klimat i den svensk-preussiska relationen.[133]

Under hösten ryckte Napoleon in med full kraft i Tyskland. Den 6 november 1806 ägde den så kallade överraskningen i Lübeck rum där 1 000 svenska soldater tvingades kapitulera under förnedrande omständigheter. I förberedelserna inför en reträtt via sjövägen till Stralsund hade soldaternas gevär packats ned, varigenom motstånd mot de franska angriparna blev en omöjlighet. Mot slutet av året låg större delen av Tyskland under Napoleons kontroll, dock ej Svenska Pommern.[134]

I början av 1807 förstärktes den svenska armén i Pommern till ca 9 000 man. Men trots detta var styrkan för tunn för att försvara hela landområdet mot fransmännen, varför försvaret koncentrerades till städerna. Den 30 januari sattes Stralsund under belägring av den franske generalen Mortier. Befälhavaren i Stralsund, Hans Henrik von Essen lyckades emellertid medelst mindre räder och utfall decimera den franska belägringsstyrkan successivt. Detta i kombination med att Mortier ständigt tvingades skicka delar av belägringsstyrkan till belägringen av Kolberg gjorde att svenskarna mot slutet av mars kommit att bli numerärt överlägsna fienden. Den 1 april genomfördes så ett utfall och fransmännen slogs tillbaka.[135]

Den svenska krigslyckan höll dock inte i sig på öppna fältet. Man besatte snabbt området kring Stralsund, inklusive öarna Usedom och

133 Ulf Sundberg, *Sveriges krig 1630-1814*, Hallstavik 2010, s. 311.

134 Sundberg, 2010, s. 311.

135 Björlin, 1882, s. 144ff., 158-169.

Wollin. Men redan ett par veckor efter utfallet från Stralsund anföll general Mortier på nytt med 13 000 man. Svenskarna tvingas dra sig tillbaka. Ytterligare en svensk avdelning på omkring 1000 man under överste Carl von Cardells befäl skars av från huvudstyrkan och tvingades ge sig till fånga så snart de blev anfallna. Det blev nu uppenbart att man måste förhandla med fransmännen. Den 18 april 1807 undertecknades en svensk-fransk vapenvila med tio dagars uppsägningstid. Även fransmännen gagnades av detta då de nu kunde fokusera helt på Ryssland. Under tiden låg Gustav IV Adolf i förhandlingar med både Preussen och Storbritannien om att få mer trupper till sitt förfogande. Den 12 maj 1807 återvände Gustav IV Adolf till Stralsund för att ta befäl över en förstärkt styrka på 17 500 man, varav 4 000 preussare och 5 500 britter. Den 2 juni sade den svenske kungen upp vapenstillståndet men ställdes snabbt inför en överlägsen fransk styrka på närmare 40 000 man. Dessutom skulle återigen den storpolitiska utvecklingen försvåra läget. I juli 1807 slöt både Preussen och Ryssland fred med Frankrike, varvid den preussiska fördelningen genast lämnade den svenska armén. Vidare vägrade den brittiska styrkan lämna Rügen, vilket hade sin grund i oklara instruktioner. Svenskarna tvingades retirera och fann sig snart återigen belägrade i Stralsund.[136]

I detta läge började Stralsunds borgare uttrycka en stark vilja att få slut på stridigheterna samtidigt som pessismismen växte i den svenska krigsledningen. I augusti förflyttades den svenska armén till Rügen och Stralsund lämnades åt sitt öde. Fransmännen förföljde svenskarna och förberedde ett slutgiltigt anfall.

Den 6 september reste Gustav IV Adolf hem till Sverige och lämnade uppgiften åt general Johan Christopher Toll att försöka förhandla Sverige ur knipan. Toll lyckades förhandla sig till fri lejd för svenskarna att återvända hem. Därmed var kriget i prakiken över, även om det formellt inte avslutades förrän i januari 1810.[137]

136 Björlin, 1882, s. 193-218; Sundberg, 2010, s. 311-313.

137 Björlin, 1882, s. 223f.

Finska kriget 1808–1809

Tidigt i juli 1807 slöts det avtal mellan Ryssland och Frankrike som kom att kallas Tilsitalliansen. Dess kontenta var att de båda stormakterna gemensamt lade upp en politisk plan för hur Storbritannien skulle tvingas till nederlag i det pågående kriget. En av punkterna på denna agenda var att Sverige skulle tvingas med i Napoleons kontinentalsystem, vilket utgjorde en omfattande handelsblockad mot Storbritannien. När Gustav IV Adolf vägrade gå med på detta blev det naturligt för Ryssland, såsom fransk allierad, att anfalla Sverige. Möjligheten att erövra Finland föreföll dessutom lockande för tsar Alexander I.[138]

Redan i slutet av år 1807 varnades Gustav IV Adolf av den svenske ambassadören i St Petersburg, Curt von Stedingk, att ryssarna höll på att rusta vid finska gränsen. Men trots att den ryska invasionen inte inleddes förrän den 21 februari 1808 var försvaret av Finland dåligt förberett. Trupptransporter till havs mellan Sverige och Finland var omöjliga då Bottenviken frusit i den kalla vintern. Till sitt förfogande hade den tillförordnade befälhavaren i Finland Carl Nathanael af Klercker 20 000 man varav omkring 8 000 var garnisonerade på fästningarna Sveaborg och Svartholm. Krigsplanen gick initialt ut på att köpa tid för att förstärkningar skulle kunna anlända från Sverige. Ryssarna förutsattes vara långt överlägsna till sin numerär varför de svenska styrkorna successivt retirerade när ryssarna avancerade in i landet. Garnisonerna i Sveaborg och Svartholm utgjorde trumfkortet genom att ständigt kunna hota ryssarna i ryggen om de valde att avancera för långt. I själva verket bestod den ryska fältarmén bara av 20 000 man anförda av general Fredrik Wilhelm von Buxhoevden. Emellertid utnumrerade dessa den svenska fältarmén, det vill säga de 12 000 soldater som inte bemannade fästningarna, dessutom var de ryska soldaterna långt mer erfarna och väldrillade än de svenska.[139]

138 Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808-1809*, Stockholm 2006, s. 11-13.

139 Hårdstedt, 2006, s. 25-28, 34, 37-40.

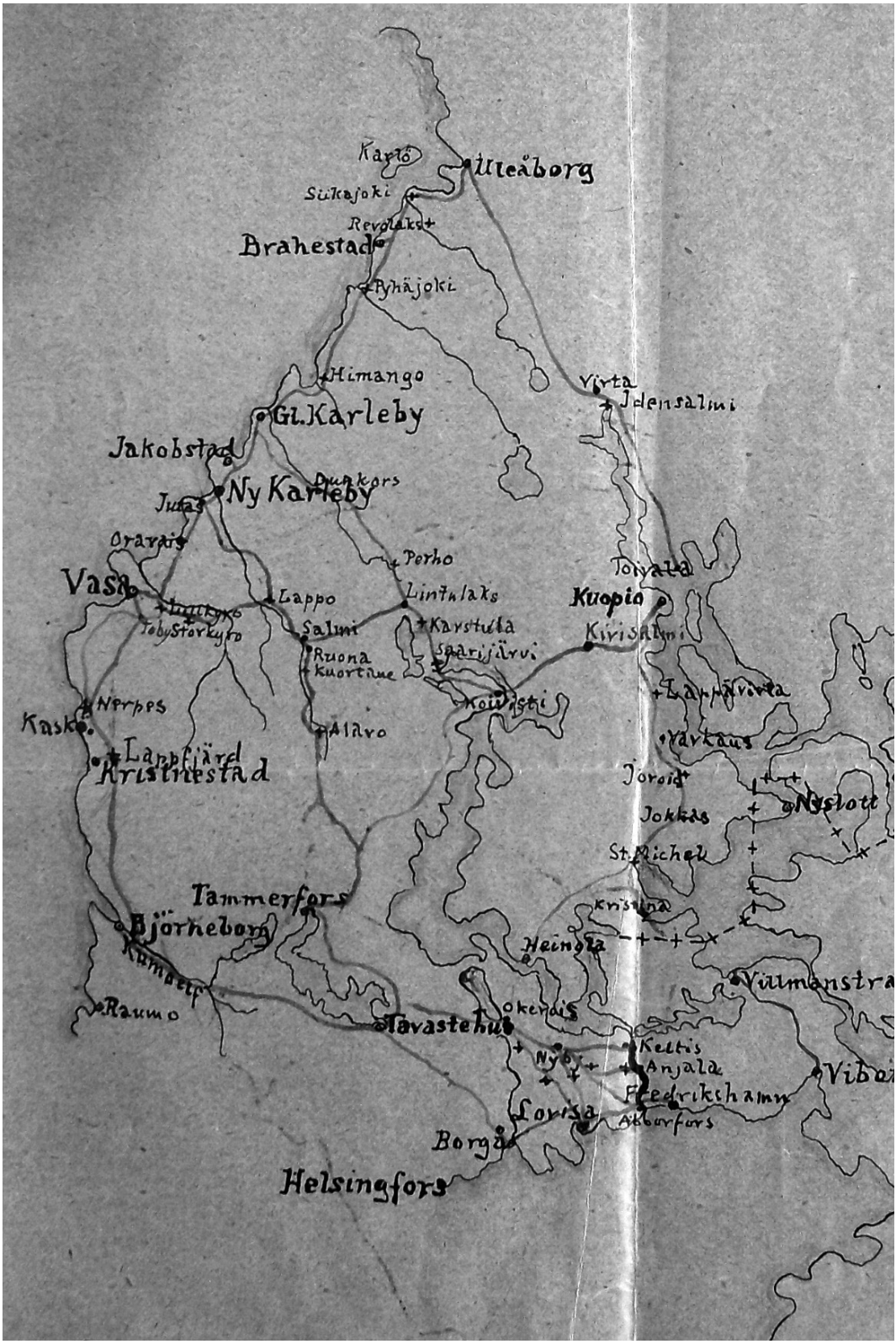
Karlö
Uleåborg
Sukajoki
Revolaks
Brahestad
Pyhäjoki
Himango
Virta
Idensalmi
Gl. Karleby
Jakobstad
Dunkors
Ny Karleby
Jutas
Oravais
Perho
Toivala
Vasa
Lappo
Lintulaks
Kuopio
Tobystorkyro
Salmi
Karstula
Kirisalmi
Ruona
Kuortane
Saarijärvi
Koivisti
Lappävirta
Nerpes
Kask
Alavo
Varkaus
Lappfjärd
Kristinestad
Joroid
Nyslott
Jokkas
St. Michel
Tammerfors
Kristina
Björneborg
Heinola
Villmanstra
Raumo
Okerois
Tavastehus
Keltis
Nyby
Anjala
Fredrikshamn
Lovisa
Abborfors
Borgå
Helsingfors

Det intiala målet för den svenska reträtten var att samla styrkorna i Tavastehus. I början av mars fanns en möjlighet att ta strid mot ryssarna. Men den nu återvände ordinarie befälhavaren Wilhelm Mauritz Klingspor beslutade om fortsatt reträtt norrut, förvissad om att man inte skulle ha en chans mot ryssarna. Inom loppet av mars månad 1808 hade ryssarna ryckt fram till Åbo samt ockuperat Åland. Den svenska förhoppningen var fortfarande att förstärkningar skulle komma från Sverige och att man senare under våren skulle kunna inleda en motoffensiv från två håll, dels från huvudarmén i norr och dels från Sveaborgs garnison i söder. Dessutom skulle den ryska styrkan behöva sprida ut sig alltmer för att bibehålla ockupationen av södra Finland.[140]

Den 14 mars 1808 tvingades Gustav IV Adolf att också rikta uppmärksamheten åt annat håll när Danmark förklarade krig mot Sverige. Således bands trupper som skulle skickats till Finland upp för att försvara rikets syd- och västgräns. Den danska aggressionen vilade dock tungt på stöd från Frankrike. Napoleons krav för att bidra med trupper var att en invasion av Skåne skulle ske under franskt befäl. För ändamålet skickade han ingen mindre än Jean Baptiste Bernadotte. Med sig hade Bernadotte 12 500 franska soldater, en armékår om 14 000 spanjorer samt 6 000 man i en nederländsk division. Storbritanniens sjömakt satte emellertid käppar i hjulet för invasionsplanerna. Redan i mitten av mars samlades brittiska fartyg i närområdet vilket omöjliggjorde en överfart via sjövägen. Denna utveckling gjorde invasionen betydligt mindre intressant för fransmännen och Danmark tappade därigenom stödet. Danmarks handlingsutrymme begränsades således till vad styrkorna i Norge kunde uträtta. Dessa truppers förutsättningar var dock inte heller särskilt goda. Även om 36 000 man fanns att tillgå så var dessa dåligt utbildade och led stor brist på materiel. Dessutom var man tvungna att fördela en stor del av armén till de norska kuststäderna

140 Sundberg, 2010, s. 321f.

Till vänster: Samtida karta över Finland, hämtad ur major Gripenbergs journal. Krigsarkivet.

Carl-Johan Adlecreutz. Utkast till oljeporträtt av P. Kraft d.y.

som skydd mot eventuella brittiska sjöanfall. Kommunikationen med regeringen i Danmark var även kraftigt försvårad genom den brittiska sjödominansen. Den dansk-norska handlingsförlamning som det brittiska hotet orsakade gjorde att initiativet gled över till Sverige som i början av maj inledde en offensiv in i södra Norge. Kriget fördes med väldigt låg intensitet och redan den 19 maj 1808 fick Armfelt order om att endast försvara de norska gränsposteringar man dittills tagit.[141]

Under tiden som det norska fälttåget pågick retirerade den svenska armén i Finland allt längre norrut. Mindre stridigheter utspelade sig

141 Hårdstedt, 2006, s. 58f.; Sundberg, 2010, s. 342-348.

vid Pyhäjoki och Siikajoki men resulterade inte i några större förluster på någondera sidan. Men de gav en känsla av att ryssarna trots allt inte var så överlägsna, vilket förbättrade den sargade moralen bland svenskarna. Icke desto mindre fortsatte den svenska armén att retirera. I slutet av april gick man emellertid till motangrepp mot ryssarnas fortsatta offensiv och vann ännu en seger i slaget vid Revolax. Denna seger medförde att den ryska offensiven bedarrade något, von Buxhoevden fokuserade istället på att försvara de områden man redan tagit.[142]

Segern vid Revolax och den nya defensiva attityden skapade ett nytt strategiskt läge där svenskarna faktiskt hade goda möjligheter att slå tillbaka ryssarna ytterligare. Klingspor valde emellertid att inte göra detta.[143] Den 6 april 1808 inträffade den avgörande händelse som skulle kasta om maktrelationen mellan parterna ännu en gång. Carl Olof Cronstedt, kommendanten på det belägrade Sveaborg, undertecknade en konvention som stipulerade att om inte svensk undsättning i form av minst fem linjeskepp anlände innan den 3 maj så skulle fästningen ges upp. Sveaborg utgjorde nyckeln i den svenska krigsplanen och var i själva verket ett mycket starkt och svårintagligt fäste. Många historiker har spekulerat kring vad som föranledde Cronstedt att gå med på ett så till synes obegripligt avtal.[144] Att svenska skepp skulle kunna undsätta Sveaborg var föga sannolikt då isen fortfarande låg. En förklaring som förts fram var att ryssarna lyckades bryta ned motståndsviljan på fästningen genom psykologisk krigföring. Man spred rykten om svenska motgångar och desinformation som kraftigt överdrev den ryska arméns styrka i Finland. Cronstedts agerande visar i alla händelser på att han övertygats om att motstånd var lönlöst.[145]

Mindre än en vecka efters Sveaborgs kapitulation lyckades emel-

142 Hårdstedt, 2006, s. 64-68; Sundberg, 2010, s. 322f.

143 Sundberg, 2010, s. 323.

144 För en diskussion kring Cronstedts motiv till kapitulationen se Anders Persson, ”C. O. Cronstedt och Sveaborgs kapitulation 1808”, *Personhistorisk tidskrift*, 1984.

145 Hårdstedt, 2006, s. 74-82.

lertid svenskarna återta kontrollen över Åland genom en folkresning. Således kunde man hota ryssarna genom att landsätta styrkor på den finska västkusten. Ett sådant försök genomfördes i slutet av juni 1808. Men landstigningsstyrkan var alltför svag för att åstadkomma något och efter bara två dagar tvingades man dra sig tillbaka.[146]

I juli inledde den svenska huvudarmén sin sommaroffensiv söderut. Den 14 juli år 1808 skedde slaget vid Lappo, där 5 000 svenskar segrade mot 6 000 ryssar. Efter detta fortsatte den svenska sommaroffensiven under ledning av Carl Johan Adlercreutz och Georg Karl von Döbeln. Man kom så långt som till några mil norr om Tammerfors. Emellertid erhöll ryssarna omfattande förstärkningar från hemlandet medan inga skickades från Sverige. Mot slutet av sommaren bestod den svenska fältarmén av 11 700 man medan den totala ryska styrkan växt till över 50 000. Många behövdes dock för att bevaka tagna besittningar vid kusten samt underhållslinjerna. Den ryska huvudarmén kunde således mönstra 21 200 man. Vidare hade det svenska underhållsläget förvärrats betänkligt under sommaren. Mot slutet av augusti var läget horribelt. De svenska trupperna led stora brister på både materiel och förnödenheter. September 1808 kom att bli ödesmånaden för Finlands framtid.[147]

Den 1 september led svenskarna nederlag i slaget vid Ruona. Detta föranledde en förnyad successiv reträtt genom de områden man nyligen återtagit. Den 14 september 1808 stod så det avgörande och ödesdigra slaget vid Oravais. Carl Johan Adlercreutz hade fått order om att med sina omkring 5 500 man försöka hejda den ryska framfarten. Mot honom ryckte general Nikolaj Kamenskij an med mellan 6 000 och 7 000 man. Till en början lyckades svenskarna slå ifrån sig ryssarna genom effektiv beskjutning. I detta läge beslöt emellertid Ad-

146 Hårdstedt, 2006, s. 71-73, 104-107.

147 Hårdstedt, 2006, s. 121-123, 143f. För en ingående studie av det svenska underhållssystemet under finska kriget 1808-1809 se Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar: den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808-09*, Umeå 2002.

lercreutz att beordra motanfall, ett ödesdigert beslut som historiker haft svårt att förklara i efterhand. Till en början såg dock anfallet ut att lyckas. Ryssarna började retirera men svenskarna förföljde dem för långt och hamnade i oordning. Så småningom möttes man av ryska förstärkningar samtidigt som den svenska stridslinjen var alltför upplöst för att bjuda motstånd. Det var som att man fångats i en fälla. Adlercreutz blev tvungen att retirera men förlusterna blev stora. Slaget vid Oravais var det blodigaste under finska kriget, 740 svenskar stupade och 900 ryssar, därutöver fanns åtskilliga sårade. Ett sista försök att på allvar hejda den ryska offensiven hade misslyckats.[148]

I slutet av september 1808 var svenskarna verkligen i brygga. När det ryska erbjudandet om vapenvila kom var man benägen att acceptera, trots kravet att svenskarna skulle dra sig tillbaka till en ställning 35 km norr om Gamla Karleby. Den 29 september slöts stilleståndet i Lochteå. Den 19 november slöts sedermera ännu ett avtal, den så kallade konventionen i Olkijoki. Den här gången accepterades vapenvila mot att svenskarna helt utrymde Finland. 1808 års krigsrörelser slutade alltså med att Finland gavs upp.[149]

I början av mars inleddes ett nytt ryskt anfall mot Åland. Georg Karl von Döbeln lyckades emellertid förhandla sig till en rysk reträtt genom att göra Åland till en demilitariserad zon. Mars 1809 var också den månad då tålamodet med Gustav IV Adolf tog slut helt. Under hösten 1808 hade missnöjet vuxit sig så stort att olika grupper börjat konspirera på allvar mot kungen. Den som skred till avgörande handling i början på mars 1809 var Georg Adlersparre. Han mobiliserade en insurgentstyrka bestående av 3 000 man ur västra armén och inledde en marsch mot Stockholm. När kungen fick nys om upproret började han planera för en flykt till Skåne, där var hans popularitet större och där fanns södra armén under befäl av den kungalojale Johan Christopher Toll. I syfte att förhindra flykten gick Carl Johan Adlercreutz

148 Hårdstedt, 2006, s. 157-174.

149 Hårdstedt, 2006, s. 203-205, 209-215.

tillsammans med sex andra officerare in i kungens rum på slottet den 13 mars och arresterade honom. Dagen efter kallades till riksdag. Gustav IV Adolf tvingades den 29 mars 1809 att abdikera till förmån för sin farbror hertig Karl, vilken nu kröntes som Karl XIII.[150]

Under de följande månaderna växte uppgivenheten och frustrationen i den svenska armén. Ryssarna avancerade norrifrån och svenskarna förmådde inte bjuda hårt motstånd. Den 15 maj nådde ryssarna Skellefteå. Ju längre in i det svenska inlandet man avancerade desto större blev emellertid underhållsproblemen. I augusti gjorde svenskarna en sista kraftansträngning i form av att en styrka på 7 500 man som transporterades sjövägen och landsattes norr om Umeå. Ryssarna måste nu ilmarschera norrut för att möta det nya hotet. Den 19 augusti lyckades man slå ifrån sig vid Sävar, men dagen efter stod ännu en strid vid Ratan där svenskarna segrade. Ryssarna drog sig tillbaka till Piteå. Parallellt med denna utveckling hade redan fredsförhandlingar inletts. Även om man lyckats hejda den ryska offensiven mot slutet av kriget tvingades Sverige att lämna ifrån sig Finland i freden i Fredrikshamn, som undertecknades den 19 september 1809. Dessutom tvingades man till sist in i Napoleons kontinentalsystem.[151]

Fälttågen i Tyskland och Norge 1813–1814

Efter 1809 års stora nederlag och förlusten av Finland vändes de svenska blickarna västerut. Man bevakade den politiska utvecklingen på kontinenten och sökte möjligheten att starta ett erövringskrig mot Norge. 1812 gick franska styrkor in i Svenska Pommern vilket försämrade den redan kyliga relationen mellan Sverige och Frankrike. Kronprins Karl Johan hade emellertid god inblick i Napoleons förutsättningar och förutspådde att den franske kejsaren inte skulle gå segrande i längden.

150 Carlsson & Rosén, 1964, s. 292-294; Forsgård, 2008, s. 235.

151 Sundberg, 2010, s. 338-341.

Under sommaren 1812 började planer utarbetas på en förnyad allians med Napoleons fiender. Då Danmark var allierat med Frankrike skulle ett norskt fälttåg härigenom bli politiskt möjligt.[152]

I mars 1813 slöt Sverige avtal med Storbritannien om att sända en svensk armé på 30 000 man för att delta i kriget på de allierades sida. Kronprins Karl Johan kom själv att föra befäl över trupperna. I gengäld skulle britterna godkänna de svenska anspråken på Norge samt bistå med hela en miljon pund för att finansiera ett förnyat svenskt deltagande i kriget mot Napoleon.[153]

Vid en överläggning mellan de allierade i den schlesiska Traschenberg beslutades att man skulle sätta upp tre arméer för att besegra Napoleon: Böhmiska armén under hertig Karl von Schwarzenberg, Schlesiska armén under hertig Gebhard von Blücher och Nordarmén under kronprins Karl Johan.[154]

Karl Johan beslutade att positionera sig vid Berlin, utifrån sin misstanke att det var här Napoleon ämnade sätta in sin stöt. Han fick rätt. Den 23 augusti 1813 drabbar Nordarmén samman med 70 000 fransmän vid Großbeeren, söder om Berlin. Slaget slutar med seger för Nordarmén, men de svenska styrkorna används knappt. Endast överste Carl von Cardells ridande artilleri användes i striden. Kronprins Karl Johan skulle fortsätta att hålla den svenska kontingenten utanför strid under resten av fälttåget.[155]

Den 6 september lyckas Karl Johan och Nordarmén på nytt slå tillbaka fransmännen, denna gång vid byn Dennewitz. Därmed var det politiskt viktiga Berlin räddat.[156] I början av oktober slog sig Nordarmén och Schlesiska armén samman och påbörjade en marsch mot

152 Forsgård, 2008, s. 205.

153 Thomas Sörensen, *Sista striden: de mörnerska husarerna vid Bornhöft*, Stockholm 2004, s. 63; Sundberg, 2010, s. 353.

154 Martin Hårdstedt, *Omvälvningarnas tid: Norden och Europa under revolutions- och Napoleonkrigen*, Stockholm 2010, s. 351f.

155 Sörensen, 2004 s. 69; Sundberg, 2010 s. 354f.

156 Sundberg, 2010, s. 355.

Leipzig. Här kom ett avgörande slag att stå den 18–19 oktober 1813. I slaget vid Leipzig deltog nämare 600 000 man från ett flertal olika länder. Förlusterna uppgick till 54 000 man för de allierade och 73 000 inklusive 30 000 fångar för fransmännen. Slaget blev oerhört blodigt och har gått till historien som ”die Völkerschlacht” (folkslaget). Utgången blev emellertid ett förkrossande nederlag för Napoleon som därmed tvingades dra sig ur Tyskland.[157]

Efter slaget vid Leipzig delade Karl Johan upp Nordarmén i två delar. Den ena sändes till Nederländerna medan han själv i spetsen för den andra till mångas förvåning började marschera mot Danmark. Det var nu spelet om Norge skulle inledas. Karl Johan trodde att det skulle bli svårt att avkräva Danmark Norge i kommande fredsförhandlingar om man inte först hade tillfogat danskarna ett nederlag på slagfältet. Kursändringen fick stor kritik, inte minst reagerade många mot att Karl Johan använde sig av en allierad armé för att tillgodose strikt svenska intressen. Icke desto mindre rönte planen framgång.[158]

Den 7 december 1813 drabbade en svensk kavalleristyrka om 900 man, ledda av generallöjtnant Anders Fredrik Skjöldebrand, samman med ca 2 500 danska infanterister i slaget vid Bornhöft. Utgången blev svensk seger. Efter Bornhöft inleddes fredsförhandlingar med Danmark samtidigt som Karl Johan avancerar allt längre in i landet. Till en början ville danskarna på inga villkor avträda Norge. Men snart var hela Holstein ockuperat, och när Karl Johans armé nådde Kolding gav danskarna med sig. Man avsade sig för evinnerliga tider anspråken på Norge till förmån för Sverige. I gengäld erbjöds Danmark Svenska Pommern samt Rügen. Men under Wienkongressen 1815 körde man över beslutet och tilldelade istället Preussen dessa områden.[159]

Efter fredsslutet med danskarna, den 20 januari 1814, vände Karl Johans armé för att återförena sig med de allierade styrkorna mot Napoleon. För de svenska trupperna blev resten av kriget en relativt

157 Hårdstedt, 2010, s. 357-361.

158 Sörensen, 2004, s. 84f.; Sundberg, 2010, s. 355, 357.

159 Hårdstedt, 2010, s. 362-364; Sundberg, 2010, s. 357f.

lugn sejour utan större stridigheter. Den 27 april avmarscherade den svenska armén hemmåt och avslutade därmed Sveriges inblandning i krig på den europeiska kontinenten.[160]

Helt slut var stridigheterna emellertid inte. Det danska kungahusets representant i Norge, prins Christian Fredrik, accepterade aldrig det fredsfördrag som innebar att Norge skulle anslutas till Sverige. Han lyckades få till en resning och valdes den 17 maj 1814 till kung av Norge. Sverige försökte till en början motarbeta utvecklingen genom att belägga Norge med en handelsblockad samt inleda en propagandaoffensiv. Det krävdes emellertid militär insats för att betvinga det norska upproret. Denna kom emellertid inte till stånd förrän till sommaren då kronprins Karl Johan återvänt från kontinenten. I praktiken kollapsade det norska försvaret på bara några få dagar. Men mindre strider fortsatte en bit in i augusti då Norge till sist erkände sig besegrat och ingick unionen med Sverige. Detta avslutade Sveriges sista krig.[161]

160 Sundberg, 2010, s. 358.

161 Hårdstedt, 2010, s. 367-372.

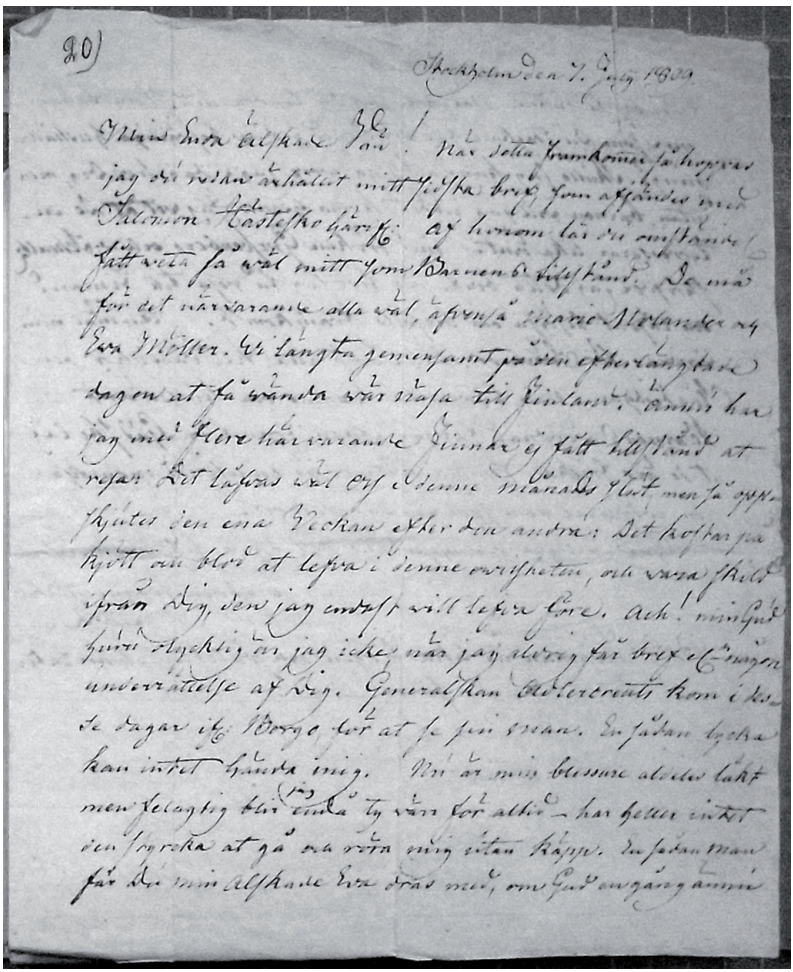

Brev från överste Carl Leonard Lode till hustrun Sofia Tavast. Riksarkivet

4
Kontakten med hemmet

Utifrån hushållets perspektiv var husbondens krigskommendering alltid en tragedi. Kvinnor och barn lämnades ensamma att sköta vardagens alla sysslor när männen drog i fält. Till detta kom det psykiska lidande som uppstod genom att familjen splittrades. Soldater och officerare färdades till krigsskådeplatser som inte sällan var belägna långt bort från hembygden. Därefter följde en tid då brevväxling var enda sättet att kommunicera med nära och kära. Faktum är att utväxlingen av brev var ett av mycket få sätt att få veta om de anhöriga ens var vid liv.

I breven hem satte officerarna, mer än i något annat medium, ord på de lidanden som avståndet innebar för dem. Oro, saknad och hemlängtan var några av de smärtsamma känslor som ventilerades. Men breven rymmer även emotionella narrativ om hur dessa lidanden kunde hanteras: berättelser om plikt, förnöjsamhet och hopp om fred. Formulerandet av dessa berättelser kan betraktas som emotionella strategier för att göra lidandet begripligt, meningsfullt och uthärdligt. Det är dessa lidanden samt strategierna för hur de kunde genomlevas som ska uppehålla vårt intresse i detta kapitel.

Det avståndsbetingade lidandet

Det är officerarnas brevväxlingar med familjer och anhöriga som utgör våra främsta källor till att få ett grepp om det känslomässiga lidandets uttryck. Här går det att hitta utförliga reflektioner och målande beskrivningar av lidanden. Det verkar alltså ha upplevts som relativt opro-

blematiskt att blotta sitt lidande för dem som stod en närmast. Desto ovanligare är beskrivningar av eget lidande i dagböcker. Undantagna är några berättelser om avskedstagande där författare gärna framhåller sin kontroll över de påfrestande känslor som situationen gav upphov till. I det genomgångna materialet finns tre sådana berättelser och ett genomgående tema bland dessa episoder är att de omvittnar ett implicit krav på officerarna att lägga band på sina känslor. Den 12 mars 1808 skiljdes kapten Johan von Feilitzen från familjen i Åbäcksnäs i Östergötland.

> Vagnen rullade fram för porten. Jag slet mig ur armarna på min maka och min familj, som bävade för de öden och de faror, som de föreställde sig kunde stå i min väg. Skilsmässan från en lika älskad som innerligt beundrad hustru och en dotter, mitt enda barn, som jag älskade gränslöst, upprörde alla mina känslor, då jag såg deras tårdränkta ögon. Min egen hållning var mera ansträngd än naturlig.[162]

Feilitzens berättelse låter antyda att han vid tillfället inte ville visa de känslor som väcktes i honom vid åsynen av hustruns och dotterns tårar, varför han beskriver sin hållning som ”ansträngd”, vilken här kontrasteras mot en ”naturlig”. Intressant nog impliceras därmed att en naturlig hållning gav ett friare spelrum åt känslouttryck. Det ligger nära till hands att tänka sig att både Feilitzens beskrivna hållning och berättelsen som sådan svarar mot ett yttre ideal, en tanke om att genom en sansad uppsyn vid dessa tillfällen visa på fasthet i karaktären. Detta vid sidan av en vilja att söka göra avskedet lättare för hustru och barn genom att vara självbehärskad. Inför det tyska fälttåget 1813-1814 beskriver ryttmästare Kjell Christoffer Barnekow i sin dagbok hur han avstod från att träffa sin fader och ta adjö innan avresan. Den 28:e maj 1813 skrev han att ”känslan af att kanske för sista gången se min far upprörde mig, par

162 Johan von Feilitzen, *Journal hållen under 1808-1809 års fälttåg*, Stockholm 1955, s. 13.

resonnement sökte jag att döfva alla känslor. Sandeberg blef qvar efter mig och tog afsked i mitt ställe."[163] Anledningen till att Barnekow sökte döva sina upprörda känslor sammanfattas med det franska uttrycket "par resonnement". Det vill säga han tog till ett förnuftsresonemang i form av att han borde göra sin plikt och följa med skvadronen och därför slog bort sina känslor inför tanken på att träffa fadern. Liksom hos von Feilitzen kan man här ana ett bakomliggande ideal att inte uppvisa starka känslor i avskedssituationer. En alternativ tolkning skulle visserligen kunna vara att Barnekow sökte döva sina känslor för att undvika det lidande som de förde med sig. Det vill säga ett slags förnekelse. Detta är dock svårt att utläsa utifrån den korta dagboksanteckningen.

Dessa beskrivningar av dolt lidande utgör ett tämligen ovanligt inslag i officerares dagböcker. Överlag är skildringar av egna lidanden sällsynta i dagboksgenren. Beskrivningar av, förväntningar på samt reflektioner kring andra individers lidanden är desto vanligare. De skildringar av egna lidanden jag funnit bland dagböckerna är kopplade till olika avskedssituationer.

I exemplen ovan läggs visserligen betoningen på familjens känslouttryck. Men såväl von Feilitzen som Barnekow bekräftar egna känslostormar och hur detta var ansträngande för dem. Likväl var det viktigt att betona den egna förmågan att kontrollera stormarna i avskedsstunden. Det är troligt att den kontrollerade hållningen i sig sågs som en form av självuppoffrande handling gentemot familjen. Av allt att döma ansågs en tydligt uttryckt sorg och nedslagenhet i samband med avsked vara en försvårande omständighet för familjen. Samtidigt betonas känsloaspekten i avskedsbeskrivningar genom att utgöra ett slags motstånd mot självkontrollen. På så vis betonades känslornas inflytande över människan samtidigt som man lyfte fram den egna förmågan att förhålla sig till dem.

Det tredje exemplet på implicita krav att dölja sina känslor i samband

163 Henrik Schück, Oscar Levertin, Kjell Christoffer Barnekow & Augusta Berg (red.), *Svenska memoarer och bref. N.S., 1, Kjell Christoffer Barnekows dagboksanteckningar under fälttågen 1806 och 1813-1814,* Stockholm 1918, s. 47.

med avsked hittar vi hos major Sten Sture. Den 14 augusti 1808 skrev han: ”Gårdagen var svår men den fasliga brådskan och inquietuden hjelpte mig; att se dig åka förbi och ej omfamna dig var värre än alt annat i synnerhet som jag fick lof att dölia mina känslor och tårar”.[164] En intressant skillnad som här föreligger gentemot von Feilitzens och Barnekows skildringar är att Stures inte återfinns som dagboksanteckning utan i ett brev till hustrun. Majoren berättade alltså brevledes om sina känslor och tårar men likväl omtalar han hur han känt sig tvingad att dölja dem, vilket i sin tur framstår som förvärrande av lidandet. Detta betonade han ytterligare en gång i ett senare brev daterat den 18 september 1808. ”Din sorg vid min skilgs mässa skar mig i hjärtat”[165] skrev han till hustrun den gången. I Stures sätt att avslöja sitt inre lidande för hustrun ligger en intressant motsägelse. Varför dölja känslorna och tårarna i samband med avskedet för att sedan beskriva dem öppet i ett brev.

Lidandet och brevgenren

Mycket tyder på att sättet att uttrycka sig kring avskedets lidande reglerades av i vilket sammmanhang man uttryckte sig. Olika arenor var präglade av olika konventioner för hur lidande fick visas. Under 1700-talet kom sensibilitet att bejakas så till den grad att den blev en markör för medlemmar ur samhällets högre skikt. Utlevelserna vittnade om ett välutvecklat nervsystem, känsligt för det inres minsta rörelse. Men känsligheten kunde mycket lätt överdrivas. Obehärskade känslostormar kunde lätt stämplas som hysteri och vittna om en svag, ombytlig karaktär.[166] Måhända var det för att undvika offentlighetens granskande blickar man gömde undan sitt lidande bland privata brev.

164 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Majoren Friherre Sten Stures bref till hans fru Charl. Ingelotz under Finska kriget 1808-1809. Sture till Ingelotz, Gråsön den 14/8 1808.

165 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Esserö den 18/9 1808.

166 Johannisson, 2009, s. 93-104. Se även Barker-Benfield, 1994, s. 1-6.

Johan von Feilitzen. Miniatyr av S. Hofling.

I ett särskilt intressant brev av major Sten Stures hand till hustrun impliceras ett sådant förhållande. Just detta brev lät Sture skicka till hustrun via en person benämnd ”Ringnel”.

> det kostade artigt på mig då han [Ringnel] reste ej att skilgas vid honom men att veta honom om en tid få se och höra dig samt komma till mit trefliga hem som jag är så långt skilgd ifrån, det var så mycket svårare som jag fick lof att dölia min smärta omgifven af så många andra hvilka ej kunde deltaga uti den, tog därföre mitt partie gick att visitera en fältvagt som låg 1 fj väg därifrån helt ensammen under hvilken promenad jag fick lätta mitt beklämda hjärta med en ström af Tårar, hvarefter humeuret blef som efter vanligheten braf.[167]

167 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Jerekyle den 29/9 1808.

Det är intressant hur Sture omtalar att han kände ett behov att dölja sin smärta i sammanhanget han befann sig. Istället begav han sig ensam ut på promenad för att inspektera en fältvakt men framför allt för att ventilera sitt lidande genom gråten. Att han sedermera kände sig bättre till mods implicerar ett föreställt behov av tillfällen då starka känslor kunde bygga upp ett slags tryck som behövde lättas i avskildhet, men som bevisligen likväl kunde sättas på pränt i ett personligt brev.

Avskedstagandet kan sägas ha aktualiserat en inre konflikt mellan två legitima lojaliteter. Den mot hushållet och den mot fäderneslandet. I ljuset av denna lojalitetskonflikt är det möjligt att förstå det till synes motsägelsefulla spänningsfältet mellan att uttrycka och att kontrollera lidande. Det erkända men kontrollerade lidandet kunde ses som ett påpekande att rollen som husbonde och familjemedlem togs på allvar samtidigt som den edsvurna plikten som medborgare och militär prioriterades. På så vis uppvisade dagboksförfattaren både en emotionell kapacitet och en stark förmåga att kontrollera denna kapacitet.

Frågan kvarstår dock varför det är så stor skillnad på dagboksgenren och brevgenren när det handlar om att uttrycka eget lidande? Stildragen i svensk brevskrivning under 1700-talet kännetecknades enligt litteraturvetaren Stina Hansson av ett brott med den klassiska retoriken som strukturerande princip. Detta till förmån för den stilton som av dåtida brevteoretiker kallades ”sentiment”, det vill säga att olika brevgenrers stilnivåer delades in utifrån känslolägen.[168] Övergången har placerats in i en större utveckling där brevskrivandet gick från en klassisk-retorisk till en allt friare form.[169] Stor betydelse för detta har tillskrivits det franska stilidealets spridning i Europa. En central del av detta var att breven skulle vara naturliga och efterlikna verkliga konversationer mer än något annat. Särskilt kvinnor ansågs ha fördel-

168 Stina Hansson, *Svensk brevskrivning: teori och tillämpning*, Göteborg 1988, s. 43, 61-63.

169 Se Stina Hansson, ”Brevets väg från bunden till fri form. Brevskrivning och retorikundervisning”. I Paulina Helgeson & Anna Nordenstam (red.), *Brevkonst*, Eslöv 2003.

aktiga karaktärsdrag för att uppfylla detta ideal. Kvinnor ansågs vara lättare i tanken och mer spontana, de hade inte heller kunnat ”förstöras” av skärpt retorikundervisning. Kvinnor kom därför i högre grad att bli stilbildare då de sågs som förebilder.[170]

Ett centralt kännetecken hos det sena 1700-talets friare brevstil är dess imitation av samtalet. Breven formulerades utifrån en mer spontan struktur och innehöll markörer som skulle få dem att påminna om ett fysiskt samtal.[171] Som illustration av detta kan ytterligare ett av major Sten Stures brev till sin hustru föras fram, denna gång daterat den 11 oktober 1808.

> Alt på samma ställe skall Du hafva några rader af mig. Kan ej bättre använda min tid än att drifva Conversie med min älskade Gumma som är ibland de få saker jag ej ledsnar vid, ty nu är jag matt att ligga i denna inactivité beständigt på samma ställe och se samma ansigten dag ut och dag in, kanske jag kunde få sämre qvarter, men då jag ej får vara hemma hoss dig och flickorna ledsnar jag vid alt[172]

Vad som i ovanstående rader är karaktäristiskt för den familjära brevstilen är, förutom det faktum att författaren benämner sitt brevskrivande som att ”bedrifva Conversie”, användandet av informella epitet såsom ”älskade Gumma” samt att Sture skriver in detaljer om sin egen omgivning i brevet. Känslan av leda, att se samma ansikten dag ut och dag in samt kvareterets kvalitet markerar detaljer som förmodligen syftade till att etablera en slags artificiell närhet till läsaren. Även Georg Adlersparre uttrycker sig ibland detaljerat kring sin omgivning i breven till sin trolovade. Den 16 juli 1809 blev han avbruten där han satt och skrev varför brevets avslutning förebådas med orden: “Nu brytes hela min

170 Marie Löwendahl, *Min allrabästa och ömmaste vän! Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal*, Göteborg 2007, s. 49-52.

171 Löwendahl, 2007, s. 90-93.

172 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Ojala den 11/10 1808.

skrifning af af [sic] en barbarisk svärm."[173] Enligt litteraturvetaren Marie Löwendahl var syftet med att skriva på detta sätt att förmedla läsaren en känsla av att "befinna sig i samma tid och rum som den skrivande."[174]

Trots att den familjära brevstilen tydligt går att känna igen bland svenska officerare vid denna tid uttrycker de ibland en vetskap om att deras brev mycket väl kunde komma att läsas av andra. Något som torde ha påverkat vad man dristade sig till att skriva. Exempelvis kunde breven innehålla delar som var ämnade att läsas av någon annan än den direkta mottagaren. Den 29 juni 1809 påpekade Georg Adlersparre, efter att i sitt brev till Louise Linroth ha redogjort för ett möte med kung Karl XIII, för sin trolovade att "denna berättelse egentligen är för den [sic] goda Pappa. Han måtte väl förlåta, att jag ej får tid att skrifva honom directe till."[175] Detta komplicerar bilden av brevväxlingen som en förtrolig och privat kommunikation mellan enbart två personer. Eva Helen Ulvros har tidigare uppmärksammat att brevgenren under 1700-talet hade en mer offentlig karaktär, som även gjorde sig gällande en bit in under 1800-talet. Det var vanligt att brev lästes upp högt i grupp och sannolikt väntade man sig att ett brev kunde läsas av andra än adressaten. Faktum är att läsa upp valda delar ur ett brev för andra kunde vara ett sätt att visa uppskattning för skribenten.[176] Vissa brevskrivare uttrycker också en medvetenhet om att deras brev kunde komma brytas upp och läsas av andra ögon än adressatens på sin färd genom postgången. I ett brev till hustrun, daterat 25 februari 1808, försåg Carl Johan Adlercreutz henne med instruktionen att hon i sina brev "kort och gådt låter mig veta huru du och barnen mår, samt något om hushållningen så vidt man kan Exponera för allas ögon."[177] Vetskapen om att breven kunde komma att

173 Georg Adlersparre, *Georg Adlersparres brev till sin hustru*, Stockholm 1960, s. 53.

174 Marie Löwendahl, *Min allrabästa och ömmaste vän!: kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal*, Göteborg 2007, s. 93.

175 Adlersparre, 1960, s. 45.

176 Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870*, Lund 1996, s. 23.

177 KrA. Adlercreutzka arkivet, vol. 1, Adlercreutz till von Engeström den 25/2 1808.

brytas upp och läsas av någon annan än adressaten påverkade naturligtvis vilka ämnen man valde att behandla i dem. Joachim Zachris Duncker anmärkte i januari 1809 att hustruns nästa brev kunde gå öppet då han inte ville "veta hvarken militäriska eller politiska nyheter, endast om du, gossen och flickorna lefva, samt hur ni mår."[178] Självcensuren tycks i alla händelser ha begränsats till politiska nyheter och militärt kompromet-terande uppgifter. Sannolikt förstärktes denna typ av självcensur under våren 1809 då revolutionen mot Gustav IV Adolf anstiftades och genom-fördes.[179] Det intressanta i sammanhanget är emellertid att självcensuren inte tycks ha påverkat hur man porträtterade sina känslor.

För att sammanfatta lyser beskrivningar av eget lidande ofta med sin frånvaro i dagboksmaterialet. Vad gäller breven har emellertid ett antal exempel kunnat uppvisas. Orsaken till detta bör sökas i konven-tionerna för den nya, mer spontana och familjära brevstilen. De mer utförliga beskrivningarna av eget lidande som kan hittas i brev utgör även förklaringen till att det framförallt är privata brevväxlingar som citeras i den fortsatta kartläggningen av vilka lidanden som betingades av det faktum att avståndet var stort mellan krigaren och hemmet.

Oro och ovisshet

> Du var liten smula mjältsjuk när du skref detta bref men jag för-låter dig min socker vän och önskar att du ville hålla mindre utaf mig då jag är frånvarande och gömma den till jag kommer hem i din famn, med samma mått skall du då blifva mätt, och det i rågat mål, nu bjuder jag till att hålla så litet af dig som möjeligt, men lyckas ej synnerligt däruti.[180]

178 Fredrik Cygnaeus, *Joachim Duncker och hans omgifning*, Helsingfors 1858, s. 207.

179 För en utförlig redogörelse för och analys av revolutionen se Mats Hemström, *Marschen mot makten: västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809*, Upp-sala 2005.

180 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, den 13/10 1808.

Ovanstående ord skrevs av major Sten Sture till hans hustru Charlotta, den 13 oktober 1808. Brevet raderna är hämtade ur utgör en del av en mycket förtrolig brevväxling mellan man och hustru. Språket är personligt och informationsutbytet intimt. Reflektioner kring starka känslor återfinns ganska frekvent bland raderna från majorens penna. I varje brev deklareras en djup och innerlig kärlek till hustrun. Intressant i ovanstående citat är emellertid att Sture uttrycker en önskan om att hon skulle älska honom mindre under den tid han var borta. Han framhåller också hur han själv försökt gömma undan sina känslor och tillfälligt förtränga kärleken. Dock utan att lyckas. Avståndet mellan makarna tycks för Sture ha fått kärleken att framstå som en källa till lidande. Ett sådant förhållande kan möjligen förklara det till synes märkliga uttalandet.

Det geografiska avståndet till nära och kära var en källa till mycket av det lidande som associerades med kriget. Joachim Zachris Dunckers brev är uttrycksfulla i detta avseende. Nästan varje brev innehåller en målande beskrivning av hur avståndet till hustru och barn påverkade honom. Den 21 februari 1809 skrev han att ”den här eviga skiljsmässan tar lifvet af mig, om den varar länge.”[181] I ett annat sammanhang söker han dock tillskriva lidandet mening utifrån det militära ämbetet. ”At det kostar på mig skiljas vid dig, flickorna och gossen, bör icke komma i fråga; men omständigheterna fordra det. Jag är embetsman i staten och får icke ha afseende på annat än mina pligter”[182] skrev han. Duncker såg saknaden som naturlig, samtidigt som han tydliggjorde hur plikten som militär och ämbetsman förbjöd honom att agera på grundval av den. Duncker antyder därmed också sin strategi för att hantera saknaden, nämligen att betrakta den som ett nödvändigt ont och samtidigt fokusera på den militära plikten.

De förklaringar som angavs till ett avståndsbetingat lidande handlade ofta om oro orsakad av informationsbrist. Det var ovissheten om de närståendes hälsa och välstånd som bekymrade officerare i krig.

181 Cygnaeus, 1858, s. 208.

182 Cygnaeus, 1858, s. 72.

Betydelsen av oro är en ängslan, farhåga eller bekymmer inför något annalkande ont. Enligt *Svenska akademiens ordbok* associerades det beskrivna känslotillståndet, också under tidigmodern tid, med upprördhet och rastlöshet.[183] Men vilka andra egenskaper tillskrivs oron i de svenska officerarnas brev? Att den sågs som ett lidande framgår med all önskvärd tydlighet. Men vad ansågs vara dess orsaker?

I ett brev som dåvarande kaptenen Joachim Zachris Duncker skrev till hustrun den 3 april 1808 står det: ”[ä]nnu kan jag lemna dig den underrättelsen at jag lefver och mår bra; mina önskningar vore uppfyllda om jag kunde få samma tidning ifrån dig, gossen och flickorna; men osäkerheten om er belägenhet tar alldeles lifvet af mig.”[184] Duncker fortsatte att beskriva sin oro i flera brev. ”Ännu kan jag hugna dig med underrättelsen at jag lefver och skulle må bra, om ej oron för din, gossens och flickornas belägenhet förgiftade alla mina företag”,[185] skrev han den 23 april. Dåvarande löjtnanten Karl Adolf Brakel konstaterade i ett brev av den 4 juni 1808 att ”[i]ngen den minsta underrättelse har jag haft hemifrån, denna långa ovisshet om de hemmavarandes öde är dödande.”[186] Att ovissheten var ”dödande” kan se ut som en interjektion, en metafor tilltagen i syfte att skapa en dramatisk formulering. Men det är inte heller omöjligt att det fanns åtminstone ett korn av allvar i uttalandet. Det fanns en idé om att negativa känslor som oro var direkt skadliga för individers fysiska hälsa. Den 31 mars 1789 uppmanade Carl Henrik Posse sin mor att ”så mycket mögeligt är slå bort all oro, war öfvertygad att ingenting dermed hjelpa utan snara förwärras; min mor för en huld maka och kära barn omisteliga lif förkortas derigenom, och huru skulle icke saknaden deraf wara swår”.[187] Posse framför en av

183 SAOB, sökord: ”oro”.

184 Cygnaeus, 1858, s. 73.

185 Cygnaeus, 1858, s. 73f.

186 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Nykarleby den 27/6.

187 KrA, Posse, Carl Henrik, arkiv, vol. 1: Carl Henrik Posse till Beata Christina Hierta, Lovisa den 31/3 1789.

allt att döma allvarlig förmaning om att moderns oro utgjorde en direkt hälsorisk som i värsta fall kunde leda till döden. I ett liknande exempel används begreppet ”sorg” för att beskriva samma mekanism som hos Posse. Det vill säga att vissa känslotillstånd kunde få konsekvenser för den fysiska hälsan. Joachim Zachris Duncker uppmanade i januari 1809 sin hustru ”att vara så tranquil [lugn] som möjligt är och icke med en onödig sorg förstöra din hälsa och förkorta din lifstid.”[188]

Rent konkret hade oron och ovissheten mycket med postgången att göra. Avsaknad av brev hemifrån skapade ett uppdämt behov av bekräftelse på att de anhöriga levde och hade hälsan. Många brev är tämligen korta och innehållsfattiga. Ett faktum som ger vid handen att förekomsten av brev var viktigare än deras innehåll. För varje postdag som passerade utan att de närstående hörde av sig växte den gnagande oroskänslan över att något hänt dem. I början av april 1809 klagade Carl Johan Adlercreutz över att det dröjt alltför länge sedan han fått något brev från sin hustru Margareta Beata. När hustrun dessutom ryktades vara sjuk manade oron Adlercreutz att skriva följande rader.

> Min ömt älskade Margret Beat!
> Obegripligt at jag med Lagerbring eij fick någådt bref af dig, du skall vara siuk. – Min Gud hvad det bekymrar mig, varföre inte skrifva et ord, – skulle jag vara mycket misstänksam borde jag däraf giöra olyckliga slutsatser, Emedlertid har du denna gången satt mig uti en obegriplig inquitude.”[189]

Adlercreutz använder det franska ordet ”inquiétude” för att beskriva det känsloläge som avsaknaden av brev från hustrun försatt honom i. På franska betyder ordet just ”oro”. Det ligger dessutom nära sitt latinska ursprung. Biskopen Jesper Swedberg (1653–1735) översatte i sitt otryckta verk *Swensk ordabok* ”oro” till bland annat ”inqvies” el-

188 Cygnaeus, 1858, s. 200.

189 KrA. Adlercreutzka arkivet, vol. 1: Carl Johan Adlercreutz till Margareta Beata von Engeström, Kiala den 5 april 1809.

ler ”inquietudo”.[190] Ett intressant faktum är att officerarna verkar ha oroat sig lika mycket för de hemmavarande som de hemmavarande oroade sig för dem. Familjens välbefinnande kan identifieras som det mest återkommande objektet för den oro officerarna uttrycker i brev. Denna oro var befogad då dödligheten var hög under perioden, särskilt bland barn och gamla, något det också fanns en medvetenhet om.[191] Särskilt påtagligt blev detta under finska kriget 1808–1809. I februari 1808 invaderade ryska trupper den östra riksdelen. På detta följde den ca ett och ett halvt år långa konflikt som till sist skulle spränga riket itu. Kriget kom invånarna i Finland inpå livet på ett helt annat sätt än det hade gjort under Gustav III:s ryska krig 20 år tidigare. 1788–1790 hade striderna i stort sett begränsats till Savolax och sydöstra Finland, samt en serie drabbningar till sjöss. Under 1808–1809 års konflikt ställdes hela den östra riksdelen under rysk ockupation. Många tjänstgörande officerare hade familjer bosatta i Finland vilka, i takt med att ryssarna avancerade, fann sig fångade bakom fiendens linjer. Kriget förde således med sig reella hot mot den inhemska civilbefolkningen på ett sätt som inte går att jämföra med något av de andra fälttåg som ägde rum under decennierna kring år 1800. Dessa omständigheter motiverade stark oro. En av dem vars anhöriga hamnade bakom den ryska frontlinjen var Carl Adolf Brakel. ”Vår ömma och goda Mamma, våra syskon, äro i fiendens händer”[192] konstaterade han i ett av sina brev till brodern Gustav Anton. Det beskrivna förhållandet fick honom även att lite längre ned i samma brev anmärka att ”[d]eras bekymmer för mig kan icke vara värre än mitt för dem.” [193] Den 26 september 1808 reflekterade major Sten Sture över hur lyckligt lottad han var som hade sin familj hemma

190 Jesper Swedberg, *Swensk ordabok,* utg. av Lars Holm, Järpås 2009, sökord: ”oro”.

191 Ann-Sofie Arvidsson, *Makten och döden: Stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt 1700*-tal, Göteborg 2007, s. 18f.

192 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Lummijocki den 24/4.

193 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Lummijocki den 24/4 1808.

i Sverige på behörigt avstånd från krigsskådeplatsen medan finska officerares familjer ”vandrar skogarne i kring.”[194] Det krävdes emellertid inte att det var krig i hemlandet för att officerare skulle oroa sig över sina anhöriga. I ett brev hem från 1813–1814 års tyska fälttåg uttrycker Carl Adolf Gyllenram oro inför förlädrarnas situation hemma i Sverige.

> Då jag en gång får tidningar, Gud låte mig få dem goda. Emedlertid är jag mycket orolig innan jag får höra huru det står till. Jag vet ej hvad jag skall tänka om en så lång tystnad. Den är högst oroande det man är på ett sådant afstånd från Fädernesland och anhörige som jag nu är. Gud låte mig en gång, och snart, få återse desse föremål för min kärlek och tillgifvenhet!”[195]

En kontinuerlig ström av brev verkar ha varit nödvändig för att hålla oron i schack. Men hur ofta infann sig möjligheten att utväxla brev? Det saknas i stort sett forskning över hur fältposten organiserades vid denna tid. Vi kan emellertid utläsa något ur det här studerade brevmaterialet. Av allt att döma var det periodvis mycket besvärligt att få fram brev till adressaten. Ibland anmärker officerarna att de erhållit brev som daterats veckor eller månader tidigare. Däremot var frekvensen på brevskrivandet ofta hög. Att döma av dateringar av de brev som finns bevarade tycks omkring ett brev i veckan ha varit normalt. Detta styrks även av överste Per Brändströms påpekande till sin hustru omkring årsskiftet 1813–1814: ”[n]u längtar jag i gien att få bref af min flicka när det går öfver 8ta dagar tycker jag att det drar för långt ut.”[196]

Värt att notera om oron är att den inte sällan kontrasterades med lugn. Vad oron beskrevs som var i mångt om mycket en brist på det

194 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Kauko bro den 26/9 1808.

195 KrA, Gyllenram, Adolf och Carl Adolf, arkiv, vol. 1: Carl Adolf Gyllenram till Adolf Gyllenram och Metta Christina von Roxendorff, Lüttich den 9/3 1814.

196 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 2: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Botkamp den 30/12 1813.

senare.[197] Så kan vi förstå det faktum att många officerare kom att klä sina föreställningar om freden och hembygden i termer av just lugn, samtidigt som kriget kopplades samman med buller, bekymmer och besvär. I ljuset av detta beskrev Adam Gustav Weissman von Weissenstein i sin dagbok hur man under 1808 års fälttåg marscherade allt längre bort från "de bygder, der ungdomstiden förflutit under fredens lugn i nöjets sköte".[198] Bland Joachim Zachris Dunckers brev finns flera ställen där fred kopplas samman med lugn och kriget med bekymmer: "ännu brinner kriget i full låga; kanske blir det likväl slut, innan vi förmoda. Gud gifve det! så finge vi åter i lugn och ro lefva tillsammans – och kriget med sina svårigheter, besvär och bekymmer vore glömdt."[199] I oktober 1813 skrev Carl Adolf Gyllenram till sina föräldrar från orten Mühlhausen med förhoppning om att fälttåget snart skulle få ett slut. "Måtte alt nu få ett lyckligt slut och en varaktig fred kunna beredas! Måtte det ock ske snart! Menskligheten lider och hvar individe längtar naturligtvis att komma i lugn hvar ock en till sitt hem."[200]

Lugnet och hemmet som avlägsna objekt för officerarnas längtan spelade även en framskjuten roll i begripliggöranden av ett annat lidande, nämligen hemlängtan. I nästa avsnitt ska hemlängtan behandlas närmare. Men också de emotionella strategier för att hantera den som lyftes fram. Nästa avsnitt blir därmed en övergång mellan diskussionen om krigets lidanden och diskussionen om hanteringen av dessa lidanden.

197 SAOB, sökord: "oro".

198 Adam Gustaf Weissman von Weissenstein, *Dagbok förd under en del af finska kriget 1808 med belysningar: Af J. Oskar J. Rancken*, Wasa 1887, s. 63.

199 Cygnaeus, 1858, s. 108.

200 KrA, Gyllenram, Adolf och Carl Adolf, arkiv, vol. 1: Carl Adolf Gyllenram till Adolf Gyllenram, Mühlhausen den 29/10 1813. För ytterligare exempel där begreppen "fred" och "lugn" kopplas samman se Cygnaeus, 1858, s. 98, 107, 109; KrA. Adlercreutzka arkivet, vol. 1: Carl Johan Adlercreutz till Margareta Beata von Engeström, den 14 augusti 1809; KrA. Krigshandlingar 1788-90, vol LXXVII.29: journal hållen af cornetten wid Östgötha cavallerie C. J. Kuylenstierna under 1790 års campagne; RA, Carl Leonard Lodes från Livland arkiv, vol. E4680: Carl Leonard Lode till Sofia Tavast, Umeå den 25/1 1809.

Längtan och hemsjuka

I oktober 1808 beskrev major Sten Sture för hustrun hur han drabbats av en svår sjukdom. En sjukdom som lett till flera kända fall av dödlig utgång i Europa vid denna tid. Sture påstod sig lida av så kallad ”hemsjuka”.

> denna drönagtiga lefnad väcker alt lifligare min saknad som jag förr ej handt så noga betragta. Som förskaffadt mig en svår feber som är hemsjukan, hvilken ingen fältskär kan bota men väl en General en Chef, NB om det blir fred eller vinterqvarteret utaf, jag är ej af samma tanka som Drufwan hvilken ej vill fara ifrån sina goda tracktamenter, dem gifver jag gärna på Båten om de vore dubbelt så stora, jag kan ju ej förskaffa mig det minsta nöje för dem som kan svara emot att en dag få vara med dig, [201]

Den hemsjuka som Sture beskriver var en av tidens termer för en hemlängtan så stark att den beskrevs som en sjukdom. Ett annat namn för samma diagnos var nostalgi. Dess negativa laddning framgår inte minst av att den benämndes som sjukdom – ”hemsjuka”. Det är också ganska tydligt att den betraktas som ett lidande. Idéhistorikern Karin Johannisson har i sin bok om nostalgins historia beskrivit hur dess känslotillstånd kom att rubriceras som en sjukdom från slutet av 1600-talet. Det var en ung schweizisk läkare vid namn Johannes Hofer som lanserade den medicinska diagnosen för att förklara de ångest- och depressionssymptom som bland annat drabbade schweiziska legosoldater i utländsk tjänst. Men varför blev just detta känslotillstånd kategoriserat som sjukdom? Johannisson för fram två möjliga svar på den frågan. Å ena sidan var längtan under lång tid ett religiöst förknippat begrepp. Den riktades framför allt mot frälsningen och föreställningar om det himmelska paradiset vilket gjorde den till en hög

201 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, den 13/10 1808.

och ädel känsla. Under 1700-talet sekulariserades begreppet och kunde därmed i högre grad riktas mot mer jordnära objekt, såsom ett hem, en älskad, särskilda dofter, ljud eller förnimmelser. I och med denna sekularisering måste längtan infogas i ett nytt meningssammanhang, vilket blev det vetenskapliga snarare än det religiösa. Å den andra sidan kan medikaliseringen tolkas som led i en disciplineringsprocess. Att slå fast problemet som medicinskt ansågs göra det vetenskapligt studerbart, vilket öppnade för nya sätt att kontrollera människan.[202]

Bland sjukdomens symptom listades rädsla, passivitet, desertering, förlorad aptit, gråtattacker och allmänt omoraliskt beteende. I förlängningen kunde den också få dödlig utgång, ofta genom att den drabbade begick självmord. Mot slutet av 1700-talet hade kunskapen om nostalgi hunnit bre ut sig över Europa. Diagnosen var erkänd bland den medicinska expertisen som en sjukdom vilken kunde drabba alla människor, oavsett samhällelig position. Men nostalgin var hela tiden en sjukdom som framför allt associerades med militära sammanhang. Här, bland unga män som kanske för första gången i livet separerats från sina hem, var sjukdomen särskilt vanlig.[203]

Vad ansågs då hemlängtan bero på? I major Stures ovan citerade brev kopplades hemsjukans utbrott till vad han kallar en drönaktig levnad. Vad han avsåg med detta var det låga tempot, ledan och sysslolösheten som fältlivet ofta kunde innebära. Samma föreställning tar sig uttryck i ett brev av generallöjtnant Carl Nathanael af Klercker till en av sina söner.[204] Den förstnämnde inleder brevet, daterat den 11 maj 1809, med raderna: ”Jag har fått en sådan längtan at komma till finland tillbaka sedan jag är här sysslo lös, och på en ort som för mig är aldeles fremmande samt tycker hvar och en synes det är en stor välgärning få gå

202 Karin Johannisson, *Nostalgia: en känslas historia*, Stockholm 2001, s. 78f.

203 Johannisson, 2001, s. 83-85.

204 Brevet, som finns tillgängligt som avskrift i krigsarkivets samlingar, avslöjar inte genom sitt innehåll vem som var adressaten av de båda sönerna Gustav Reinhold af Klercker och Carl Ulrik af Klercker.

på deras gator."[205] Den främmande orten som af Klercker talar om är Härnösand, där det svenska högkvarteret var förlagt under sommaren 1809. Redan ett år tidigare hade af Klercker ersatts som överbefälhavare av general Mauritz Klingspor men fungerade därefter som rådgivare vid högkvarteret.[206] Att af Klercker förklarar sin längtan tillbaka till Finland utifrån sysslolöshet är uppenbart. Idén om att det var sysslolöshet som ofta låg bakom hemlängtan var under det sena 1700-talet lika spridd som föreställningar om sjukdomens existens.[207] Susan J Matt har även visat hur föreställningen om att sysslolöshet kunde vara orsaken till nostalgi gjorde sig gällande under Mexikansk-Amerikanska kriget (1846–1848) samt under det Amerikanska inbördeskriget (1861–1865).[208]

Att hantera avståndet

Vi ska nu se närmare på vilka emotionella strategier officerarna formulerade för att bemöta de lidanden som diskuterats ovan. Vi har redan sett prov på några sådana strategier. Till exempel har vi sett hur föreställningar om manlighet och militär plikt kunde mobiliseras för att rationalisera bort hemlängtan. Som vi ska se i det följande fanns det flera sätt att förhålla sig till krigets svårigheter. Ofta förefaller det dock inte ha förelegat någon motsättning mellan olika strategier. Samma personer kunde uttrycka till synes motsägelsefulla strategier i olika sammanhang. Detta tyder på att strategierna inte nödvändigtvis var särskilt nära kopplade till individens identitet eller självbild. De verkar snarare

205 KrA. Klerckerska arkivet, vol. 2: Carl Nathanael af Klercker till Gustav Reinhold af Klercker eller Carl Ulrik af Klercker, Härnösand den 11 maj 1809. Avskriften i krigsarkivet anger datumet den 11 maj 1808. Detta är sannolikt felaktigt. Den 11 maj 1809 torde vara mer korrekt då detta datum införll under den period då det svenska högkvarteret var förlagt till just Härnösand.

206 Carl Nathanael Klercker, af, http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11589, Svenskt biografiskt lexikon (art av Erik Birck), hämtad 2015-04-08.

207 Johannisson, 2001, s. 84.

208 Susan J Matt, *Homesickness: an American history,* New York 2011, s. 61f.

ha fungerat som en uppsättning mentala verktyg som kunde tillämpas instrumentellt beroende på för tillfället rådande omständigheter.

Hemlängtan i medicinsk litteratur

Vilka strategier fanns då för att hantera hemsjukan? Innan vi går in på de enskilda strategier som svenska officerare beskriver i sina brev hem kan det vara värt att undersöka vilka rekommendationer den samtida medicinska expertisen förde fram till hemlängtans hantering. Detta eftersom rekommendationerna från detta håll var mycket utförliga och samtidigt ger en mer djuplodande bild av hur sjukdomen betraktades. Att först analysera synen på hemlängtan i krigsvetenskaplig litteratur, särskilt med medicinsk prägel, ger därmed ökade möjligheter till förståelse för officerarnas personliga strategier som vi ska återkomma till.

1788 publicerade den före detta livkirurgen Herman Schützencrantz ett verk betitlat: *Afhandling om soldatens hälsas bewarande i fältdt*. I den återfinns några utförligare medicinska resonemang om hemlängtan och betydelsen av sysslolöshet. Schützenkrantz saknade visserligen omfattande erfarenhet av krig men två militära dignitärer, Gustav Adolf von Siegroth och Hampus Mörner, gick genom varmt rekommenderande förord i god för innehållet i Schützencrant bok, varför man kan argumentera för en viss genklang med en militärt orienterad tankevärld.

I Schützencrantz bok resoneras om sysslolöshetens allmänna skadlighet. Inte bara med tanke på hemsjuka utan även utifrån den risk för sjukdomar som ofta grasserade i fältlägren. Att gå från perioder av intensiv fysisk aktivitet till stillhet och passivitet ansågs öka mottagligheten för en mängd åkommor. Man föreskrev därför att soldaterna belades med olika kroppsarbeten alternativt att man övade exercis under dagar då göromålen var få. Ett viktigt syfte med sådana aktiviteter menade Schützencrantz var ”at det äfwen också kommer Soldaten at

glömma bort sina beswärligheter, samt gör honom munter och glad".[209] Vidare såg han spelandet av musik i lägret som något positivt.

> Nyttan af sinnenas förströelse, gör musiquen nödwändig för kroppens hälsa, och borde göra den allmänare. Den glättighet som den ingifwer, förenad med sysselsättande af krigs och andra öfningar, skulle wisserligen förminska antalet af de olyckelige, som då de stundom på de häftigaste blifwa angrepne af åtrå at återse sit Fädernesland, falla i matthet och förgås i hospitalerne.[210]

Sättet att här beskriva hemlängtan som något man angrips av, faller i eller förgås i utgör tydliga indikationer på dess status som sjukdomsdiagnos snarare än moralisk last, vilket ligger i linje med vad Karin Johannisson hävdat. I hennes analys förekommer även militärläkaren Magnus Retzius *Försök till en Handbok uti Militär-Hygienen* från 1821, vilken även kommer att analyseras här. Boken gavs visserligen ut efter undersökningsperioden, dock så pass nära i tid att de här studerade fälttågen torde ha utgjort färskast möjliga erfarenhetsgrund för Retzius analyser. Tidigt i framställningen ger Retzius en fyllig karaktäristik av den sjukdom som rubriceras nostalgi eller hemsjuka.

> Det är högst anmärkningsvärdt, hvilket inflytande själen har på kroppen. Den unge krigaren, nyss ryckt ur skötet af en älskad fosterbygd och en lika älskad familj, ser sig tvungen att lämna sina gamla vanor, som af tiden blifvit behof; han nödgas öfvergifva de kära föremål, hvarvid hans lycksalighet är fästad, och den goda lekande natur, som sett honom födas, gifvit honom lynne och tryckt stämpeln i hans själ; allt detta kan han, ofta med manligaste föresats och

209 Achille-Guillame Le Bègue de Presle, *Afhandling om soldatens hälsas bewarande i fäldt, jämte, en kort beskrifning om så wäl rörliga- som orörliga fäldthospitalers inrättande och förwaltande, med deras föreskrift, af h. Le Beuge de Presle, med tilökningar af Herman Schützencrantz*, Stockholm 1788, s. 122.

210 Le Bègue de Presle, 1788, s. 123.

> bästa vilja, ej neka sig att begråta, äfven då, när han sjelfvilligt går att uppoffra det. Alla hans idéer liksom sammansmälta i en enda; han ser endast ett enda föremål, han tänker endast på hembygden och dess dyrbarheter. Åtrån att dit återvända tär honom och eldar hans fantasi, men ambitionen och ofta möjligheten nekar uppfyllandet af hans önskningar. Denna strid ger uppkomst åt en sjukdom, känd till sina olyckliga följder under namn af Nostalgie eller hemsjuka.[211]

Retzius betonar i denna karaktäristik av hemsjukan tre instressanta aspekter av sjukdomen. För det första ser han den som ett resultat av själens inflytande över kroppen, varvid han syftar på nostaligns eller hemsjukans fysiska symptom som resultat av verkningar i själen. För det andra förefaller han se det som nödvändigt att tillåtas begråta förlusten av hemmets trygghet. Hemlängtan kunde finnas även bland dem som var starkt motiverade och frivilligt gick ut i kriget. Detta ligger i linje med Karin Johannissons tanke om att nostaligins status som sjukdom ledde till en större förståelse för dess offer. Den tredje aspekten av Retzius sjukdomsbeskrivning är den som beskriver hemsjukan såsom uppkommen genom en inre strid mellan åtrån att återvända hem och bristen på möjligheter att göra så. På den sistnämndas sida fanns också vad Retzius kallar ”ambitionen” vilket sannolikt skall förstås som strävan efter att göra sin plikt och att utmärka sig med ära i fäderneslandets tjänst. Detta är intressant då det förmedlar en bild av människan som ständigt sliten mellan olika emotionella krafter.

Retzius konstaterar att det enda egentliga botemedlet mot utbruten hemsjuka är att faktiskt låta den drabbade återvända hem. Det bör nämnas att Retzius konsekvent talar om soldater som offer för nostalgi och hemsjuka vilket låter antyda att de som grupp var mer mottagliga för sjukdomens verkningar. Emellertid ansåg han att ålder och erfarenhet minskade risken att drabbas. Retzius förklarar att minnet av hembygdens behag blivit avlägsna för de luttrade soldaterna. Samtidigt som kriget

211 Magnus Christian Retzius, *Försök till en handbok uti milit*är-*hygienen, af doct. M.C. Retzius*, Stockholm 1821, s. 7f.

”oaktadt sina faror och sina skiften, har för dem tusendetals retelser.”[212]

Trots avsaknaden av ett fungerande botemedel lägger även Retzius fram förslag på hur hemsjukan kunde förebyggas. En alltför sträng disciplin kunde göra tjänstgöringen obehaglig för oerfarna rekryter, vilket i förlängningen kunde framkalla hemsjuka. Officerare uppmanades därför att uppföra sig milt gentemot dem som var ovana vid krigets vedermödor. Ännu en förebyggande åtgärd var att organisera de militära förbanden så att soldater och officerare från samma hembygd tjänstgjorde tillsammans. Detta då ”[d]en unga soldaten, som befinner sig ibland landsmän och ungdomsbekantskaper, som får med dem tala sin gamla dialect, och med dem obemärkt följa sina gamla vanor, känner mindre till svårigheterne vid sitt nya stånd.”[213] Därtill framhåller Retzius, intressant nog, spelandet av musik i fältlägren som något med en motverkande effekt mot hemsjuka. Detta kan te sig motsägelsefullt då Karin Johannisson, som ovan nämnt, i sin analys av Retzius lyfter fram hans exempel på hur spelandet av viss musik framkallade och förstärkte nostalgin bland schweiziska och skottska soldater. Detta stämmer visserligen, men Johannisson uppmärksammar inte att Retzius verkar tillmäta olika betydelse till olika musikgenrer. Visor och sånger som påminde om och romantiserade kring hembygden var starkt problematiska. Militär marschmusik och soldatvisor som betonade plikten gentemot kung och fädernesland var det inte.[214] Liksom hos Schützencrantz betonas hos Retzius även nyttan med kroppsarbeten, exercis och fysiska lekar såsom fäktningsövningar.[215]

Vad Schützencrantz och Retzius ordinerade för hemsjukans hantering i ett militärt förband var inte en serie tankesätt för befälet att inympa bland de underlydande. Istället handlade det om att skapa rätt förutsättningar för att hemlängtan så långt möjligt skulle hållas på avstånd. Att strukturera bataljoner och kompanier utifrån befintliga

212 Retzius, 1821, s. 9.
213 Retzius, 1821, s. 10-11.
214 Retzius, 1821, s 8f., 12f.
215 Retzius, 1821, s. 54f.

bygdegemenskaper var ett exempel. Också anbefallandet av olika verksamheter såsom fysiskt arbete och exercis var centralt. Sådana verksamheter distraherade från sysslolöshetens passivitet och eftertänksamhet. Problematiken kring att hantera hemlängtan visar alltså på en bild där officerarna bar ett ansvar för att söka motverka densamma bland soldaterna. Då de tekniker Schützencrantz och Retzius föreslår utformades mot bakgrund av en emotionell logik kan de ses som emotionella strategier från officerarnas sida i syfte att kontrollera soldaternas känslor.

Plikt, ära och manlighet

Några motiv som ofta kom på tal i sammanhang där hemlängtan behövde hanteras var plikt, ära och manlighet. Hemlängtan var en känsla vars uttryck inte tycks ha varit gångbara hos dem som ville betraktas som plikttrogna män med ära. Viljan att lämna det militära uppdraget och återvända hem under brinnande krig innebar i praktiken att bryta sin militära ed. I ett brev till hustrun Maria Charlotta argumenterar Joachim Zachris Duncker för varför han trots längtan efter att få återförenas med familjen kände sig tvungen att fortsätta sin tjänstgöring.

> Några af kamraterne torde snart komma hem; jag har icke samma hopp. Först och främst är jag icke så sjuk att jag täcks begära afsked, så länge fäderneslandet behöfver min tjenst och jag finner mig i stånd att tjena det, och till det andra kan jag ej subsistera utan min lön, som den enda egendom jag har; och att gå i Rysk tjenst har jag satt i litanian. Med hvad är sviten af allt detta? Jo, jag måste allt längre och längre vara skild från dig, men det kan icke heller räcka i evighet, och det är icke någon merit att vare hederlig karl, då man icke blir frestad att bli filur."[216]

216 Cygnaeus, 1858, s. 209.

Duncker anför i det ovanstående fyra argument för varför det inte låg för honom att begära avsked. För det första var hans hälsa så pass god att den inte utgjorde ett hinder för honom att utöva officerstjänsten. Detta bottnar i en pliktetik som tydligt stipulerade att fäderneslandet behov var överordnade individens och att den senare alltid måste stå till tjänst så långt förmågan räckte. Denna plikt var sanktionerad genom officerens ämbetsed. Nästa argument är av ekonomisk art då Duncker nämner hur officerslönen var en förutsättning för hans överlevnad och utkomst. För det tredje avfärdar Duncker att gå över till rysk tjänst som alternativ för att slippa ifrån den rådande tillvaron. Han uttrycker det som att han satt alterativet i litanian. Uttrycket rymmer en liturgisk mening. En litania var ett slags bön som vanligen brukades för att be om nåd i svåra tider. Att sätta något i litanian kan med andra ord tolkas som att man bad Gud bevara en från detsamma. Slutligen betonar Duncker vikten av att vara en ”hederlig karl” genom att beskriva frestelsen att begära avsked eller på annat sätt avvika från sin plikt som en förstärkande omständighet för denna status. Att motstå frestelsen att bli ”filur”, alltså en skälmaktig, slug och opålitlig person,[217] var enligt Duncker något som intygade hans manliga ära. Sålunda sätts längtan att få återförenas med hustrun i motsats till en osjälvisk offermoral.

Uttryckt hemlängtan var svår att förena med officerens självbild som en man med ära. Så slog överstelöjtnant Carl Leonard Lode fast i ett brev till sin hustru att ”ingen som är i krigs tjänst får täncka på hem elr afsked för än härarnes Gud nedlägger våra fienders wapn, och skaffar oss den ädla Freden.”[218] I augusti 1808 förklarade dåvarande fänriken Carl Ludvig Daevel brevledes för sin far att han avstått från att åka på permission då ”många skulle undra derpå och tycka att det skulle se altför hemsjukt ut”.[219] Daevel oroade sig bevisligen för

217 SAOB, sökord: ”filur”.

218 RA, Carl Leonard Lodes från Livland arkiv, vol. E4680: Carl Leonard Lode till Sofia Tavast, Lapp den 17/7 1808.

219 KrA, Daevelska släktarkivet, vol 1: Carl Ludvig Daevel till Fredrik Ludvig Daevel, Bertby den 24/8 1808.

hur han skulle komma att betraktas om han uppvisade symptom på hemlängtan. Dessa exempel går på tvärs med vad Karin Johannisson menat om att synen på sjukdomen kom att präglas av ett tämligen stort mått av acceptans. När soldater och officerare uppvisade symptom togs inte detta som en förevändning att ifrågasätta vederbörandes manlighet. Johannisson menar att det fanns en tolerans inför visad sårbarhet.[220] Måhända fanns en sådan tolerans, men exemplen ovan antyder att uttryckt hemlängtan likväl uppfattades som en svaghet.

Att den hemlängtandes manlighet sågs som problematisk visas inte minst genom föreställningar om hemmet som kvinnligt kodat. Detta befäste föreställning om kriget som en manlig verksamhet varför officerarna såg det som opassande att uttrycka hemlängtan. Dåvarande majoren Sten Sture skrev i ett brev till sin fru:

> En karl är en karl och bör ej som en käringer sitta hemma sin werld igenom för att knyta myggpäll och slå ihjäl flugor så länge man orkar något anat som är nyttigare och kan gangna sitt Fädernesland på en odäckad skuta uti en dålig skeppares hand, på sjelfva spanska sjön det värsta af alla stormiga haf."[221]

Med manlighet associerades att lämna hemmet för att riskera livet till fäderneslandets nytta. Särskilt offermoralen och att utifrån ett högre syfte exponera sin person för krigets faror framhålls här genom att kontrasteras mot att "som en käringer sitta hemma". Intressant är hur Sture här konstruerar en hierarki bland mannens ansvarsområden. Husbondeämbetet, vilket associerades med hus och hem, underordnades den "nyttigare" plikten att gagna sitt fädernesland. I början av 1800-talet betraktades hushållet ännu huvudsakligen som mannens ansvarsområde. Det var han som skulle stå för dess beskydd samt ordningen inom det. Historikern Andreas Marklund har emellertid

220 Johannisson, 2001, s. 84.

221 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Skutan "Gustafva" den 25/8 1808.

pekat på hur matmodern, under det tidiga 1800-talet, trädde fram som dess moraliska ansvarstagare. Hustrun började alltså tillmätas ett komplementärt ansvar för hushållets ordning. Hennes uppdrag blev att med sin tillgivenhet bilda mannen moraliskt, göra honom mindre hetlevrad och ruffig. I takt med att hustruns roll på så vis betonades som allt viktigare inom hushållet betonades mannens roll utanför det, som del av en framväxande borgerlig offentlighet, som en samhällsnyttig medborgare.[222] Det är framför allt det tydliga betonandet av en samhällelig nyttomoral som gör hemlängtan problematisk hos Sture. Sett till den övergripande nyttomoral som redan var förknippad med officersidealet är detta logiskt. Detta då hemlängtan i praktiken kunde tolkas som en vilja att undvika det goda offret.

Denna värdering av hemlängtan gällde framför allt i den offentlighet som officerarna var en del av. Därmed måste brevväxlingar med hemmavarande inte ha ansetts ingå i en sådan offentlighet. Breven var en mer privat arena där utförliga och känslosamma beskrivningar av brevskrivarens egen hemsjuka bevisligen kunde förekomma. Snarare är det troligt att hemsjukan i privata brev kunde förstås positivt. Kanske kunde den rentav uppskattas som ett sätt att betona kärleken till familjen därhemma. Vad som i ett sammanhang innebar att uppvisa symptom på en sjukdom och avvika från officersidealet kunde i ett annat innebära att förstärka bilden av sig själv som kärleksfull make och far.

Brevskrivandet och strävan efter närhet

Att få brev från anhöriga beskrevs av många som en stor glädje. Brevväxling var som nämnt det enda till buds stående medlet för långdistanskommunikation med de hemmavarande. Men betyder detta att själva brevväxlingen bör betraktas som en strategi för att hantera oron

222 Andreas Marklund, *I hans hus: svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå 2004, s. 64-76.

och saknaden? Ett argument för en sådan tolkning är att brevväxlingen kan ses som en direkt respons på det lidande som saknaden och oron betecknade. När Joachim Zachris Duncker den 16 mars 1809 erhållit brev från hustrun med upplysningen att hon och barnen levde och mådde bra skrev han i sitt svar att ”sådana underrättelser vederqvicka ändå något mina lifsandar, som af sorg och bekymmer redan flera gånger varit på vägen att duka under.”[223] Ett liknande exempel står även att finna hos Carl Adolf Gyllenram som i ett brev till sina föräldrar av den 14 april 1814 anmärkte att ”[a]f den oro jag yttrat uti mine föregående bref öfver de så länge uteblifne tidningar hemifrån kunna far och mor lätteliga föreställa sig min glädje då jag i förgår fick emottaga tvenne söta fars bref af d. 18 febr. och 2. Mars.”[224] Vi finner ännu ett exempel i ett brev av Georg Adlersparre till sin trolovade Louise Linroth. “Nersänkt i bryderi och omgifven ej af mörka utan svarta utsigter är jag dock nu mycket glad och lugn, sedan jag i minuten läst ditt bref.”[225] Den lindrande effekt som brevväxlingen verkar ha haft på bekymmer och lidanden visar på praktikens potential som emotionell strategi.

Att få brev hemifrån var alltid mycket efterlängtat, vilket är lätt att föreställa sig i ljuset av deras lindrande effekt. I november 1805 skrev löjtnant Carl Ludvig Daevel från Stralsund till sin far att “[d]et är för hela min varelse en verkelig glädjefäst hvar gång jag får bref från min kära far och systrar. Det finnes intet i verlden hvar emot jag wille bortbyta det nöjet.»[226] “Jag har ändå haft det nöjet att få skriva dig till och du det att få bref ifrån mig; och vi kunne således säga att vi haft några drägliga om ej fulltut lyckliga ögonblick under detta olyckeliga krig”[227] skrev Joachim Zachris Duncker till hustrun den 16 januari

223 Cygnaeus, 1858, s. 209.

224 KrA, Gyllenram, Adolf och Carl Adolf, arkiv, vol. 1: Carl Adolf Gyllenram till Adolf Gyllenram och Metta Christina von Roxendorff, Bryssel den 14/4 1814. För ytterligare exempel se Cygnaeus, 1858, s. 104f.

225 Adlersparre, 1960, s. 43.

226 KrA, Daevelska släktarkivet, vol 1: Carl Ludvig Daevel till Fredrik Ludvig Daevel, Stralsund den 11/11 1805.

227 Cygnaeus, 1858, s. 202.

1809. Carl Adolf Gyllenram noterar även i ett av sina brev hur det en lördag i maj 1813 rådde "en allmän fägnad derigenom att flere från Sverje länge uteblefne poster då ankommo."[228]

Både att skriva och att erhålla brev kan ses som delar av samma strategi. Den 14 augusti 1808 skrev major Sten Sture till hustrun att "[å]ter för en tid skilgd från det mäst älskade i werlden är det min enda tröst att så ofta som möjeligt få skrifva, i synnerhet då jag vet hvad värde du sätter på mina kråkfötter".[229] För Sten Sture var alltså även själva skrivandet något som skänkte tröst. Brevväxlingarna utformades, som respons på det avståndsbetingade lidandet, för att skapa en känsla av närhet. De var ett sätt att överbrygga det rumsliga avståndet på ett mentalt plan. Att brevväxla blev det främsta substitutet för de samtal och den intimitet man menade sig sakna. Det är åtminstone den bild man får av överste Per Brändströms brev till sin hustru. En del av dessa är formulerade på ett sätt som får dem att likna ett verkligt samtal. I ett brev daterat den 31 mars 1808 beskriver Brändström det som att han fysiskt talar till hustrun. "Nu ligger Du säkert och såfver godt på ditt öra medan Din pojke språkar med Dig."[230] Detta är inte enda tillfället då Brändström framställer sitt brevskrivande som att han "språkar" med sin fru. Samma språkbruk genomsyrar parets brevväxling under det tyska fälttåget 1813–1814. Den 5 september 1813 påpekade överste Brändstöm att "det är ett bland mina största nögen at få språka med min flicka så underlåta jag också intet någodt tillfälle därtill." [231] Ett tredje exempel står att finna i brevet av den 26 september 1813. "Nu är jag glad, att kunna få prata litet med min Egen älskade flicka innan

228 KrA, Gyllenram, Adolf och Carl Adolf, arkiv, vol. 1: Carl Adolf Gyllenram till Adolf Gyllenram och Metta Christina von Roxendorff, Stralsund den 1 juni 1813.

229 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Gråsön den 14/8 1808.

230 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 1: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Örebro den 31/3 1808.

231 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 2: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Rabenstein den 25/9 1813.

åter en mängd andra giöromål komma, ty skrifva räcker"[232] skrev Brändström. Brändströms ord utgör mycket tydliga exempel på den familjära brevstilens ideal där breven blev en ersättning för det intima samtalet. Strävan efter att upprätta en känsla av närhet och intimitet syns i överstens formuleringar. Det är även tydligt att eftersträvandet av denna tröstande känsla var ett direkt svar på oron och saknaden som var behäftad med att befinna sig så avlägset från hemmet. Också Georg Adlersparre uttrycker sig i sådana termer när han skriver till sin trolovade i samband med revolutionsriksdagen 1809. Adlersparre avslutar detta brev, daterat den 9 maj 1809 genom att säga: «[n]u går jag från det roligaste jag vet i verlden, som är umgänget med Louise, till det ledsammaste jag vet, som är riksdagsbråket."[233] Även här är den familjära samtalsimiterande stilen påtaglig.

Ytterligare en intressant form av intimitetssträvan omtalas i brevskrivningen. Det gäller hur ett slags närhet kunde upplevas genom föremål. När major Sten Sture begav sig till Finland och 1808 års fälttåg hade han i sitt förvar en, för honom, mycket speciell blyertspenna. Denna lilla stump blev ett samtalsämne i ett brev till hustrun daterat den 29 september 1808.

> den Blyertspennan du skref dit namn på vid Grisslehamn har jag ännu qvar oagtadt jag bär honom på mig beständigt så länge har jag ej ännu haft en sådan, men denna stump är jag rädd om som min heder, hoppas en gång åter få visa dig den som ett Svagt bevis hvad värde jag sätter på det Kära namnet och ändå mera på den som ritat dit det.[234]

Det är uppenbart att pennstumpen med hustruns namn på var en betydelsfull artefakt för Sten Sture. Att bära den på sig var en påminnelse

232 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 2: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Borslau den 26/9 1813.

233 Adlersparre, 1960, s. 29.

234 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Jervekyle den 29/9 1808.

för honom om hans kärlek till hustrun och ett bevis på hans tillgivenhet. Hoppet om att återse sin älskade kunde alltså anta fysisk form och förkroppsligas i ett föremål. Föremål kunde brukas för att uttrycka flera olika känslor. I ett senare brev av Sten Sture omtalas ett föremål, som även det var starkt förknippat med hustrun, men som av majoren tillskrevs en helt annan betydelse. Den 14 december 1808 skrev Sture och tackade hustrun för ett porträtt hon skickat honom. Han kommenterade även hur porträttet inte riktigt gjorde hennes skönhet rättvisa, framför allt var näsan för stor. Men när porträttet placerades i det sociala sammanhang Sture befann sig i laddade han det med en betydelse av högfärd.

> Du kan väl tänka att det skådas jämt och vises med högfärd för alla, den vore öfver alla gräntsor, om dina Meriter och Egenskaper som Hustru och Mor där äfven vore afmålade jämte min Lycka att äga en sådan sällsynt juvel i dessa förbistrade tider;[235]

Sten Sture väljer här att betona en utåtriktad betydelse hos porträttet. Det spelade framför allt en roll i förhållande till Stures umgängeskamrater till skillnad från den ovan nämnda blyertspennan som hade en känslomässig betydelse för Sture själv och hans förhållande till hustrun. Dock kan det inte uteslutas att också porträttet fyllde en inåtriktad funktion som inte omtalas i det här citerade brevet. Sture nämner helt kort att han ofta såg på porträttet. Men det torde inte vara ett orimligt antagande att även ett porträtt kunde bidra till att skapa en känsla av närhet. Icke desto mindre är det intressant att notera hur olika föremål kunde knyta an till olika känslor. Lika intressant är det hur föremålens värde och utseende verkar ha spelat en sekundär roll. Något så enkelt som en pennstump kunde för den enskilde bli en uppbygglig talisman.

För att kort sammanfatta tycks brevväxlingen ha syftat till att etablera en känsla av artificiell närhet vilken var ett svar på oron och saknaden

235 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Rånsbyn den 14/12 1808.

som förknippades med avståndet. Breven hem var därför utformade, i enlighet med det familjära stilidealet, för att skapa just en känsla av närhet, brevväxlingen i sig kan därmed ses som en emotionell strategi. Dess praktik skapade artefakter (breven) vilka tillskrevs en betydelse av att skänka glädje och tröst varför de blev eftertraktade. Strategin inbegrep alltså en materiel dimension, att bära med sig föremål som på detta sätt kunde associeras med hemmet var ett sätt att frambringa närhetskänsla.

Betraktad som emotionell strategi var brevväxlingen dock behäftad med en viss vansklighet. Breven påstods minska oron över de anhörigas situation och utgöra ett glädjeämne i krigets vardag. Men de utgjorde faktiskt också påminnelser om själva avståndets betydelse. Sten Sture beskriver en ambivalent hållning till brevväxlandet. De var både glädjeämnen och påminnelser om en plågsam saknad.

> I går var en lycklig dag för mig emedan jag fick 2ne Bref af dig; oagtadt de altid har den värkan att göra mig några timmar mjältsjuk och uppwäcka saknadens smärta som jag så sorgfälligt bjuder till att lämna efter mig vid hvarje retraite men förgäfves, så utgör de min högsta sällhet.[236]

Brevväxlingen med anhöriga var med andra ord inte med nödvändighet något som underlättade officerarnas mentala hantering av krigstillvaron. Vidare kan man diskutera huruvida oron kunde förstärkas på grund av oinfriade förväntningar genom att brev uteblev. Möjligheten att kommunicera via brev bidrog till att skapa ett slags bekräftelsebehov. Ett bekräftelsebehov som gjorde brevväxlingen till en vansklig emotionell strategi då fenomenet riskerade att förstärka de lidanden som skulle hanteras.

236 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Jervekyle den 29/9 1808.

Det tröstande hoppet

Att återvända hem och återse familjen efter förkunnad fred utgjorde de flesta officerarnas högsta önskan. Denna förhoppning kunde mycket väl beskrivas som starkare än hoppet om rikets välgång och krigslycka. Detta gällde särskilt under vintern 1808–1809. Från den 19 november 1808 rådde det så kallade stilleståndet i Olkijoki, som skulle innebära att inga strider utkämpades före mars månad 1809. Samtidigt innebar konventionen i praktiken att den svenska krigsledningen gett upp allt hopp om att behålla Finland.[237] Under denna vapenvila var det många som, om än förjäves, hoppades att ett slutgiltigt fredsfördrag skulle slutas.

En av dem som hoppades var överstelöjtnant Joachim Zachris Duncker. I ett brev av den 26 januari 1809 satte han ord på sina känslor. Han gladdes över hur det mesta pekade på att man snart skulle få återvända hem. Intressant nog tilläger han att ”det må då ske som Ryssar eller Svenskar: också kan det vara detsamma; då är man i tillfälle att bli hvilketdera man är bäst belåten med.”[238] Dunckers ord ger vid handen att hoppets objekt gärna placerades nära den enskilda individen, oftast i form av den hemmavarande familjen. Det gällde särskilt i tider av motgång att hoppet om ett framgångsrikt krigsföretag kunde glömmas bort. Befälhavaren Carl Johan Adlercreutz visar själv en uppgiven attityd i ett brev till hustrun, dock först i augusti 1809. Han beskriver då hur han i januari månad 1809 skulle betala skjutspengar till bönderna i Ångermanland och Hälsingland. Varpå bönderna, enligt utsago, inte ville ta emot betalningen, som tack för allt han gjort för att tjäna fäderneslandet. Adlercreutz som blev rörd till tårar av gesten betraktade detta som ”den yppersta belöning för alt hvad jag vågat och alt hvad jag af Egen huslig sällhet försakat.”[239] I nästa ordvändning tar han dock till en allvarligare ton:

237 Carlsson & Rosén, 1964 s. 288; Hårdstedt, 2006, s. 209-215.

238 Cygnaeus, 1858, s. 205.

239 KrA. Adlercreutzka arkivet, vol. 1: Carl Johan Adlercreutz till Margareta Beata von Engeström, den 14/8 1809.

> Men huru flygtigt är icke allt sådant, nu cabalerar och intriguerar man alt vad möijeligt är. Emot mig och alla andra som upofrat lika mycket som jag för Sveriges försvar och krigsära. Men Gudi låf, jag skall nöigd sätta mitt svärd j skidan, och med Egen tilfredställelse återvända till vårt lugn, Ehuru uti ett mindre lykligt Fädernesland, där skola vi ännu kanskie finna oss lyckliga.[240]

Mot slutet av citatet glider Adlercreutz över i en mer hoppfull ton angående möjligheten att få tillbringa en framtid tillsammans med hustrun. Han är nöjd att få lägga ned sina vapen och tror sig kunna finna lycka i freden, trots nederlaget. Denna förhoppning, kompletterad av en viss tillfredsställelse över den egna insatsen fick Adlercreutz att lägga de militära motgångarna åt sidan.

I officerares brev hem bemöttes ofta saknaden av närhet med ett uttalat hopp om en bättre framtid. Att visualisera hoppets objekt kännetecknade försök att göra det mer påtagligt. Det var ett sätt att hantera lidandet genom att fokusera på framtiden bortom det. Joachim Zachris Dunckers brev till hustrun innehåller flera sådana beskrivningar. Den 24 maj 1808 förklarade Duncker metaforiskt att ”solen måste sig fördölja, för att åter lysa klar. Den glada dagen torde likvisst en gång komma, då allt detta vore slut och vi dubbelt lyckliga finge lefva tillsamman i ostördt lugn och sällhet”.[241] Samtidigt som här skapas en berättelse som tillmäter kriget en moralisk mening uttrycks även en föreställning om kriget som lärtillfälle. Den sensmoral som Duncker uttrycker handlar om att lyckans innebörd växer om den föregås av ett lidande. Kriget lär alltså människor att uppskatta fredens lycka.

Det är lätt att se hur denna föreställning kunde omvandlas till nya strategier för att hantera krigets lidanden. Idén om att kriget medförde lärdomar och därför på ett plan var till gagn för individen kunde göra

240 KrA. Adlercreutzka arkivet, vol. 1: Carl Johan Adlercreutz till Margareta Beata von Engeström, den 14/8 1809.

241 Cygnaeus, 1858, s. 98

det meningsfullt att uthärda. I Dunckers fall bestod upplevelsen av lärdom i ett uppmärksammande av hur viktigt det var värdesätta fredens lugn, såsom det varit rådande före krigets utbrott. Det är även tydligt hur Dunckers lärdom präglades av ett underliggande ideal om förnöjsamhet. Den människa som hade allt blev lätt blind för sin timliga lycka och sökte därför vägar att på ett syndfullt sätt utöka sin rikedom och sitt anseende. Här fanns alltså en implicit kritik mot längtan efter äventyr och lycksökeri. Duncker var inte ensam om denna uppfattning.

Hoppet hade en tröstande effekt. Så uttrycker exempelvis Joachim Zachris Duncker vid två olika tillfällen att hoppet utgör ”de olyckliges enda tröst”.[242] Med ett rikt bildspråk förmedlas föreställningen om hoppets tröstande effekt hos major Sten Sture.

> Här går nu många härliga rygten om Fred som torde vara lika många osanningar, ändå altid roliga att höra, de uplifvar Hoppet som är min Gudinna hvilken aldrig låter någon komma på skam, hade jag ej den lilla gumman att roa mig med i dessa koijor, ledes jag fördärfvad, hon är min Tröst både nätter och dagar, viser sig alltid för mig uti en Glad och vänlig gestalt Du ser att Österbotten har äfven sina skönheter men det är också i inbillningen som de endast Existerar”[243]

Hoppet porträtteras här som en vacker, ung kvinna vilken är det enda som bevarar Sture från förtvivlan. Citatet ger en ganska ingående bild av hur major Sture målade upp inre föreställningar i syfte att hantera det lidande som annars hotade. Överstelöjtnant Carl Leonard Lode ger i ett av sina brev prov på tanken att avsaknaden av hopp ledde till lidande, i det här fallet mjältsjuka,

> Farväl min utvalda älskade Eva! När skall jag njuta den förnöijelsen få se och omfamna Dig? När jag påminner mig så många glada

242 Se Cygnaeus, 1858, s. 109f., 215.

243 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, den 13/10 1808.

> stunder Du förskaffat mig, blir jag mjältsjuk, då jag nu ser så litet hopp at mera få se dem åter.[244]

Det tycks alltså ha varit förenat med psykiskt lidande att inte ha något hopp. I avsaknad av hopp återstod bara sorg och mjältsjuka. Detta och andra exempel låter även antyda att hoppet kunde förloras som konsekvens av vissa händelser. Att inte förlora hoppet var alltså något som krävde någon form av emotionell ansträngning.

I ett brev från Joachim Zachris Duncker till hustrun den 10 september 1808 impliceras bilden av denna ansträngning som en konflikt mellan hoppet och negativa känslor såsom sorg eller oro.

> En tid hade vi det glada hopp att snart få fred, men nu tycks det ock ha försvunnit. Åtminstone är kriget i full låga. Kanske likväl freden är närmare än vi tro; Gud gifve det; då skulle man ännu ha hopp om en lycklig stund, om någon lycka ges i verlden. Ack, bästa Marie Charlotte, hvart ha våra förra lugna och lyckliga dagar tagit vägen, då vi ostörda fingo lefva tillsammans! Nu äro vi på det grymmaste åtskilda, och till och med skrifva är ett brott, så att sådant måste ske med den största hemlighet. Kan allt sådant vara allmagtens vilja; kan den finna nöje i menniskors plåga? Nej visst icke och jag är fullkomligt öfvertygad att detta snart tar ett slut. Jag önskar endast vi härdade ut till slutet; men mina krafter börjar redan svigta och jag fruktar att förgås i sorg och bekymmer. [245]

Att bibehålla hoppet och förbli vid gott humör framstår här som krävande för Dunckers mentala krafter. Det gällde att utstå den mentala påfrestningen orsakad av förlorade utsikter om fred samt vad Duncker benämner ”sorg och bekymmer”. Särskilt sista meningen låter antyda att det utgjorde en ansträngning att värja sitt hopp mot de lidanden

244 RA, Carl Leonard Lodes från Livland arkiv, vol. E4680: Carl Leonard Lode till Sofia Tavast, Kalajocki den 6/6 1808.

245 Cygnaeus, 1858, s. 109.

som den dåliga krigslyckan förde med sig. Den implicita berättelsen handlar alltså om en kamp mellan två känslolägen, hoppet och bedrövelsen. Den emotionella strategi som impliceras var alltså situerad i hoppet, som symboliseras av att härda ut. Hoppet måste vara starkare än bedrövelsen för att man inte skulle ”förgås”. Vad som är intressant i sammanhanget är att lidandets hantering handlade om att bemöta negativa känslor med positiva motkänslor.

Det bedrägliga hoppet

Hoppet användes, som vi sett, ofta för att beskriva en stark vilja att överleva kriget och återvända hem till sina anhöriga. Känslan kunde emellertid vara problematisk att uttrycka eftersom det var möjligt att tolka den som en längtan efter timlig välfärd. En sådan längtan innebar att man som människa tappat fokus på den eviga, andliga sfären. Vilket inte sällan hängde samman med trolöshet mot överheten. I tidens dygdeläror betonades hur människan måste kämpa mot sina korrumperade begär efter världsliga ting med hjälp av förnuftet och den fria viljan. De som inte lyckades med detta blev lyckans slavar och betraktades som dömda att förbli olyckliga. Denna tanke om människans korrumperade drag gick direkt tillbaka på syndafallet, vilket sågs som utgångspunkten för den konflikt mellan fri vilja och världsliga begär som utkämpades inom varje människa.[246] I förhållande till detta aktualiserades att det var förenat med vissa mentala risker att hysa förhoppningar. Hoppet kunde vara bedrägligt. C. J. Kuylenstierna, kornett vid Östgöta kavalleriregemente formulerade i sin dagbok från fälttåget 1790 några tankar kring denna bedräglighet.

> …menniskan blir oftast från det stilla lugnet förd på det mäst brusande haf ifrån de stilla Nöijena får hon ofta känna motgångens tyngd och tillika plågas af den ledsamma owissheten, om Någon

246 Nilsson [Hammar], 2012, s. 102, 106-108.

> sin det förlorade kan återwinnas, hoppet wisar väl ibland en stråle af Dag på det ställe Nattens mörker inskränkt härskar, men detta smickrande hoppet är bedrägligt. Beständigheten hör ej till något dödeligit. Det voro derföre en dårskap at söka den inom desse. Ombyte är från mänskligheten en oskiljaktig sak, när framfarenheten af det onda ger det angenäma ock stilla nöijet ett nytt behag och lär sedan man försökt dem båda ett riktigt värde på det sednare.[247]

Dagboksförfattaren framhåller, i närmast poetiska ordalag, den timliga världens ombytlighet som problematisk i förhållande till hoppet. Hoppet kunde lätt tolkas som fåfängt om det riktades mot dessa förgängliga ting. Kristiina Savin har pekat på ett viktigt motiv i den tidigmoderna världsbilden, vilket hon benämner ”medvetenhet om nåden”. Tankar om livets osäkerhet grundade sig på en slags force majeure-mentalitet som betonade människornas brist på kontroll över tillvaron. Makten över den timliga världen tillskrevs Guds försyn och lyckans oförutsägbara vändningar. Detta friskrev visserligen inte människan från ansvar för sin egen situation.[248] Likväl utgör en sådan världsbild en tydlig implementering av tanken om att hoppet om världslig lycka var fåfängt och rimmade illa med en medvetenhet om nåden.

Hoppet kunde alltså ses som en vansklig strategi att ta sig an krigets verklighet med. Ett förespråkat alternativ var en mer resignerad hållning där världens skiftningar bemöttes med ståndaktighet och förnöjsamhet. Detta ska diskuteras mer i nästa avsnitt. Men likväl användes hoppet, som vi sett, i olika utsagor för att orientera sig i krigstillvaron. Hur var det möjligt att tillämpa hoppet som emotionell strategi och

247 KrA. Krigshandlingar 1788-90, vol LXXVII.29: journal hållen af cornetten wid Östgötha cavallerie C. J. Kuylenstierna under 1790 års campagne.

248 Savin, 2011, s. 375f. Det bör betonas att denna föreställning anses ha tappat i genomslagskraft under 1800-talet i takt med att lyckobegreppet individualiserades. För diskussioner om detta se Nilsson [Hammar], 2012, s. 221-223; Savin, 2011, s. 375, 382; Nils Arvid Bringeus, *Lyckan kommer lyckan går: tankar, ord och föreställningar om lyckan*, Stockholm 2004, s. 175.

samtidigt uttrycka tanken på den världsliga tillvarons oförutsägbarhet?

Hoppet ansågs kunna skänka en viss tröst om man samtidigt var medveten om att det sällan infriades. Över detta reflekterar G. A. Dalström i sin dagbok.

> Det är i phantasiens verld som man är lycklig, hvartill ordsaken måtte vara, att föreställningen som upgöras af kommande händelser beledsagas af hoppet. Som man i inbillningen sjelf är skapare, blir äfven skapelsen öfverensstämmande med hvad tillfället, belägenheten, humeuret och hjertat tillsammans frambringar såsom skönt. Det måtte likväl aldrig framsöka det sannaste, eftersom aldrig realisation följer, utan nya händelser skapa ett nytt förhållande, som förut man aldrig kunnat ana. – – En reflexion på min lefnad vid åtankan af den besynnerliga bana som ödet alltid utvisat mig.[249]

Man kan tolka Dalström på det viset att så länge hoppet kompletterades med ett visst mått av realism kunde det bringa lycka åtminstone på ett mentalt plan. På så vis tillmäter han hoppet en potential att fungera emotionsstrategiskt, trots världens oförutsägbarhet. Av allt att döma kan Dalströms filosoferande förstås i termer av ett slags optimism eller positivt tänkande.

I major Sten Stures föreställningar om hoppet fanns en påtaglig religiös dimension, vilket blir tydligt i ett av hans senare brev. Den 17 oktober 1808 hade han precis tagit nattvarden när han satte sig att skriva. Att stå framför altaret utan hustrun vid sin sida påminde honom om hur mycket han saknade henne. Det var vid tillfället mer än elva år sedan han tagit nattvarden ensam.

> …min saknad var då som vid alla andra tillfällen stor men ändå större mitt hopp att denna svåra skilgsmässa snart skall nå sitt slut

249 KrA, Dalström, Gustaf Jacob af, arkiv, vol. 1: krigsdagbok från fälttågen 1813-1814, den 23/2 1814.

> och jag då återigen få med dig träda fram för den Gode Guden och Tacka honom för sina otaliga välgärningar bedia honom om nåd och förmåga att med ärkänsamma hjärtan rätt kunna Dyrka och tillbedja honom.[250]

Sture beskriver hur han riktade sitt hopp mot att Gud skulle ställa allt tillrätta, vilket skulle ge honom anledning att uttrycka tacksamhet. De livsfaror som Sture överlevt, allt lidande han faktiskt besparats var enligt honom resultat av Guds välgärningar. På så vis riktades hoppet mot Guds påverkan på det världsliga snarare än det världsliga i sig. Den väsentliga skillnaden ligger i att det på detta vis blev möjligt att uttrycka hopp samtidigt som människans bristande kontroll över tillvaron erkändes. Hoppet kunde därmed kopplas till religiös spiritualitet, vilket kan ses som ett sätt att lösa fåfängans ekvation. För Sture innebar hoppet om fred och återförening med hustrun ett hopp om att få tacka för Guds godhet. Samma betydelse hos känslan uttrycks av Carl Johan Adlercreutz då han i juli 1808 deklarerar hur han ”önskar och hoppas att Gud snart skall giöra slut på detta Elände.”[251] Ett tredje exempel står att finna hos fänrik Carl Ludvig Daevel vilken klädde sitt hopp i orden: ”Jag påminner mig visst med tacksamhet om försynen de många glada dagar jag haft hemma och hoppas at om det är Dess vilja, än en gång få passera roliga och glada ögonblick i min hederliga fars och systrars sällskap.”[252]

250 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Ojala den 17/10 1808.

251 KrA. Adlercreutzka arkivet, vol. 1: Carl Johan Adlercreutz till Margareta Beata von Engeström, Nykarleby 5/7 1808.

252 KrA, Daevelska släktarkivet, vol 1: Carl Ludvig Daevel till Fredrik Ludvig Daevel, Fredriksborg den 13/5 1808.

En resignerad hållning

Att tala om hoppets bedräglighet var ett sätt att uppmärksamma idén om att allt stod i försynens händer. Men det fanns också en möjlig hållning som inte innefattade något tal om hopp utan som istället fokuserade på underkastelse inför försynens makt. En hållning som kunde sammanfattas i ordet förnöjsamhet. Historikern Anna Nilsson Hammar har beskrivit förnöjsamheten som en dygd vilken under 1700-talet kom att beteckna ett slags universallösning på problemet det innebar att vara förslavad av sina världsliga begär. Förnöjsamheten ”kunde vara motsatsen till girighet och lycksökeri och den kunde vara en tröst och ett sätt att värdera det lilla man hade.”[253] Om hoppet fyllde en tröstande funktion fyllde förnöjsamhet funktionen att skapa en acceptans för den aktuella situationen, utan att samtidigt hänvisa till hoppet om något bättre.

Hos de svenska officerarna utmärktes förnöjsamhet av en resignerad hållning som tog avstånd från aktiva förhoppningar till förmån för underkastelse inför ödets makt. Ett exempel på sådant tänkande finner vi hos Carl Johan Adlercreutz som i ett odaterat brev skrev hem till sin fru om ett nyligen slutet stillestånd mellan de svenska och de ryska styrkorna.[254] Även om vapenstillståndet var undertecknat vågade inte Adlercreutz göra sig några föreställningar ”om eller när Fred kan vara at hoppas, utan får man med Resignation underkasta sig ödets skickelser.” [255] Viktigt att poängtera i detta sammanhang är att ordet ”resignation” inte bar samma vardagliga betydelse som i modern tid. Idag används ordet ”resignerad” vanligen för att beskriva en känsla av uppgivenhet,[256] en

253 Anna Nilsson [Hammar], ”Den förnöjsamme undersåten: dygdens flexibilitet i 1700-talets Sverige”. I Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Dygder och laster: förmoderna perspektiv på tillvaron*, Lund 2010, s. 265.

254 Stilleståndet i Lohteå slöts den 29 september 1808 och innebar vapenvila med en uppsägningstid på åtta dagar. Se Hårdstedt, 2006, s. 204.

255 KrA. Adlercreutzka arkivet, vol. 1: Carl Johan Adlercreutz till Margareta Beata von Engeström, odaterat (troligtvis september 1808).

256 SAOL, sökord: ”resignation”, ”resignerad”.

betydelse som antyder att man är likgiltig inför det som sker. Äldre användningar av ordet gjorde gällande en betydelse av underkastelse eller tålmodigt lugn inför ödet, vilken ligger mer i linje med exemplet ovan.[257]

Det fanns fler som avvisade ett förlorat eller fåfängt hopp till förmån för en resignerad hållning. Inte sällan är det denna hållning vi hittar bland officerarnas rekommendationer till hemmavarande anhöriga om hur de borde förhålla sig till situationen. Major Sten Sture uppmanade i ett brev sin hustru att ”fördraga vår pröfvotid med resignation och Full förtröstan till Guds nåd och Godhet som han gifvit oss så många prof uppå”.[258] Med samma ton skrev Carl Johan Adlercreutz till hustrun: ”Gud uppehålle dig och Barnen, omfamna dem Hierteligen, underkasta er med Resignation Guds alvisa beslut.”[259] I båda exemplen hänvisas till Guds nåd. Tankar om krig som utfärdade enligt Guds plan och vilja gick betydligt längre tillbaka i tiden. I en vanlig föreställning under framför allt 1600-talet och det tidiga 1700-talet handlade kriget emellertid om Guds straff. Denna föreställning innebar en uppmaning till bot och bättring snarare än till kamplust och målet för människornas böner skulle snarare vara fred än seger. Att krigen blev meningsfulla såsom syndastraff har diskuterats av flera forskare.[260] Den danske militärhistorikern Gunner Lind kallat denna tanke för ”botgöringstolkningen” (*pønitense-tolkningen*) och påvisat dess dominans i dansk religiös litteratur under framförallt förra halvan av 1600-talet.[261] Det finns vissa likheter mellan de föreställningar som kan redovisas utifrån det

257 SAOB, sökord: ”resignation”.

258 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Limingo den 23/11 1808.

259 KrA. Adlercreutzka arkivet, vol. 1: Carl Johan Adlercreutz till Margareta Beata von Engeström, den 21 juni 1808.

260 För en översikt över nordiska forskningsstudier som lyfter fram syndastraffstanken under tidigmodern tid se David Larsson Heidenblad, *Vårt eget fel: Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*, Lund 2012, s. 63-67.

261 Gunner Lind, ”Syndens straf og mandens ære: Danske tolkninger af krigen 1611–1660”, *Historisk tidskrift* 2008:3, Stockholm 2008, s. 341-346, 360-362.

här studerade materialet och botgöringstolkningen men också skillnader. Uppmaningen till bön och förtröstan är gemensamma, liksom förhoppningarna om fred snarare än seger. I exemplen ovan inryms även en tanke om kriget som Guds prövning, vilket tydligare implicerar att kriget skulle föra med sig lärdomar.

Resignation i denna betydelse, det vill säga förtröstan på Guds nåd och underkastelse inför försynen, var även den emotionella strategi officerarna framför allt rekommenderade sina hemmavarande anhöriga. Ofta försökte brevskrivande officerare lugna sina hustrur, fäder och mödrar. Inte sällan genom att uppmuntra dem till förtröstan, tålamod och bön.[262] Ett klassiskt motiv som förekommer i breven och som illustrerar bilden av kriget som Guds på människorna pålagda lidande är den så kallade korsbärarmetaforen. Överstelöjtnant Carl Leonard Lode avslutade sitt brev av den 2 april 1808 med följande uppmaning: ”Måtte Du min älskade vän med vår Ulltippa, wara friska och med tålamod uptaga herrans korrs.”[263] Sättet på vilket Lode här beskriver hustrun som korsbärare aktualiserar en rad tankar som Kristiina Savin menar att metaforen vilade på. Det gäller förhållningssättet människor förväntades ha till det egna lidandet. En tanke som var levande under medeltiden var att människorna, i sitt lidande, skulle söka efterlikna Jesus på korset. Genom korsbärarmetaforen kunde på så vis en liknelse göras mellan individen och Jesus vandring på golgata, varvid han tvingades bära det kors på vilket han själv skulle uppspikas. Detta innebar att lidandet var ett sätt för människan att bekämpa dess inneboende onda sidor – begären och egenviljan. Den lutherska teologin markerade emellertid tydligt avstånd gentemot detta självpåtagna fysiska lidande. Späkning, pilgrimsresor och kyskhetslöften avfärdades som sätt att söka billig nåd hos Gud. Vad som intresserade Luther var istället det lidande

262 Se exempelvis RA, Carl Leonard Lodes från Livland arkiv, vol. E4680: Carl Leonard Lode till Sofia Tavast, Ahokylä den 21/3 1808, den 23/4 1808, Umeå den 8/3 1809.

263 RA, Carl Leonard Lodes från Livland arkiv, vol. E4680: Carl Leonard Lode till Sofia Tavast, Frantsila den 2/4 1808.

som förknippades med vardagen. Han lyfte fram vardagslivets vedermödor som ett kors vilket varje människa måste bära. För att hantera detta vardagens lidande förordades dygder som tro och tålamod. Att stå fast i tron när lidandet prövas sågs också som stärkande för själen.[264] Inte nog med det, lidandet och korsbärarens roll kunde mycket väl bli en symbol för rättfärdighet. Att framställa sig som ett lidande subjekt blev därmed något attraktivt. Som Savin skriver: ”[t]anken om att Gud prövar de rättfärdiga legitimerade klagan, lindrade sorgen och hjälpte de olycksdrabbade att förvandla sin smärta till en andlig seger.”[265] Korsbärarmetaforen, såsom överstelöjtnant Lode använder den i sitt brev, kan på så vis sägas ha symboliserat en emotionell strategi där lidandet hanterades genom att man försökte se det som meningsfullt och nyttigt.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag undersökt vilka lidanden som uppmärksammades i förhållande till avståndet till hem och anhöriga, liksom hur dessa lidanden kunde hanteras. Breven hem utgjorde den tydliga arena där avståndets känslorum kom till uttryck. Detta hade till stor del att göra med brevgenrens utveckling under 1700-talet mot en friare stil som erbjöd större möjligheter att ventilera lidanden och känslor. Brevens öppenhet är intressant med tanke på de exempel som pekar på den reglering av känslouttryck som påbjöds i andra sammanhang. Som exempel har nämnts det implicita påbudet att dölja sin smärta i avskedssituationer. Härvid finns också en intressant motsägelse då brevens öppenhet formulerades trots en tydlig vetskap om att de kunde komma att läsas. Breven kan sägas ha utgjort en slags sensibilitetens genre i och med att de präglades av känslomässig expressivitet. Breven, såsom de utformades av officerarna, kan således sättas i förhållande till den typ av expres-

264 Savin, 2011, s. 215-218.

265 Savin, 2011, s. 227.

siva beteendekod kring känslor som förknippas med tidens sensibilitet.

Lidanden som skildrades i breven kunde ofta ha sin grund i en avsaknad av information, det vill säga ovissheten om de anhörigas situation där hemma och den oro som förknippades med den. Detta gav brevskrivandet en viktig funktion. Breven blev som artefakter sannolikt viktigare än sitt innehåll, då de tjänade som livstecken från avsändaren. Ett annat lidande som lyftes fram var hemlängtan, något som frodades i den monotona, avvaktande tillvaro som fältlivet ofta innebar. Den medicinska expertisen noterade framförallt denna koppling mellan sysslolöshet och hemlängtan varför man bland annat förordade organiserandet av olika aktiviteter och arbeten i fält.

I officerarnas brev går det även att utläsa en serie emotionella strategier för att hantera oron och hemlängtan. I förhållande till hemlängtan artikulerades i synnerhet hänvisningar till plikt, ära och manlighet. Både hemlängtans problem och lösning fanns i den inre lojalitetskonflikt som alla krigsdeltagare stod inför. Lojaliteten gentemot familj och hushåll samt lojaliteten gentemot kung och fädernesland hamnade i konflikt med varandra när krigstjänsten kallade. Uttryckt hemlängtan var dock svårförenlig med officerens självbild. En emotionell strategi var således att, i sina försök att hantera hemlängtan, tänka i termer av en strävan att svara mot den pliktetik och de heders- och manlighetsideal som beföll en officer.

Hoppet var en tvetydig känsla som både kunde hjälpa och stjälpa hanteringen av oron inför sin egen och familjens välfärd. Det kunde både framhållas för sin tröstande effekt och för sin bedräglighet. Att alltför intensivt hoppas på ett visst utfall rimmade illa med en förespråkad ödmjukhet inför den timliga världens skiftningar. En möjlig medelväg var att rikta sitt hopp mot att Gud skulle styra allt till det bästa. Att hoppet som känsla åtminstone föreställdes ha en förmåga att trösta och lindra i vissa fall ligger i linje med den holistiska individuppfattning som i inledningen utpekades som signifikativ för 1700-talets sensibilitet. Det vill säga att människans drivkrafter inte beskrevs som resultatet av en ständigt pågående strid mellan känsla och förnuft. De

konkurrerande krafterna hopp och oro kan båda beskrivas som känslor. Förhållandet mellan förnuft och känsla gestaltas här istället av det föreställda behovet att temperera hoppet så att det inte blev fåfängt.

Ett alternativ till hoppet var den resignerade hållningen. Resignationens strategi gick ut på förnöjsamhet och ödmjukhet inför krigets händelseutvecklingar, det vill säga att signalera ett oberoende av den timliga världens skiftningar. I detta hänseende påminner den resignerade hållningen som emotionell strategi om det tidiga 1700-talets stoiska filosofi såsom Andreas Hellerstedt beskrivit den. Det vill säga att ett själens lugn kunde uppnås genom att man gjorde sig oberoende av den timliga världens skiftningar. Även Anna Nilsson Hammar har pekat på hur en sådan hållning kunde förespråkas i skillingtryck under det sena 1700-talet.[266] Ödet och försynen blev här meningsskapande motiv, men också idén om Guds prövning. Genom tron på att kriget utgjorde en prövning blev dess lidande också meningsfulla via föreställningen om att de som utstod prövningen på sikt skulle bli belönade i himmelriket.

266 Hellerstedt, 2009, s. 196; Nilsson [Hammar], 2012, s. 112-114.

Lägerscen med officerare och soldater. Akvarell av Oscar I.

5
Relationer i krigets vardag

Detta kapitel ska handla om de relationer som militärerna odlade sinsemellan i fält. Jag ämnar analysera vilken roll dessa spelade i hanteringen av de lidanden som associerades med krigets vardag. Med krigets vardag menas den tid som spenderades på krigsskådeplatser utanför strid. Då detta utgjorde en mycket stor del av den tid som tillbringades i fält etablerades ganska snabbt ett slags vardag bland både officerare och soldater. Officerares relationer sinsemellan grundlade ett blomstrande sällskapsliv i fält. Även den militära lydnaden var betingad av emotionella relationer mellan soldater och officerare. Dessa relationer kunde fylla den emotionsstrategiska funktionen att lindra flera av de lidanden som förknippades med krigets vardag.

Jag menar alltså att relationsbildningen i fält kan analyseras såsom emotionella strategier, dock inte på samma sätt som i föregående kapitel. Strategierna som vi i förra kapitlet såg svarade mot lidanden såsom hemlängtan, oro och saknad formulerades reaktivt. Så kan inte ha varit fallet med vänskaps- och kamratrelationer i fält. Personliga relationer och förtroenden tog tid att bygga upp och behövde därmed redan ha etablerats och utvecklats när ett lidande aktualiserades. Likväl skrevs till exempel vänskapens roll i hanteringen av olika lidanden fram tydligt. Relationerna i fält är alltså angelägna att undersöka men det kan inte göras på samma sätt som i föregående kapitel. Det går inte att studera dem enbart såsom svar på befintliga lidanden då relationerna var tvungna att existera före hanteringsbehovet. Etableringen och utvecklingen av personliga relationer kan alltså beskrivas som en proaktiv emotionell strategi.

Det metodologiska greppet blir alltså omvänt. Istället för att fråga efter vilka strategier som förespråkades gentemot vissa lidanden frågar jag i detta kapitel efter vilka lidanden dessa proaktiva, emotionella strategier bidrog till att hantera. För att kunna besvara sådana frågor behövs först en tydligare bild av förutsättningarna för personligt umgänge i fält.

Lägereldar och middagar

Hur såg möjligheterna till relationsbildning och umgänge ut i fält? Vem umgicks med vem och vilka var fältlivets sociala knutpunkter? Den mesta tiden i krig kan beskrivas som ett slags vardag. En mycket stor del av den spenderades i läger, på marsch eller på vaktkommendering. Stridigheter utspelade sig under mycket koncentrerade perioder och i stort sett alltid under sommarhalvåret, då arméerna gick i kvarter under vintern. Enligt min uppskattning deltog en militär i strid under cirka en till två dagar per år.

För att ge en bild av umgänget i fält finns det anledning att konsultera Carl Johan Ljunggrens *Skildring af krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808–1809*. Visserligen tros Ljunggren ha nedtecknat denna skildring först under mitten av 1810-talet[267] men bland de här tillgängliga källorna är den oöverträffad i sin detaljrikedom kring ämnet. Ljungren skriver att ”[l]ägerlifvet var bra enformigt. Det delades mellan tjänsteplikter och hushållsbestyr, det senare ändå därhän att nödgas stiga ned till kökstillredelser för att tillbörligen fylla magens kraf.”[268] Nödvändigheten att tillaga sin egen mat och vårda sina persedlar satte lägereldarna i fokus som social knutpunkt. Ljunggren beskriver kokgroparna i utkanten av lägret som en plats dit man kunde gå med förväntan om att kunna socialisera.

267 Carl Johan Ljunggren, http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9581, Svenskt biografiskt lexikon (art av Rut Liedgren), hämtad 2015-02-10.

268 Carl Johan Ljunggren, *Skildring af krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808-1809*, Helsingfors 1903, s. 21.

> Omkring kokgroparna anlagda bakom lägret, råkades alltid muntert sällskap. Där bortpratades de lediga stunderna i afvaktan på mattimmen, där fejades gevären, där rengjordes och putsades munderingspersedlarna; och soldaterna valde gärna där i grannskapet sin plats för alla sina förrättningar. Efter mörkningen var det särdeles roligt att från något afstånd observera den lifliga effekten af eldarna, som flammande belyste de dunkla människoformerna, i orediga grupper omgifvande lågan.[269]

Det sociala umgänget var emellertid inte förbehållslöst. En tydlig åtskillnad mellan soldater och officerare tycks för det mesta ha gjort sig gällande. Hos Carl Johan Ljunggren märks detta inte minst i hans sätt att beskriva soldaternas beteende i samband med att proviant utdelades.

> Om det förut var aldrig så dödt och tyst i lägret, kunde man vara förvissad om, att vid proviantens ankomst alla med en hast kommo på benen och under mycket sorl skyndade till kompanigatorna, den vanliga tummelplatsen för själva delningen. Där uppstaplades i små högar hvart kompanis tillvägda kvantitet af bröd, fläsk, kött, ärter m.m., hvilka öfvertogs af soldaterna till delning i så många lotter som antalet af tjänstgörande personalen inom korpralskapet. […] Det var en riktig förlustelse att beskåda, först och främst huru noga hvarenda matbit synades, tummades och afnöps för att i görligaste mån bli lika öfverallt, och sedan själfva lottningen efter nummerrullen. Soldaterna förrätade proviantdelningarna med särdeles öm beställsamhet; det sågs solklart, att det för dem var ett kärt bestyr,[270]

Manskapet beskrivs ur den utomstående betraktarens perspektiv. Stycket förmedlar således en distans mellan Ljunggren och de meniga. Som grupp kunde man betrakta dem på avstånd och de kunde ses som smått komiska figurer.

269 Ljunggren, 1903, s. 22f.
270 Ljunggren, 1903, s. 22.

*Svenska soldater kring en lägereld. Akvarellerad penntecknin*g *av Carl Johan Ljunggren.*

De långa perioderna av sysslolöshet gav gott om tid för personliga relationer att göra sig gällande för såväl soldater som officerare. Bland officerarna florerade ett umgängesliv som till formen försökte efterlikna det som präglade den fredstida tillvaron i Sverige. Sällskapslivet bland eliter i Sverige under 1700-talet har beskrivits som tämligen segregerat. Mot slutet av århundradet ledde emellertid den ökade sensibiliteten, den personliga vänskapskulten och uppvärderingen av individen till att den traditionella åtskillnaden mellan stånd hamnade något mer i bakgrunden. Sedermera skulle emellertid begreppet klass inta en viktig position i identifikationen av vad som utgjorde ett gott sällskap.[271] Erika Nylander, som detaljstuderat umgängeskulturen på Sveaborgs fästning under framför allt 1780-talet, bekräftar bilden av segregerade umgängesmönster och framhåller den livliga ordensverksamhetens betydelse. Under det sena 1700-talet blev det allt mer populärt att organisera umgänge i

271 Wirilander, 1982, s. 342-344.

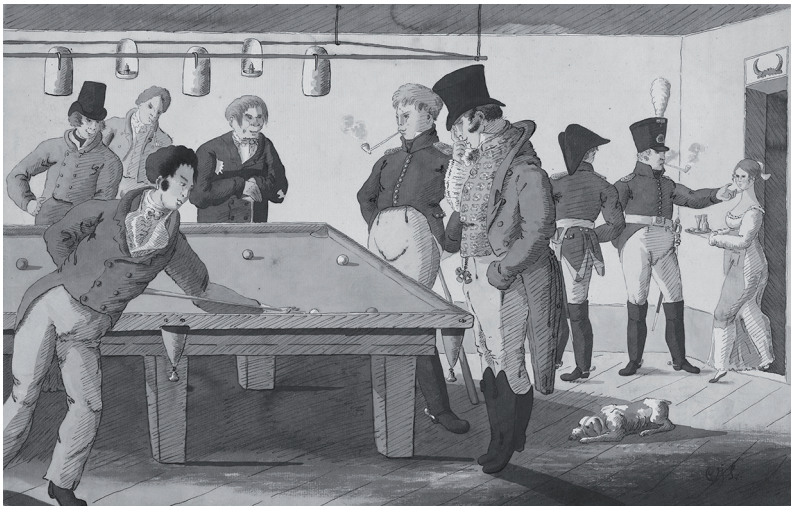

Ett sällskap biljardspelande herrar. Akvarellerad penntecknig av Carl Johan Ljunggren.

ordenssällskap, inte minst i officerares sammanhang. På Sveaborg stod ordnar som Frimurarorden, Timmermansorden och Walhallaorden för en betydande del av umgängeskutluren. Ordenslivet sågs av många som en nyttig verksamhet till skillnad från andra hägrande nöjen såsom dryckenskap och umgänge med lösaktiga kvinnor. Visserligen ordnades ibland fester i ordnarnas regi men man uppmanade inte minst till olika intellektuella aktiviteter, såsom läsning, skrivande och övningar i retorik. Ordnarna sågs även som lämpliga sammanhang för att diskutera politik, etik och moraliska frågor. Detta gjorde också att de kunde komma att ses som politiskt problematiska och konspirativa, på grund av de associationer som hemlighetsmakeriet kring verksamheten gav upphov till. Till exempel beslöt Gustav III i samband med krigsutbrottet 1788 att stänga ned ordensverksamheten på Sveaborg helt eftersom han bedömde den som politiskt farlig.[272] Ordensverksamhet var emel-

272 Erika Nylander, ”Officerskultur och borgerlig offentlighet på Sveaborg: Ordenssällskapen och den politiska makten under Gustav III:s krig 1788-90”. I Hans Norman (red.), *Skärgårdsflottan: uppbyggnad, militär användning och*

lertid inte unik för officerare. Anders Simonsen pekar i sin avhandling på ordenssällskapens betydelse för etablerandet av en ny borgerlighet i Göteborg under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet.[273]

Högre officerare ställde ofta till middagsbjudningar eller baler. Kortspel, krogkvällar och sälsskapsliv var inte ovanliga inslag i fältlivet för en officer. Att en överste förväntades bjuda in till middag då och då indikeras i 1781 års infanterireglemente. Här föreskrivs att en överste inte bör underblåsa yppighet och därför ”hvarken i Fält, Garnison eller på Möten, at hålla större bord än för åtta, tio, högst tolf personer; Des bord bör ej eller lysa af öfverflöd och kräslighet, såsom för en Krigsman på intet sätt passande.”[274] Förutom ett erkännande av förväntan på en överstes gästfrihet visar denna föreskrift också på en önskan från överheten att reglera konsumtionen i samband med dessa utlevelser. Det är inte osannolikt att denna stadga formulerats på förekommen anledning.

För såväl officerare som soldater präglades krigets vardag av lågt tempo, vilket lämnade stort utrymme för personliga relationer att både bildas och gör sig gällande. Det är hur dessa relationer kopplades till olika känslor som skall analyseras i det följande.

Vänskap mellan officerare

Det sociala umgänget i fält utgjorde ett slags distraktion från krigets prövande inslag. I svåra krigstider hade officerare och soldater framförallt varandra. Mot denna bakgrund blev personlig vänskap den mest

---

förankring i det svenska samhället 1700-1824, Lund 2000, s. 353-360, 364, 368.

273 Anders Simonsen, *Bland hederligt folk: organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755-1820*, Göteborg 2001, s. 167ff.

274 *Kongl. Maj:ts förnyade nådiga förordning och reglemente för regementerne til fot. Cum gratia & privilegio s:æ r:æ maj:tis. Stockholm, trykt i kongl. Tryckeriet =1-3. 1781=. [Del 2], Andra delen, angående tiensten i gemen och tiensten i garnison. 1781.,* Stockholm 1781, s. 17.

uppskattade relationsformen. Vänskapen kan sägas ha utgjort ett alternativ till en mer kollektiv solidaritet eller avskalad professionalism.

Som relationsform har vänskapen studerats över ett brett tidsspann. I sin bok om ämnet ger Eva Österberg en övergripande berättelse om hur tankar om vänskap i äldre tid utgör en kontrast med relationernas förändrade karaktär i samband med det moderna samhällets framväxt. Utifrån det idéhistoriska galleri som Österberg studerar går det att beskriva en grovt generaliserad utveckling där vänskapen gick från att syfta till något högre gemensamt i det äldre samhället till att i det moderna kunna beskrivas som ”privat, personlig och känslomässig”.[275] Mot denna bakgrund går det att betrakta officerares känsloberättelser där vänskap utgör ett viktigt motiv som ett sätt att framhäva sin emotionella kapacitet projicerad på förhållandet till en annan individ. Vänskapens utlevnad blev således ett sätt att bekräfta sig själv som emotionellt utvecklad och kapabel.

Att odla vänskapsrelationer kan ses som en emotionell strategi då vänskapen kunde ha en lindrande effekt på krigets lidanden. Vännerna kunde utgöra ett viktigt moraliskt stöd i olika situationer. Men vilka lidanden kunde vänskapen lindra och på vilket sätt?

Vänskapens lindrande effekt

Det finns textpassager i källorna där vänskapen sätts i direkt relation till olika lidanden. Dessa är inte många, men indikerar likväl att vänskapen ansågs utgöra svaret på en bred repertoar av lidanden. Vi ska nu se närmare på exakt vilka lidanden som vänskapens lindrande effekt riktades mot.

Viktigt att komma ihåg i sammanhanget är att vi rör oss i en period då vänskapstanken var stadd i förändring. Som nämndes ovan har Eva Österberg pekat på vänskapens avgränsning till den privata sfären som

275 Eva Österberg, *Vänskap: en lång historia,* Stockholm 2007, s. 58.

begreppets största betydelseförskjutning mellan äldre och modern tid. Detta för med sig en idé om vänskapen såsom syftande mot individers behov snarare än mot högre mål. Det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets vänskapsrelationer skrevs inte in som faktor på någon politisk agenda vilket den hade gjort främst under antiken och medeltiden.[276] Detta fick konsekvenser för vilka känslor som vänskapen kom att förknippas med men framför allt vilken mening de tillskrevs.

En entitet som kunde tillskrivas en aktiv mening i berättelser om vänskap är ömheten. Den genomgående strukturen i dessa berättelser kan beskrivas som att den med vänskap förknippade ömheten verkade lindrande mot plågor och påfrestningar som kriget förde med sig. Den 28 juni 1790 fick kornett C. J. Kuylenstierna ordern att han och hans manskap skulle tjänstgöra som roddare på en kanonslup. Denna förflyttning innebar att Kuylenstierna skiljdes från många av sina närmsta vänner. I sin dagbok ondgör han sig över situationen samtidigt som han påpekar att ”[d]en som känner nögd at lefva tillsammans med Cammerder som man älskar, den icke allenast Cammeratskapen, utom och den upriktige vänskap utgiör lefvernet och föreningen dem emellan, betiger min saknad och finna min förlust.”[277] Att förlora den dagliga kontakten med vännerna skulle, att döma av detta, göra att Kuylenstierna gick miste om den lindrande effekt vänskapen hade på hans saknad och känsla av förlust. Det framgår inte vad som kan ha utgjort föremålet för Kuylenstiernas saknad i detta fall men den förefaller åtminstone ha haft sin orsak i krigstillvaron. Hans reflektion visar alltså på idén om att närheten till vänner i fält verkade lindrande på åtminstone några av de psykiska lidanden som kriget förde med sig. Carl Johan Ljunggren menade att vänskapen kunde lindra lidanden i situationer då medel till livets nödtorft saknades.

276 Österberg, 2007, s. 49-57.

277 KrA. Krigshandlingar 1788-90, vol LXXVII.29: journal hållen af cornetten wid Östgötha cavallerie C. J. Kuylenstierna under 1790 års campagne.

> […] men åtminstone tröttnade aldrig vänskap och innerlig hjärtlighet att förljufva kamratlifvet, så att man under muntert skämt lärde sig visligen umbära, hvad omöjligen kunde anskaffas, äfven af sådana husgerådsartiklar, som i det modestaste lefnadssätt höra till lifvets alldagliga behof, men det oaktadt måste anses såsom idel lyx i dessa usla bondresidens.[278]

Tidpunkten var september 1808 och vad Ljunggren beskriver är de rådande förhållandena då han och hans officerskamrater inkvarterades på en nedgången bondgård i den österbottniska byn Välikanus. Källorna inrymmer flera beskrivningar av miserabla förhållanden och förnödenhetsbrist. Den varma sommaren 1813 rådde vattenbrist under en marsch. Både officerare och soldater tvingades ta till alla till buds stående medel för att få tag på vätska. För fänrik Samuel Fredrik Siösteen innebar detta att suga på en citronskiva ”som redan passerat flera camraters munnar”.[279] Underhållsproblemen och bristen på såväl materiel som förnödenheter var stundtals påtagliga under krigen i Finland 1788–1790 och 1808–1809.[280]

Närvaron av vänner kunde även vara en lindring då man blev sängliggande på grund av stridssår eller någon av de sjukdomar som ofta grasserade i fältlägren. Ett exempel på detta står att finna i Wilhelm Leuhusens ”journal”. Som löjtnant i kriget 1788–1790 sårades han i slaget vid Uttismalm den 28 juni 1789. Liksom många andra uppskattade Leuhusen besök under sin efterföljande tid på fältsjukhus. Han berättar om en sekreterare vid namn Serlachius vilken bodde någon

278 Ljunggren, 1903, s. 77f.

279 Samuel Fredrik Siösteen, *Minnen från tyska fälttåget 1813,* Stockholm 1915, s. 56.

280 Lars Ericsson, ”Kriget till lands 1788-1790”. I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992, s. 77-79, 105. Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808-1809*, Stockholm 2006, s. 122f. För en utförlig analys av underhållsproblematiken i fält vid denna tid se Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar: den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808-09, Umeå 2002.*

mil utanför staden och som tidigare under året huserat en grupp officerare som Leuhusen kände. Leuhusen uppmärksammar denne Serlachius i samband med att han omskriver hur han, på grund av sin blessyr, fått tillstånd att resa hem till Degerö i Västergötland:

> Farväl således tills vidare du hedervärda Finland, men innan dess fordrar ett tacksamt minne att upptecknа en väns namn, som med outtröttlig omsorg bidrog till lindring under dessa nu förflutna månader. Varje vecka under loppet av denna tid inkom han till mig eller skickade mig bakelser, skorpor, sylter, smultron, hallon, åkerbär eller annat han hade.[281]

Exemplen ovan visar på att det fanns en bredd av lidandetyper som vänskapen kunde lindra. Lidandena kunde vara av både psykisk och fysisk art. En möjlig tolkning av Kuylenstiernas dagboksanteckning är att det är saknaden av de anhöriga hemma och förlusten av daglig kontakt med dem som han såg lindrad genom relationen till de vänner han nu skiljdes från. Både Ljunggren och Leuhusen pekar på fysiska lidanden vilka kunde glömmas bort med hjälp av omtanke och gott sällskap. Den vänskap som beskrivs var framförallt meningsbärande på ett individuellt plan. Det är inte en politiskt betydelsebärande vänskap, likt den Eva Österberg framhävt som signifikativ före sent 1700-tal, som träder fram ur källmaterialet. Snarare än politisk betydelse präglades officerarnas vänskapsrelationer av en expressiv känslosamhet. Vänskapens sensibilisering gjorde det möjligt att i högre grad än tidigare tala om vänskap i förhållande till de egna känslorna och även använda relationsbildning som en emotionell strategi. Men hur såg då innehållet ut i denna vänskapens känslosamhet? Vilka känslor var det vänskapen associerades med, gav utrymme för och uppmanade till? Att förstå denna aspekt av

281 ”Ur friherre Wilhelm Leuhusens journal: Anteckningar rörande kriget med Ryssland 1788–1790”. Meddelade av H. L. von Dardel, *Personhistorisk tidskrift,* 1924, s. 150.

vänskapen är nödvändigt för att förstå dess funktion som proaktiv emotionell strategi.

Vänskapens känslor

Svenska officerare beskrev inte vänskapen som en känsla i sig. Däremot är det tydligt hur relationernas jargong uppmanade till bedyranden av innerlighet. General Carl Henrik Posse förde under finska kriget 1808-1809 en brevväxling med sin före detta adjutant Johan Fredrik Boy. På kvällen den 28 augusti 1809 slog sig Posse ned för att svara på ett av Boys brev. Han inledde med orden: ”Med känslor, som endast kunna wara aktningens och wänskapens, emottog jag af aug Ankarswärd underrättelsen, att min goda Boij lefde, och med en rörelse af sann glädje och förnöjelse Edert wänskapsfulla bref.”[282] Posse uppmärksammar således kopplingar mellan vänskap, glädje och förnöjelse. Men formuleringen utgör också prov på en narrativ struktur där en serie känslor framstår som konsekvenser av den aktuella vänskapsrelationen. Vänskapen behäftades alltså med förväntningar på ett rikt känsloliv via ett samtalsklimat som tillmätte dem stort utrymme. Utifrån att vänskapen både skapade utrymme för samt uppmanade till att individer förtroligt öppnade sig bland vänner och blottade sitt innersta, kan man börja skönja konturerna av en serie känslor som förknippades med vänskapsrelationer.

I Carl Henrik Posses ovan citerade brev till vännen Johan Fredrik Boy ges glädjen över den andres välgång och hälsa en central position. Vänners glädje blev egen glädje. Ungefär nio månader tidigare hade Posse skildrat en liknande glädje, men på ett mer nyansrikt sätt. Den gången i ett brev där han reagerade på att Boy förärats med svärdsorden för tapperhet i fält.

282 KrA. Posse, Carl Henrik, arkiv, vol 1: Carl Henrik Posse till Johan Fredrik Boy, 28 augusti 1809.

> Gode Boij. Aldrig har general ordres gifwit mig mera glädje än dessa som idag annoncerat mig Edert utnämnande till Riddare af svärds orden. Utom den tilfredsställelse att se det Konungens nåd så rakt blifwit rigtad åt förtjensten, kan min gode Boij imaginera sig, huru jag med innerlig glädje, som wän utaf Eder, deltagit häruti.[283]

Den deltagande glädje som genomsyrar brevet, och benämns explicit vid flera tillfällen, situeras även kroppsligt. Det fanns en flora av fysiska gester och uttryck vilka sågs som en slags vänskapens symptom. Men det var också möjligt att föreställa sig hur den med vänskap förknippade glädjen kunde ha positiv inverkan på den fysiska kroppens tillstånd. Posse tillskriver rentav glädjen över vännens framgångar medicinska verkningar.

> Sedan den 12te September har jag icke haft ett så roligt ögnablick. Och hela medicinska fakultetens råd och willrådighet sammanlagdt hade icke kunnat göra så god werkan på mig som denna själens förnöjelse har gjort.[284]

Sammankopplingen av vänskap och glädje var ett sätt att betona vänskapens positiva verkningar hos den egna personen.[285] Därmed manifesterades individens innerliga vilja att vara en del av relationen. Vänskapen bekräftades således genom att man hänvisade till förknippade känslor.

Ytterligare en känslomässig aspekt som tydligt associerades med vänskap var ”ömheten”, det vill säga förmågan att känna sant och

283 KrA. Posse, Carl Henrik, arkiv, vol 1: Carl Henrik Posse till Johan Fredrik Boy, 1 november 1808.

284 KrA. Posse, Carl Henrik, arkiv, vol 1: Carl Henrik Posse till Johan Fredrik Boy, 1 november 1808.

285 LUB. Mikrofilmade handlingar ur finska riksarkivet, Rilakssamlingen, R. 2 [mikrofilm]: Adolph Blam till Johan Fredrik Aminoff, Lappo den 24/7 1808.

djupt.[286] Denna togs gärna upp i förhållande till brevskrivningen. Vänskapligt formulerade brev ansågs kunna visa på en vänskaps öma laddning. Ett brev undertecknat J. Unonius adresserat till Carl Nathanael af Klercker innehåller följande ord.

> Lycklig at under min tjenstetid hafva ägt icke allenast Herr Generalens ynnest utan ock förtroende och dess ömt deltagande vänskap, smickrar det mig på det högsta at nu kunna hafva äran at med en enkel och okonstlad förtrolighet, få besvara herr Generalens bref.[287]

Brevet till Klercker utgjorde, såsom ett svar på dennes tidigare brev, ett uttryck för ömhet och vänskap enligt skribenten. Ömheten tycks ha fungerat som en egenskap vilken man tillskrev vänskapsrelationer för att betona deras känslomässiga djup och uppriktighet.[288] Ömheten var alltså en positiv egenskap som enligt litteraturvetaren Louis Vinge anknöt till föreställningen om att den dygdiga människan skapades genom sensibilitet.[289]

Vänskapens emotionella investeringar kunde emellertid ge rekyl. Krigets faror och vedermödor gav upphov till många situationer då man tvingades bevittna vänner som både led och svävade i livsfara. Om en militär enhet blev alltför decimerad i strid kunde det hända att man beslutade att upplösa den. Soldater och officerare förflyttades i sådana

286 Louis Vinge, ”Ömhet, kärlek, dygd och vänskap”, i Valborg Lingärde & Elisabeth Mansén (red.), *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, Stockholm 1999, s. 9.

287 KrA. Klerckerska arkivet, vol. 2: J. Unonius till Carl Nathanael af Klercker, Stockholm den 11/4 1809.

288 För ytterligare exempel på associationer mellan ömhet och vänskap se ”Öfverste R. Montgomery’s berättelse”, *Historiska handlingar I,* Stockholm 1861, s. 365; KrA, Dalström, Gustaf Jacob af, arkiv, vol. 1: krigsdagbok från fälttågen 1813-1814, den 24/6 1813; Eric Gustaf Ehrström, *Dagbok från fälttåget i Österbotten,* Stockholm 2008, s. 25.

289 Vinge, 1999, s. 9f.. Se även Reddy, 2001, 154-161 och där anförd forskning.

fall till nya förband, något som kunde slå sönder hela vänkretsar. Så var exempelvis fallet i juni 1790 när skvadronen i vilken kornett C. J. Kuylenstierna tjänstgjorde splittrades upp i fyra plutoner. För Kuylenstierna innebar omorganisationen att han skiljdes från vännen kornett Görges. Om avskedet dem emellan skriver Kuylenstierna i sin dagbok att ”saknaden war gemensam och så mycket större som wi redan kommit uti en lyckelig ärfarenhet af hvarandras lynnen; och genom den upriktigaste wänskap förenade.”[290] Vänskapen mellan de båda männen förstärkte alltså den saknad som avskedet lämnade efter sig. Men avskedets smärta sågs också som klädsam gentemot vännerna. År 1789 fick Östgöta kavalleriregemente order om att skicka 724 man utan hästar, en major, två ryttmästare, fyra löjtnanter och tio kornetter till Karlskrona för att tjänstgöra på flottan under det innevarande kriget. Detta innebar att inte hela regementet beordrades söderut. En av ryttmästarna var den då 32-årige Anders Fredrik Skjöldebrand. Han kommenterar denna skilsmässa från de kamrater som blev kvar i Östergötland på följande sätt.

> Afsked – jag ville med afskedets smärta fylla vänskapens plikt och kände dock en hemlig glädje att gå till min bestämmelse. Människan är sällan ense med sig själf.[291]

Ovanstående passus är hämtad ur Skjöldebrands memoarer vilka sammanställdes först under 1820-talet och har beskrivits som otillförlitliga vad gäller deras redogörelser för olika skeenden.[292] Specifikt när det gäller skildringen av 1788–1790 års krig består den dock av anteckningar som Skjöldebrand skrev under och strax efter själva fälttåget.[293]

290 KrA. Krigshandlingar 1788-90, vol LXXVII.29: journal hållen af cornetten wid Östgötha cavallerie C. J. Kuylenstierna under 1790 års campagne.

291 Anders Fredrik Skjöldebrand, *Excellensen grefve A. F. Skjöldebrands memoarer. D. 1.* Stockholm 1903, s. 150.

292 Anders Fredrik Skjöldebrand, urn:sbl:6016, Svenskt biografiskt lexikon (art av Anders Burius), hämtad 2015-02-18.

293 Skjöldebrand, 1903, s. 149. Strax innan han påbörjar sin egen berättelse om 1788-1790 års krig anmärker Skjöldebrand att ”[j]ag vill här införa, hvad jag då

Detta skapar inte nödvändigtvis en större tillförlitlighet men däremot stärks det källvärde som intresserar oss här, det vill säga att Skjöldbrands berättelser om lidanden och emotionella strategier formulerades under perioden 1788–1814 och därmed kan säga oss något om lidanden och tillgängliga emotionella strategier under den här aktuella undersökningsperioden. I ovan citerade passus aktualiserar Skjöldebrand en intressant inre konflikt där hans tjänstvillighet blev problematisk att uttrycka inför vännerna. I avskedets stund ansåg han själv det mer klädsamt att betona den smärta som det innebar att skiljas från vänner.

Vänskapsbetygelser följdes ofta av bedyranden och beskrivningar av innerliga känslor vilka i sig ansågs utgöra bevis på att vänskapen var innerlig och sann. Känslorna utgjorde således vänskapens markörer.

Vänskapens praktiker

Vänskapen behövde visas och bekräftas också i det fysiska rummet. Dess utövande var på många sätt en praktisk verksamhet. Genom olika handlingsmönster och fysiska markeringar bekräftades vänskapens existens. Vänskapens praktiker och förkroppsliganden fungerade därmed som fysiska manifestationer av dess förknippade känslor.

Vänskap var utan tvekan något som kunde visas, bevisas och därmed också iakttas. Under den tid då Samuel Fredrik Siösteen legat sjuk hade vännen Brunnström gett honom ”så många bevis på sann vänskap.”[294] I ett brev Carl Johan Adlercreutz skrev generalmajor J. H. Tavast att ”[j]ag igenkänner din förra vänskap och ditt hederliga tänkesätt vid alla tillfällen”.[295] I sina memoarer citerar Anders Fred-

---

antecknade under och efter en sjökampanj”. Prosan på de sidor (i källpublikationen s. 150-192) som menas vara avskrivna anteckningar från själva fälttåget stämmer även in på dagboksgenren samt innehåller detaljerade datumangivelser.

294 Siösteen, 1915, s. 139.

295 RA, Carl Johan Adlercreutz samling 1801–1815, vol. E3115: J. H. Tavast till Carl

rik Skjöldebrand ett brev som han under det tyska fälttåget 1813–1814 fick från Carl Johan Adlercreutz. Han citerar: Du har visat mig ett vänskapsprof, som jag ej glömmer, så länge jag lefver – Adlercreutz." Adlercreutz tacksamhet gentemot Skjöldebrand berodde enligt den senare på att han tipsat honom om att Adlercreutz hade en spion bland sina närmaste män. Vidare konstaterar Skjöldebrand i sina memoarer att han och Adlercreutz "blefvo från den stunden ända till hans död förtroliga vänner, liksom värkliga bröder".[296] Vänskapen var bevisligen något som kunde iakttas i beteende, vilket framför allt visas i dess koppling till olika praktiker.[297] Men vilka var dessa praktiker? Hur kände officerarna igen vänskap när de såg den?

Det blomstrande sällskapsliv som förknippades med officerstillvaron gav många tillfällen att ge uttryck för vänskapliga band. Inte minst rymde alkoholkonsumtionen en viktig symbolisk funktion i bekräftandet av vänskapsband. Mönstren för hur man bildade sällskap och skålade markerade ofta gränsen för en vänkrets. Nyttjandet av alkohol markerade emellertid inte bara sammanhang då gränserna för etablerade vänkretsar manifesterades och bekräftades. Det var också en typ av situation då nya bekantskaper lätt kunde uppstå. Kommisarien Erik Gustaf Ehrström berättar i sin dagbok hur han lyckades bli både introducerad och accepterad i ett sådant sällskap, trots att han inte själv var officer. I juli 1808 blev han av kapten Gustav Adolf Tigerstedt medbjuden till "et ställe dit han samlat några af sina vänner."[298] Ehrström bjöds in att delta när officerssällskapet dansade, drack och sjöng. Han tog då penna och papper och författade snabbt ett impromtu för sällskapet att sjunga tillsammans. Denna gest gjorde Ehrström så populär att "de flesta officerarne presenterade sig för at bli

Johan Adlercreutz, Carl Johan Adlercreutz, Helsingborg den 2/7 1809.

296 Skjöldebrand, 1904, s. 11.

297 P. O. von Törne, *Ur G. A. Ramsays dagboksanteckningar under fälttåget i Tyskland 1813* I, *Historisk tidskrift för Finland*, 1919, s. 160.

298 Ehrström, 2008, s. 24.

min bror och kamrat."[299] Ju mer alkohol man drack, desto suddigare blev de sociala gränsdragningarna. I samband med fredsslutet 1790 träffades svenska och ryska officerare för att festa och dricka tillsammans. På så vis framstod de som fram till nyss varit dödsfiender på krigets slagfält som de godaste av vänner. "Vi åto och drucko hos hvarandra såsom de bäste vänner, och i hela min lefnad har jag ej fått så många supbröder, som på denna korta tid af de nye ryske vännerne, hvilkas namn likväl till största delen voro mig okända", skrev Karl Adolf Brakel i sina minnesanteckingar.[300] Termen "supbröder" anspelar på en ytligare form av bekantskap som kunde uppstå i goda dryckeslag. En sådan betydelse blir än tydligare när Skjöldebrand i sina memoarer kommenterar de första kontakter han hade med Carl Johan Adlercreutz.

> Jag var med honom på en vänlig, men ej förtrolig fot. Vi hade ej ens varit bekanta, förrän då han for genom Gefle till Stockholm nyss innan jag for dit att påskynda revolutionen. Vi hade sedan blifvit bröder, som man blir det vid supkalas, men varit af olika tankar i ganska viktiga ämnen, t.ex. successionen, så att vänskapen var tämligen sval; men jag satte högt värde på hans förtjänst.[301]

Av Skjöldebrands berättelse att döma saknades det förtroende som kännetecknade en vänskapsrelation i supbrödraskap. Vidare antyds Adlercreutz och Skjöldebrands olika åsikter i "viktiga ämnen" ha varit något som låg i vägen för en mer förtrolig vänskap.

Historiker som Hanna Enefalk, Christopher Collstedt, Karin Sennefelt, David Tjeder och Esbjörn Larsson har alla uppmärksammat alkoholkonsumtionens betydelse för reproduktionen av manlig sociabilitet under såväl 1700- som 1800-talet. Flera forskare har upp-

299 Ehrström, 2008, s. 24.

300 Carl Adolf Brakel, *Anteckningar öfver 1789-1790 samt 1808-1809 årens fälttåg i Finland*, Helsingfors 1862, s. 59.

301 Skjöldebrand, 1904, s. 10.

märksammat hur brorsskålen var en viktig ritual i det homosociala umgänget. Att förvägra någon brorskål sågs som en grov förolämpning och en anklagelse av den andre för att inte vara en hedersman och därmed inte värdig att skåla med. Brorsskålen var således även en bekräftelse av den andres ära och sociala status.[302]

En annan praktik där vänskapen manifesterades var genom brevväxling. Ett brev kunde i sig ses som ett vänskapsbevis. Dåvarande översten och generaladjutanten Georg Adlersparre skrev den 3 september 1809 till General Carl Henrik Posse ”[t]usen tack för ditt bref af den 31 aug, och många wänskapsfulla föregående.”[303] Carl Johan Adlercreutz tackade Georg Adlersparre för ett tidigare brev med orden: ”Edert bref som jag i dag bekom af fendric Koskull har varit en hälsosam Balsam för mitt hjerta, ehuru jag aldrig tviflat på Edert tänkesätt och den gamla vänskap som varit oss emellan.”[304] Såsom balsam för hjärtat tillskriver Adlercreutz brevet i sig en emotionell betydelse.

Vänskapens gränser

Vänskapsrelationer behövde, som ovan visat, ständigt erkännas och befästas genom att man uttryckte de känslor samt utövade prakiker som associerades med dem. Parat med dessa konventioner fanns emellertid också mer eller mindre tydliga uppfattningar om vilka vänskaper som var möjliga. Då vänskapen var intim och betydelsefull på det personliga planet förefaller det naturligt att formerandet av dylika

302 Collstedt, 2007, s. 243; Hanna Enefalk, ”En gustaviansk brygd. Dryckesvanor och genus i svenska högreståndskretsar ca 1772–1809”, *Historisk tidskrift 2011:4, 2011*; Karin Sennefelt, *Politikens hjärta: medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm 2011, s. 155-159; Tjeder, 2003, s. 73-75; Larsson, 2005, s. 242-249.

303 KrA, Posse, Carl Henrik, arkiv, vol. 1: Georg Adlersparre till Carl Henrik Posse, den 3 september 1809.

304 RA, Carl Johan Adlercreutz samling 1801–1815, vol. E3115: Carl Johan Adlercreutz till Georg Adlersparre, Stockholm den 21/3 1809.

relationer präglades av sociala och kulturella gränsdragningar. Det fanns implicita riktlinjer för vem som kunde vara vän med vem. Detta inskärpte naturligtvis möjligheterna att bilda vänkretsar och ta del av vänskapens lindrande effekt. Exakt var vänskapens gränser drogs är en oerhört svår uppgift för historikern att svara på. Men några grova drag är både möjliga och önskvärda att diskutera här.

En viktig aspekt av att förstå vänskapens gränser är att förstå hur begreppet ”vän” användes. Vem kunde kallas ”vän” av vem, när och i vilken betydelse? Ordets användning syftade inte alltid till att beskriva förtroliga relationer präglade av känslor som beskrevs i föregående avsnitt. Löjtnant Carl Ludvig Daevel kontrasterar i ett brev till sin familj vänskap mot konflikter och bråk när han skriver: ”[j]ag har under hela den tid jag varit vid Regementet aldrig varit så almänt god vän med alla kamraterne som nu. Med mycken sorgfällighet har jag undvikit blanda mig i några quereller; Också har ingen varit mer än den där 2 herrar voro på vägen komma sig i lufven.”[305] Under det tyska fälttåget 1813–1814 var Sverige allierat med Ryssland. Svenska och ryska soldater stred alltså på samma sida trots det faktum att Ryssland bara fyra år tidigare ryckt loss Finland från den svenska rikskroppen. Att nu plötsligt befinna sig på samma sida som dessa arvfiender var åtminstone svårt för somliga att förlika sig med. Den 6 augusti 1813 mötte en svensk fördelning på ett ryskt artilleriförband och 800 dragoner. Fänrik Samuel Fredrik Siösteen beskriver i sin dagbok sin syn på svenskarnas nya allierade. ”Nu såg jag för första gången under deras fälttåg de kära grannarna ryssarna. När skall det blifva den sista? Godt är väl att hafva dem till vänner och allierade, men bättre vore att få vända bajonetten åt dem.”[306] Trots att ryssarna beskrivs som vänner är det vare sig ömhet eller förtroende vi finner hos Siösteen som hellre velat idka något helt annat än artighetsfraser mot dessa så kallade vänner. Siösteen var inte ensam om att uppleva den nya ”vänskapen” med

305 KrA, Daevelska släktarkivet, vol 1: Carl Ludvig Daevel till Fredrik Ludvig Daevel, Stralsund den 6/11 1805.

306 Siösteen, 1915, s. 39f.

ryssarna som märklig. Under det tyska fälttåget 1813 var Carl Johan Ljunggren med om att ta emot besök av finska officerare som tidigare tjänat under den svenska kronan men som efter 1809 gått i rysk tjänst.

> Flera Finnar, som fordom stått i Svenska leder, men nu voro anställda i Ryska état-major'n, eller som den hos dem kallades Kejserliga sviten, inställde sig hos oss, för att söka rätt på gamla bekanta. De buro simpla gröna frackar med röd krage och guldaiguilletter samt trekantiga hattar – och, hvad som förnämligast stack mig i ögonen, de hos Ryska officerare brukliga värjorna med bruna baljor, af hvilka jag påminte mig hafva emottagit mångfaldiga såsom troféer under vår olyckliga, men alltid för Finska armén hedrande kampanj 1808. Det förekom för öfrigt liksom ur ordningen, att se våra soldater blandade med de Ryska: en inre känsla af antipati yttrade sig starkt mot en dylik förening, som hos en svensk är helt och hållet naturvidrig.[307]

Situationen framstod bevisligen som mycket märklig för Ljunggren. Kombinerat antyder de ovanstående citaten att vänskapsbegreppet kunde användas mekaniskt. Att kalla någon vän kunde helt enkelt vara ett sätt att betona att man inte var i konflikt med varandra. Vänskapen fungerade då som ett slags retoriskt utgångsläge för en relation. Ett förhållande som både kunde omintetgöras och återupprättas. En sådan betydelse ligger i linje med den som förmedlades i rättsliga sammanhang, där vänskapen avsåg att man lade en konflikt bakom sig och "blev vänner igen".[308]

Till skillnad från vänskapen som retorisk figur vilken beskrev motsatsen till konflikt var den förtroliga och känslosamma vänskapsrela-

307 Carl Johan Ljunggren, *Minnes-anteckningar under 1813 och 1814 årens kampagner uti Tyskland och Norge*, Stockholm 1855, s. 58. För ytterligare exempel där alliansen med Ryssland under 1813-1814 års fälttåg beskrivs som märklig, obekväm eller onaturlig se Anders Fredrik Skjöldebrand, *Excellensen grefve A. F. Skjöldebrands memoarer. D. 5.* Stockholm 1904, s. 6.

308 Österberg, 2007, s. 38.

tionen något som krävde aktiv handling för att kunna etableras. Man talade exempelvis om att man ”vunnit”[309], eller ”förvärvat”[310] en vänskap.

Ett viktigt tema som lyfts fram i forskningen om vänskap är dess inslag av jämlikhet. Naturligtvis var vänskaper inte alltid jämlika, de kunde till exempel existera inom ramen för olika patron-klient förhållanden. Men jämlikhetsidealet har i stort sett alltid funnits med i bilden av den goda vänskapsrelationen. Så är fallet hos tänkare som Aristoteles, Cicero, Thomas av Aquino och Michel de Montaigne. De var filosofer vars idéer traderades och brukades av många under den tidigmoderna epoken. En vanlig tanke under 1700-talet var att vänskap antingen uppstod mellan likar eller skapade likar.[311] Den finländska historikern Charlotta Wolff har beskrivit vänskapen som en alternativ sociabilitet i en hierarkiskt betingad värld. De olika hoven under 1700-talet var starkt präglade av hierarki och formella krav på uppträdandet. Vänskapsrelationer blev i dessa sammanhang ett sätt att fjärma sig från den stränga hovkulturen och åtnjuta privata umgängen präglade av sympati, jämlikhet och frihet. Den privata vänskapens tendens att dra sig undan offentligheten och söka sig till mer privata miljöer ledde till att sådana relationer lätt misstänkliggjordes såsom konspirerande och fraktionsbildande. På så vis kunde vänskapen ibland uppfattas som ett hot mot den rådande ordningen.[312] Dylika misstänkliggöranden lyser emellertid med sin frånvaro i det här studerade materialet. Däremot finns exempel som visar att vissa vänskapsförbindelser kunde upplevas som ologiska, obekväma eller rentav oönskade. Kjell Christoffer Barnekow deltog i februari 1806 vid en middag hos hertig Karl. Vid bordet satt, förutom

309 Se KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Pattjocki den 25/5 1808.

310 Se exempelvis KrA, Gyllenram, Adolf och Carl Adolf, arkiv, vol. 1: Carl Adolf Gyllenram till Adolf Gyllenram och Metta Christina von Roxendorff, Pyrmont den 17/3 1814; von Feilitzen, 1955, s. 96.

311 Österberg, 2007, s. 52, 54f., 58, 62.

312 Charlotta Wolff, ”Kabal och kärlek: vänskapen som alternativ sociabilitet i 1700-talets hovsamhällen”. *Historisk tidskrift för Finland* 2004(89):2, s. 85-90.

hertigen och Barnekow, hertigens hustru Hedvig Elisabeth Charlotta samt herrarna Carl Löwenhjelm och Robert Rosen. Men Barnekows panna rynkades när en oväntad gäst anslöt till sällskapet.

> …men det som förundrade mig var, att på eftermiddagen kom Gustaf Mauritz Armfelt till Hertigen, hans namn var ännu uppsatt på alla skampålar i alla Sverges städer och jag trodde honom vara hans argaste fiende, men Hertig Carl tog honom i famn med den aldra största hjertlighet och med en glädje som om han råkat sin aldra käraste vän.[313]

Barnekow aktualiserar att det ännu vilade skam över Armfelt efter det att han dömts till döden år 1794 för att ha konspirerat mot den dåvarande förmyndarregeringen, trots att han 1799 benådats av Gustav IV Adolf efter att ha levt i landsflykt under ett antal år. För Barnekow innebar det Armfeltska namnets skamfyllda associationer att vänskapen mellan honom och hertig Karl blev ologisk eller åtminstone förvånande. En viktig gräns för vänskapen var den som konstituerades genom personlig heder. I det tidigmoderna samhället kunde människor dömas till hederns förlust för vissa brott. Sådana personer blev socialt stigmatiserade, de sågs som opålitliga och stöttes ut ur den sociala gemenskapen.[314] Dömda brottslingar var direkt olämpliga som vänner för rättskaffens officerare. Denna föreställning aktualiserades under en större middagsbjudning i Hannover den 13 november 1813. Den unge fänriken Samuel Fredrik Siösteen skriver i sin dagbok hur ett hundratal gäster satt kring ett långbord men han själv och en major baron Cederström var de enda svenskarna. Då upptäckte Siösteen att en av hans bordsgrannar tilltalade honom på svenska. Mannen berättade att hans namn var Boheman[315] och att han tidigare tjänstgjort

313 Schück m.fl., 1918, s. 13.

314 Eva Österberg, *Folk förr: historiska essäer,* Stockholm 1995, s. 167f.

315 Personen det rör sig om är sannolikt Carl Adolf Andersson Boheman (1764–1831) vilken utvisades av Gustav IV Adolf i början av 1800-talet på grund av

vid samma regemente som Siösteen under sin tid i Sverige. Samtalet fortsatte och herrarna stiftade närmare bekantskap med varandra. Senare under kvällen kom major baron Cederström fram till Siösteen. ”Vet fändricken hvem han talade med vid bordet?” sade Cederström. ”Icke stort mer […] än att det var en landsman” svarade Siösteen. Cederström fortsatte med att betona olämpligheten i fänrik Siösteens umgänge med Boheman då den senare var en landsförvisad brottsling. ”Korrt och godt, ingen svensk officer och ingen hederlig karl talar med honom.” Här svarade Siösteen förargat att han inte kände till Bohemans brott och tillade: ”[d]å jag känner dem, behöfves icke 3:dje personsens mellankomst, till dess – och äfven sedan – tänker jag vara som hittills min egen ledare i valet af umgänge.”[316] Siösteen avslutade sålunda konversationen med att betona sin individuella rätt att fritt välja sitt umgänge. Episoden kan beskrivas som en kollission mellan olika föreställningar om jämlikhet. Enligt Siösteen förefaller vänskapens förutsättning av jämlikhet ha kunnat bestå i annat än hedern. Möjligen var det faktum att han och Boheman var landsmän viktigare i sammanhanget. Detta framgår inte av exemplet, men klart står i alla fall att Siösteen klargjorde för Cederström att han i framtiden mycket väl kunde komma att välja sitt umgänge efter andra principer än hedern. En alternativ tolkning är att han såg sin förmåga ifrågasatt att utifrån hederns princip tolka vad som var ett lämpligt umgänge för honom.

En metodoglogisk svårighet som gör vänskapens kategoriseringar undflyende är det faktum att vänskapen sällan definieras negativt i materialet. Det var betydligt mer sällsynt att brev- eller dagboksskrivande officerare talade om vilka de inte var eller ville vara vänner med än vilka de faktiskt var vänner med. Detta öppnar för analyser av vänskapens kärna men skymmer dess yttre gränser. Några iakt-

---

inblandning i den så kallade Illuminat-orden. Carl Adolf Andersson Boheman, http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17859, Svenskt biografiskt lexikon (art av C. Forsstrand.), hämtad 2015-04-24.

316 Siösteen, 1915, s. 110.

tagelser kan emellertid göras på basis av brev- och dagboksmaterialet.

Officerare tycks ha kunnat knyta vänskapsband sinsemellan relativt fritt. I materialet går det att finna exempel på vänskap mellan officerare som stod relativt långt ifrån varandra på rangskalan. Kavallerilöjtnant Kjell Christoffer Barnekow benämner i sin dagbok major Fritz van der Lancken som sin ”mycket tillgifna vän och fordna Regementskamerat”.[317] I ett annat sammanhang bidrar Barnekow med ett exempel som både bekräftar och problematiserar vänskapens horisontella orientering i hierarkierna. Barnekow beskriver sin relation med husaren Ströbeck vid hans skvadron som i fredstid fungerade som Barnekows betjänt och som han behandlade ”nästan mera som en vän än som en tjenare”.[318] Att behandla någon som vän var med andra ord något annat än att behandla någon som tjänare. Ordet ”nästan” tyder också på att vänskapsrelationer över ett så här stort hierarkiskt avstånd skavde en aning mot gängse normer. Samtidigt visar exemplet naturligtvis också på vänskapens möjlighet att i vissa fall överbrygga hierarkiska gränser. En passus ur Carl Johan Ljunggrens skildring av finska kriget 1808–1809 visar på samma aspekter.

> Närmast vårt kvarter hade majoren sitt. Han var således vår närmaste granne, och fastän subordinationen noga uppdrog gränslinjen mellan honom och oss, så måste dock den militära etiketten något stå tillbaka för behaget att passera tiden angenämare.[319]

Här kopplas idén om vad som utgjorde lämpliga umgängeskonstellationer till subordinationen. Ljunggren, som var fänrik vid tidpunkten, ställde sig alltså tveksam till lämpligheten att umgås med en major. Återigen ser vi ett exempel som visar på existensen av rigida umgängesnormer samtidigt som det tydligt illustrerar hur dessa normer var klart tänjbara beroende på situationen.

317 Schück m.fl., 1918, s. 122.
318 Schück m.fl., 1918, s. 95.
319 Ljunggren, 1903, s. 79.

Vänskapens hierarkiska horisontalitet tycks annars ha varit så påtaglig att det kunde ligga närmre till hands för en svensk officer att uttrycka vänskap med en av fiendens officerare än med en av de egna soldaterna. Under sensommaren 1788 stötte överste Robert Montgomery vid ett tillfälle på en rysk officerseskort som visade sig anföras av den före detta svenske översten Göran Magnus Sprengtporten. Montgomery beskriver hur Sprengtporten steg av sin häst och de ”embrasserade hvarannan med den ömhet, som gamla vänner när de råkas”.[320] Sprengtporten hade lämnat sin svenska befattning 1786 för att istället träda i rysk tjänst. Under Gustav III:s ryska krig stämplades han som landsförrädare och persona non grata. Likväl var Sprengtportens nya lojalitet inget som fick Montgomery att säga upp sin gamla vänskap. Vänskapsrelationer kunde även uppstå med fiendens officerare under pågående kampanjer. Kjell Christoffer Barnekow berättar i sin minnesbok om hur han stiftade bekantskap med två franska officerare i samband med ett vapenstillestånd under Pommerska kriget 1805–1807. Så länge stilleståndet var i kraft umgicks de, bjöd varandra på middagar och med tiden blev deras ”bekantskap ännu intimare och vi funno dem högst angenäma”.[321] En tragisk men intressant situation uppstod emellertid när det annonserades att stilleståndet mellan Sverige och Frankrike skulle upphöra.

> …men en dag då vi mötte dem nere vid broen, sågo de ytterst ledsna ut, de togo oss i famn med den aldra största hjertlighet och vi sågo att något ovanligt var å färde – ’skall Ni marschera härifrån?’ – frågade vi – ’Nej, det är väl värre, er konung har uppsagt stilleståndet och kriget skall börja om 10 – dagar härefter’, vi hade ej ännu fått ordres härom och hade rigtigt svårt att tro detta vara enligt med verkliga förhållandet, men rigtigt ledsna blefvo vi; vi kommo öfverens om att derest ödet skulle så foga att vi kommo

320 ”Öfverste R. Montgomery’s berättelse”, *Historiska handlingar I,* Stockholm 1861, s. 365.

321 Schück m.fl., 1918, s. 25.

> i handgemäng skulle vi skona hvarandra så mycket hedern och pligten det tillät; vi togo nu afsked och omfamnade hvarandra; det var som om vi för evigt hade mist våra vänner.[322]

Det är intressant hur Barnekow hänvisar till ”hedern” och ”plikten” som de principer vilka satte gränserna för hur mycket man kunde skona varandra i händelse av att man möttes på slagfältet. Med andra ord, hedern och plikten utgjorde de principer som utifrån Barnekows synsätt definierade gränsen mellan kosmopolitism och patriotism. Personlig vänskap över landgränser tilläts existera så länge den inte sattes högre än skyldigheterna gentemot fäderneslandet. Åtminstone var det vad Barnekow menade att man kom överens om.

Relationer mellan över- och underordnade

I sin berättelse om deltagandet i 1808–1809 års krig berättar Carl Johan Ljunggren om hur strängt det gick till i överste Per Brändströms regementes fältläger. Brändström som nyligen övertagit positionen som regementschef, gjorde sig enligt Ljunggren illa omtyckt bland både officerare och soldater. Ljunggrens karaktäristik av översten beskriver en kitslig och alkoholiserad pedant. Prygelstraff utdelades dagligen under hans befäl vilket enligt Ljunggren var både ändamålslöst och motbjudande, ”[d]ärtill hörde äfven, att man sällan råkar en människa med retligare lynne: den minsta motsägelse satte hans galla i jäsning och hans agg räckte i evighet.”[323] Ljunggren menade att överstens beteende påverkade hans förhållande till regementet så tillvida att det inte var underligt ”om han afskyddes af officerarne och hatades af soldaterna både för sin dryckenskap och för sin ilskna, pedantiska stränghet.”[324] Att tjänstgöra under en sådan officer förefaller ha varit

322 Schück m.fl., 1918, s. 25.
323 Ljunggren, 1903, s. 24.
324 Ljunggren, 1903, s. 24.

ett lidande i sig, men framförallt ger denna beskrivning indikationer på hur den föredragna relationen mellan befälhavare och underlydande skulle se ut. Den militära struktur som fanns i det tidigmoderna Sverige har ansetts relativt välutvecklad i bemärkelsen att rangsystem och befälshierarkier liknar dem som återfinns än i modern tid. Den militära lydnaden och ansvarsfördelningen mellan soldater och officerare såg emellertid annorlunda ut än i modern tid. Under min undersökningsperiod var tanken rådande att militär lydnad garanterades av att förhållandet mellan soldater och officerare kunde beskrivas som en kärleksrelation. Detta fick den militära lydnadshierarkin att framstå som delvis villkorad då kärleken mellan befäl och underlydande inte var något som kunde lagstiftas fram. Befälhavaren måste vinna de underordnades förtroende och kärlek. Att förhållandet mellan över- och underordnade baserades på kärlek och förtroende var en förutsättning för att undvika lidanden, främst bland de underordnade som var i behov av en välfungerande ledning men också bland de överordnade som var beroende av att lydnad och disciplin rådde.

Den hierarkiskt betingade kärleken mellan hög och låg på den militära rangskalan manifesterade sig inte minst i hur officerare beskrev sina överordnade. I dagböcker och brev kan man finna beskrivningar av hur regementschefer och ännu högre befälhavare utgjorde föremål både för deras egen och hela regementets kärlek. I juli 1790 anförde Wilhelm Leuhusen följande i en karaktäristik över olika befälhavare vid krigsskådeplatsen i Finland att generallöjtnant von Platen var ”älskad, estimerad av armén, och anse de regementer för lyckliga, som få vara vid hans fördelning.”[325] När en viss greve Lövenhjelm skulle marschera med sina lätta dragoner till Greifswald i april 1806 beskriver J. G. G. Adlerstråhle hur man i samband med en middag tog ”ett ömt afsked af vår älskade Befälhafvare Grefve Lövenhjelm”.[326]

325 von Dardel, 1915, s. 154.

326 KrA, Johan Gustaf Gammal Adlerstråhles arkiv, vol. 1: Dagjournal 1806-1807, den 29/4 1806.

Kärlekens nytta

Vad var det då som definierade kärleken mellan över- och underordnad som positiv och önskvärd? I dagböcker och brev noteras kärleken, eller dess frånvaro, vid olika tillfällen men det går sällan att få en mer utförlig bild av hur den ansågs vara beskaffad utifrån det personliga materialet. I den krigsvetenskapliga litteraturen återfinns emellertid en mer detaljerad bild av kärlekens föreställda nytta. I sin bok *Tankar i krigs-vetenskapen* skriver Carl von Quanten:

> Den som litet erfarit wet wäl huru olika känslor samma warelse har uti nöd och oförmodade motgångar, som ock, at han ingenting är, utom et wist sammanhang med sina likar. En militair åligger derföre med sina underhafwande så umgås, at han winner både förtroende och kärlek;[327]

Behovet av kärlek i det militära förbandet motiveras i citatet uitfrån det högre målet att uppnå känslomässig stabilitet i förbandet för att kunna hantera motgångar. Därmed kan det ses som en emotionell strategi att officerarna uppmanades odla en sådan relation inom förbandet. Detta kunde, enligt von Quanten, uppnås genom att vara rättvis och ha ett gott umgängessätt gentemot de underlydande. Endast i de fall där dessa åtgärder inte räckte till skulle disciplinära straff tillämpas för att bibehålla ordning och stabilitet.[328] Vad man ville uppnå var en lydnad grundad i kärlek snarare än i fruktan. Ur kärleksrelationen mellan officerare och soldater emanerade frivillig lydnad. En sådan lydnadskultur uppmuntrade hederskänsla hos soldaterna och att de identifierade sig själva med krigsmaktens övergripande mål. Detta artikuleras explicit i den översatta skriften ”En rättskaffens krigsman”, publicerad av Svenska krigsmannasällskapet år 1799.

327 Carl Jacob von Quanten, *Tankar i krigs-wetenskapen*, Stockholm 1773, s. 69.
328 von Quanten, 1773, s. 69.

> Det tröstar honom at om kriget är oundvikligt, lemnar det dock för en ädelmodig och känslofull själ de talrikaste lägenheter at tilfredsställa sina ädla böjelser, hvilket til en stor del sker genom mildrande af deras öde, som en sträng subordination kastat under hans befäl.
>
> Dessa nalkas ej honom med en slafvisk fruktan, utan med det vördnadsfulla nit, som visar at han förstår, at förvandla deras plikter til nöjen. Han glömmer ej att de äro menniskor, hvilka böra som menniskor behandlas. Hans Krigs-ordning är sträng utan hårdhet, noggrann utan pedanterie. Han belönar opartiskt, och straffar ej vid elakt lynne. Man ser at hans Godhet strider med hans Rättvisa, och at en döljd medömkan blandar sig med hans stränghet.
>
> Han beflitar sig at hos sina Soldater inplanta en lefvande hederskänsla och et rättskaffens väsende, som mod och redlighet alltid åtföljer.
>
> Hans bestraffningssätt äro, så mycket möjligt är, för det allmänna nyttiga: han förstår at göra sig fruktad utan at blifva förhatlig, och ingjuta kärlek för sin person, utan at förlora sit anseende, genom det han förbinder en älskansvärd menniskas höflighet utom tjensten med en stadgad alfvarsamhet inom densamma.[329]

Implicit skriver författaren in en påtaglig omsorgsfullhet hos den idealtyp han målar upp. Denna omsorgsfullhet framställs som en balansgång. I centrum står framförallt officerens förhållningssätt till bruket av olika bestraffningar. I sista stycket förkroppsligas balansakten i att det gällde att ingjuta fruktan hos de underlydande utan att själv bli hatad samt att försöka bli älskad utan att förlora sitt anseende. Detta är vad som anses ligga till grund för förhållandet att de underhavande antingen fruktar eller älskar sin befälhavare. Jag ska lite senare återkomma till just straffens föreställda roll i relationen mellan soldater och befäl.

329 ”En Rättskaffens Krigsman. Af Weiss. Fri öfversättning”. *Svenska krigsmannasällskapets handlingar år 1799*, Stockholm 1799, s. 72f.

Militärhistorikern Christopher Duffy har tidigare uppmärksammat att lydnad grundad i kärlek var ett ideal som figurerade i många europeiska länder under det sena 1700-talet.[330] Duffy gör dock ingen djupare analys av vad som konstituerade denna kärlek. Idén om kärleken som viktig för militära lydnadsförhållanden hade dock en betydligt äldre historia än det sena 1700-talet. Historikern Magnus Perlestam har i domboksmaterial från tidigt 1700-tal visat på hur officerares omsorg om sina soldater var intimt sammankopplad med deras auktoritet. Perlestam är också noga med att betona att man inte föreställde sig någon rätt till olydnad hos soldater vars befäl inte agerade omsorgsfullt eller misskötte sina tjänsteåtaganden.[331] Detta var en tanke vars rötter gick så djupt som till den tidigmoderna treståndsläran, vilken stipulerade att det inte var undersåtarnas sak att döma sin överhet. Treståndsläran var den samhällsordning som förmedlades frekvent i katekes och gudstjänster under framför allt 1600- och 1700-talen. Läran gick ut på att alla människor hade en plats i tre stånd. Dessa var hushållsståndet, det politiska ståndet och kyrkoståndet. Hushållsståndet beskrev individens position inom sitt hushåll, det politiska ståndet inordnade människorna som överhet eller undersåtar i en världslig sfär medan kyrkoståndet beskrev relationen mellan lärare och åhörare. Enligt treståndsläran kunde en och samma människa alltså vara överhet i sitt hushåll men undersåte i såväl det politiska ståndet som kyrkoståndet.[332] I sin avhandling om predikan och bön i den svenska armén under stormaktstiden argumenterar kyrkohistorikern David Gudmundsson för hur idén om treståndsläran genomsyrade den militära hierarkin. Gudmundsson menar rentav att soldaternas mentala

330 Duffy, 1987, s. 83.

331 Magnus Perlestam, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund 2008, s. 90-92.

332 Hilding Pleijel, *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970, s. 30-52. Denna tes om hustavlans värld framfördes av Hilding Pleijel 1970, men har sedan dess kritiserats och problematiserats av en rad historiker. För en sammanfattning av denna debatt se Gudmundsson, 2014, s. 194-196.

värld ”var formad av den treståndslära som uttrycktes i hustavlan.”[333] Detta grundas i att stormaktstidens soldater mötte treståndsläran genom fältprästernas predikan såväl som katekesundervisning i fält. Dessutom pekar Gudmundsson på den militära hierarkins stora kompatibilitet med hustavlans ordning, då i stort sett alla officerare och underbefäl var både överhet och underlydande samtidigt.[334]

Omsorg och militärt faderskap

Frågan som nu infinner sig är hur kärleksförhållandet mellan befäl och underlydande kunde komma till stånd. Sina mannars kärlek var något en officer måste förtjäna. Om detta vittnar en generell reflektion över tidens officersideal av Georg Karl von Döblen.

> Jag tillägger, at en krigsman med Gud i hjärtat, äran i bröstet, skyldigheten i tanckan, styrkan i själen, redlighet i hufvud, – som har hog och lust för tjensten samt at förvärva sig kundskaper, – den vänjer sig sjelf och andra att lyda, den frugtar ingen ting högre än ett elackt namn och rygte, den kan föra soldaten, den får dess förtroende och kjärlek, den förtjenar den också. För en sådan officerare kan entrepriser väl bli svåra, men nästan aldrig omöjeliga.[335]

Det är en performativ aspekt av kärleken som gestaltas här. Att den måste förtjänas genom rätt egenskaper och beteenden sätter fokus på officerens ansvar och agerande. Sålunda kan man säga att den militära hierarkins kärleksrelation inte betraktades som en utgångspunkt utan snarare som ett ideal att eftersträva. I ljuset av detta kan förhållandet mellan officerare och soldater i någon grad beskrivas som ett mellan

333 David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt: predikan och bön i den svenska armén 1611-1721*, Malmö 2014, s. 196.

334 Gudmundsson, 2014, s. 194-196.

335 von Döbeln, 1923, s. 19f.

sändare och mottagare. Kärlekens ömsesidighet bestod i att officeren levde upp till vissa ideal inför manskapet, i gengäld väntades omsorgen om soldaterna göra dem fogligare och lydigare. Vidare betonas återigen denna kärleks nytta och högre syfte genom von Döbelns avslutande påstående om att inga företag är omöjliga för en officer som äger de goda egenskaperna han listar samt vunnit manskapets kärlek.

Ett tydligt motiv som illustrerar den militära hierarkin som ett kärleksförhållande är en återkommande fadersmetaforik. Officeren som fader och soldaterna som barn var en metaforisk figur som var väl rotad. David Gudmundsson har påvisat dess förekomst så tidigt som år 1648 i Johannes Röchmanns krigsbönbok.[336] Överste Per Brändström använde metaforen om sig själv när han i ett brev till hustrun poängterade att han gett Västmanlands regemente sin ”faderliga förmaning” att vara ”snygga” i samband med en marsch.[337] I Anders Fredrik Skjöldebrands memoarer finns en inskjuten dagboksanteckning från 1789 där han kommenterar hur överst Gerdt Malcolm Lejonhjelm vid Östgöta kavalleriregemente var ”en far för regementets ungdom, sträng och rättvis, således vördad och älskad.”[338] I ryttmästaren Carl Magnus Möllersvärds dagbok belyses också kopplingen mellan kärlek, metaforiskt faderskap och omsorg. I en anteckning som han daterar mellan den 11 och 28 februari 1809 ironiserar Möllersvärd över den fadersroll som man åtminstone i samtida tidningar tillskrev generaladjutant Carl Johan Adlercreutz: ”Man har varit nog elak att uti tidningarna kalla honom store man och hjältars far. Denna allas vår söta pappa bör väl återkomma till sina kära barn, hvilka af alla krafter arbetat uppå

336 Gudmundsson, 2014, s. 195. Metaforen förekommer även i Julius Richard de la Chapelles excercishandbok från sent 1600-tal. Se Julius Richard de la Chapelle, *Een Militarisch Exercitiae Book, eller Regementz Spegel aff ett Infanteri, hwarutinnan författas, huru ett Regemente böör wara besatt medh Officerare, sampt hwars och ens Plicht och Grad*, Stockholm 1669, s. 56.

337 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 2: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Stralsund den 6/6 1813.

338 Skjöldebrand, 1903, s. 150f.

den ryktbarhet, hvaraf han nu strålar."[339] Mot bakgrund av detta kan man förstå det motiv av bristande omsorg som genomsyrade kritiken i åtminstone Möllersvärds tappning. Beskrivningen av Adlercreutz som metaforisk förälder måste, utifrån Möllersvärd, kompletteras med upplysningen att han var en dålig sådan. Icke desto mindre visar också detta exempel på fadersmetaforens genomslagskraft och hur den kunde användas för att beskriva ett idealt förhållande mellan underlydande och befäl, men också som en måttstock utifrån vilken bristande kärlek och omsorg kunde påpekas.

För att förstå bruket av faderskapsmetaforen i en militär kontext bör man fråga sig hur det fadersbegrepp som fanns tillhanda omkring sekelskriftet 1800 var beskaffat. Under perioden 1750–1850 förändrades bilden av faderskapet i såväl Sverige som internationellt. Det ideal som hade sin grund i treståndsläran och hustavlans maktideologi betonade faderskapet som en hierarkiskt betingad roll. Relationen mellan föräldrar och barn var således en maktrelation. Strax efter sekelskiftet 1800 påbörjades en förändring i talet om det goda faderskapet där kärlek till barnen började betonas mer än den hierarkiska dimensionen. Det fanns en djupt rotad föreställning om att kärleken mellan föräldrar och barn var naturlig och inplanterad av Gud. Kopplingen mellan föreställningar om faderskap och föreställningar om kärlek hängde alltså tätt samman. I den gode faderns egenskaper ingick att älska sina barn, att uppfostra och försörja dem samt utgöra en god förebild.[340]

Ett med faderskapet nära förknippat, och till stor del överlappande begrepp, var "husbondeskapet". Som sagt var de tidigmoderna hushållen hierarkiska konstruktioner. Forskare som Anna Hansen och Andreas Marklund har menat att hushållet under 1600-talet präglades av tydliga maktstrukturer vilka satte fokus på husbondens roll

339 "Ryttmästar C. M. Möllersvärds journal". I Reinhold Hausen (red.), *Bref och uppteckningar från kriget i Finland 1808-1809*, Helsingfors 1916, s. 204.

340 Tomas Berglund, *Det goda faderskapet: i svenskt 1800-tal*, Stockholm 2007, s. 21-36, 194-203, 288-294.

som föreståndare och upprätthållare av disciplin vad gällde arbete och gudfruktighet. Treståndsläran framhöll hushållet som ett samhälle i miniatyr. Betydelsen av detta var att husbonden motsvarade överheten i sitt eget hushåll. Andreas Marklund som undersökt bland annat husbondepositionen under perioden ca 1760-1840 skriver att ”Husbonden framställdes som en lägre befälhavare i ett storskaligt disciplinärt projekt, manövrerat av överhetens högsta representanter: staten, kyrkan och Gud.”[341] Att husbondeväldet bibehölls och fungerade var således viktigt för den övergripande samhällsordningen. Metaforen var även tillämpbar uppåt i hierarkin. Liksom hushållet var analogt med staten kunde exempelvis staten eller den kyrkliga församlingen liknas vid hushåll med kungen respektive prästen som fadersfigurer. Husbonden var föreståndare för sitt hushåll och tillika familjefar vars viktigaste uppgifter bestod i att kontrollera hushållet. I detta ingick framför allt att ha kunskap om vad som försegick i det, uppfostra dess medlemmar och upprätthålla disciplin. Husbonden hade rätt till ett visst mått av ”rättskipning” inom hushållets gränser vilket gestaltades i den så kallade husagan. Slutligen skulle husbonden även beskydda och försörja medlemmarna av hushållet.[342]

Vad var det då som konstituerade ett militärt faderskap? Med anledning av generalmajor Johan Fredrik Aminoffs förhållningssätt till Björneborgs regemente skrev dåvarande löjtnanten Karl Adolf Brakel följande till sin bror den 25 maj 1808: ”Vår agtningsvärda och öfver all beskrifning afhållna Aminoff är som en Far för sitt Regemente ehuru han icke commenderar det.”[343] Under 1790-talet hade Aminoff varit regementschef vid sagda regemente. Vad hans faderliga förhållningssätt tycks ha bestått i utifrån Brakels brev var att fungera som

341 Marklund, 2004, s. 35f.

342 Marie Lindstedt Cronberg, *Med våldsam hand: hustrumisshandel i 1800-talets Sverige. En studie av rättsliga, kyrkliga och politiska sammanhang*, Lund 2009, s. 40f.

343 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Pattjocki den 25/5 1808.

rådgivare till dem som nu hade ledande positioner inom regementet.[344] Brakels benämning av Aminoff som en far för regementet tycks således ha haft sin grund i den senares beteende och förhållningssätt snarare än i ett ämbete. Principen för vem som kom att kallas fader i militär mening tycks ha varit performativ snarare än positionell. Det var alls ingen självklarhet att bruka fadersbegreppet om regementschefsämbetet. Således infinner sig frågan vad det var för beteenden och förhållningssätt som det militära faderskapet ansågs bestå i? Hur tillvann man sig soldaternas kärlek?

Källorna ger sken av att det militära faderskapet formgavs genom en rad olika beteenden som på olika sätt hörde samman med ett slags omsorgsideal. Dessa beteenden var inte i första hand reglerade genom officerarnas juridiskt fastställda tjänsteåligganden, utan förefaller främst ha definierats på informell nivå. I Karl XI:s krigsartiklar från 1683 stadgas mycket lite om officerares skydligheter gentemot underordnade. De få artiklar som behandlar officerares hierarkiska ansvar handlar framför allt om att de inte fick utdela order som inte angick tjänsten. ”[B]iuder Öfwersten Öfwerste-Lieutenanten eller någon af the andre Öfwer- eller Under Officerarne sitt underhafwande Folck, en eller flerem något annat än thet Wår tiänst angår, och utom hans Ämbete är, tå stånde krigsmannen honom ingen lydno”.[345] Påbudet att inte ge illegitima order fastslås även för ryttmästare och kaptener.[346] Vidare slogs fast att officerare inte fick nyttja sin rang och maktposition för privata syften. ”Ingen högre eller lägre Officerare, mycket mindre någon af underbefälet, skal biuda eller anmoda sine underhafwande gemene, om något swårt och träget arbete, til sitt eget bästa”.[347]

344 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Pattjocki den 25/5 1808.

345 *Krigs-articlar som af den stormägtigste konung och herre, Herr Carl den XI. Sweriges, Göthes och Wendes konung &c. &c. &c. förnyade och stadgade äro, på Stockholms slott den 2. martii 1683. Nu på högwederbörlig befallning å nyo uplagde*, Åbo 1789, 1789, s. 21.

346 *Krigs-articlar…*, 1789, s. 22.

347 *Krigs-articlar…*, 1789, s. 29.

1683 års krigsartiklar ersattes först år 1795 med *Kongl. Maj:ts förnyade krigs-articlar, til efterrättelse för arméen och flottorne i Swerige, Finland och Pomern.* Denna förnyelse förde bland annat med sig ett förtydligande av befälhavares roll som ansvariga för sina förband. I kapitel 2, ”Om befälhafwares rättigheter och skyldigheter”, stadgas bland annat att översten vid ett regemente hade befogenhet att själva låta avstraffa en mindre förbrytelse, bland vilka återfinns att en officer ”felar i hushållning för Trouppen”.[348] Översten hade rätt att bestraffa sådant med husarrest i upp till en månad, med eller utan besöksrätt. De förnyade krigsartiklarna innebar alltså ett förtydligande av officerarnas skyldigheter vad gäller omsorg.

Det var officerarnas plikt att se till sina underhavandes behov vad gällde mat, kläder, lön och vila. På detta sätt markerade officerarna närhet och omsorg gentemot manskapet. Översten hade även, såsom regementschef, ett övergripande ansvar för officerarnas behov. Dennes uppgifter vid ett regemente uppvisar således betydande likheter med dem som beföll en husbonde. Under den tid regementet var samlat var regementschefen ytterst ansvarig för sina underordnades väl och ve. Om detta resonerar Odert Reinhold von Essen utförligt.

> Så väl i fält, garnisoner och på marscher, bör soldatens soin vara befälhafvaren mest om hjertat, och vid alla möjliga tillfälle lemna honom deraf öfvertygande prof, alltid hafva till ögonmärke soldatens omsorg framför sin egen, och aldrig undandraga sig ett delande af lika öde med honom, alltid visa honom ömhet och omhugsamhet, och äga aldrig nog ofta tillfälle att deraf göra honom försäkrad. Det är på detta sätt soldaten skall danas nyttig för Fäderneslandet…[349]

348 *Kongl. Maj:ts förnyade krigs-articlar, til efterrättelse för arméen och flottorne i Swerige, Finland och Pomern*, Stockholm 1795, s. 11f.

349 Odert Reinhold von Essen, *Oförgripliga tankar, om hvad som utgör en rättskaffens soldat; jemte de egenskaper, som egentligen tillhöra formerandet af en svensk nationel armé, både till esprit, soin, beväring och beklädning,* Stock-

Hur kunde då den omsorgsfulla närheten se ut mer konkret? Vilka handlingsmönster särskiljde en älskad befälhavare från en ogillad? I sin berättelse om det tyska fälttåget 1813–1814 lyfter Carl Johan Ljunggren fram kronprins Karl Johan som ett lysande exempel på en omsorgsfull befälhavare.

> Hans rykte hade redan behagligt kittlat alla krigiska öron. En närmare bekantskap och den förkärlek, han visade arméen alltifrån sitt första beträdande af Svenska området, hade för honom väckt en allmän enthusiasm hos soldaterna, som icke allenast hugnades af hans faderliga omvårdnad och mycket vänligt bemöttes, utan äfven högmodades vid vissheten att han burit musköten liksom de. Huru brunno de icke af längtan att få strida under honom! Med en sådan anförare, hvilka utsigter för duglighet och tapperhet![350]

Ljunggren väljer här att lyfta fram Karl Johans rykte som fältherre, hans umgängessätt och ”faderliga omvårdnad” om soldaterna som faktorer vilka gjorde honom älskad. Därtill antyds också ett slags jämlikhetsmotiv, grundat i att prinsen från början kom, i jämförelse med många andra officerare och befälhavare, från relativt enkla förhållanden och hade ”burit musköten liksom de”. Sammantaget pekar dessa faktorer på det centrala i befälhavarens sätt att umgås med sina underlydande för att grundlägga ett gott förhållande. Ett sätt att umgås med soldaterna på kunde vara att äta tillsammans med dem. Auditören Carl Christopher Ekman skildrar en scen under kriget 1788–1790 där överste Berndt Johan Hastfehr besökte sitt förra regemente.

> Baron Hastfehr har äfven varit här i lägret, och det var rätt ömt att se den glädje, som uppstod hos hvar enda soldat, då de sågo honom och fingo höra att han var närvarande; de hördes tilltala hvarandra

holm 1803, s. 34f.

350 Ljunggren, 1855, s. 4f.

> med dessa ord: 'Upp kamrat, vår forna far är här!' och på ögnablicket voro alla kompaniluckor i regementet fulla med soldater: en stor del gräto af glädje. Sådan kärlek har han ännu uti regementet.
>
> Han smakade på maten, som ett matlag hade tillredt i sin kittel och hvaraf de spisade: och soldaterna välsignade honom och åto sedan med långt större aptit.[351]

Den gemensamma måltiden kan ses som en symbol för officerens villighet att dela sina underordnades öden. Vi har tidigare sett hur kamratskap kunde markeras av ödesgemenskap. Att äta samma mat var ett sätt att markera en villighet att ingå i en sådan gemenskap. Ur en viss dimension innebar denna symbolhandling att officeren, åtminstone för en stund lade hierarkin åt sidan och satte sig på samma nivå som soldaterna. Det förmedlade bilden av att man var lika inför krigets förutsättningar.

Sammanfattningsvis ger bruket av fadersmetaforen ledtrådar till hur man såg på en ideal relation mellan över- och underordnade. Regementschefsämbetet präglades av ett omsorgs- och uppfostringsideal som liknade husbondens och familjefaderns. Det är intressant hur fadersbegreppet används för att betona kärlek och omsorg om de underlydande snarare än sträng disciplin. Soldaterna framstår som formbara föremål för officerarnas uppfostran. Vi har tidigare sett hur officerarna menade sig besitta ädla känslor, såsom hederskänsla och patriotism, vilka de hade förmågan att inplantera även hos de meniga soldaterna, men också hos sina yngre officerskollegor. Intressant nog förefaller officerarna ha utvecklat emotionella strategier för soldaternas räkning. Enligt egen uppfattning hade de inte bara att hantera vad de själva uppfattade som lidanden utan också att med olika metoder underlätta soldaternas emotionella hantering. Att odla en god relation med de underlydande visste man dessutom var en god strategi för att undvika de problem som kunde följa om missnöje spred sig bland manskapet.

351 Carl Christopher Ekman, *Dagbok förd under kriget i Finland 1788-1790*, Helsingfors 1900, s. 90.

Straff och disciplin

En emblematisk orsak till en dålig relation mellan över- och underordnande var befälets förhållande till upprätthållande av disciplin genom bestraffningar. Mönstret enligt vilket en officer valde att utdela repressalier fick långtgående konsekvenser för hans förtroende och därmed för hans möjligheter att lindra lidande bland sina underordnade.

Som vi exempelvis såg i Carl Johan Ljunggrens beskrivning av överste Per Brändström ovan (s. 166) kunde en officers kitslighet och godtycklighet i utdömandet av bestraffningar få ödesdigra konsekvenser för dennes relation med de underlydande. Magnus Perlestam har påpekat att fysiskt våld var oerhört vanligt i militära sammanhang åtminstone under karolinsk tid. Därav kan man tänka sig att officerares godtyckliga utdelning av kroppsstraff sällan rönte någon större uppmärksamhet. Däremot visar Perlestams forskning också att bestraffningar vilka uppfattades som illegitima eller omotiverade kunde leda till konflikt mellan manskap och befäl.[352] AnnaSara Hammar pekar på en liknande struktur i sin studie av social ordning inom den svenska flottan 1670–1716. Hon uppmärksammar att aga och tukta med fysiskt våld var en utbredd praktik i det tidigmoderna samhället, inte bara inom militären. En officer som agade sina underordnade torde alltså inte ha framstått som något märkvärdigt så länge ”agan skedde under kontrollerade former, av rätt orsak och med rätt sinnelag.”[353]

Liksom i husbonderätten var en del av den militära rättskipningen delegerad till chefen vid ett regemente. Enligt tidens reglementen hade officerare rätt att utdela straff för mindre förseelser utan att krigsrätt behövde sammankallas. Straffen kunde bestå i ett antal örfilar eller en kortare tids arrest.[354] I krigsrättsammanhang kunde desto hårdare straffsatser

352 Perlestam, 2008, s. 140, 144f.

353 AnnaSara Hammar, *Mellan kaos och kontroll: social ordning i svenska flottan 1670-1716*, Lund 2014, s. 145f.

354 Se exempelvis *Kongl. Maj:ts förnyade nådiga Förordning och Reglemente för Regementerne til Fot. Andra delen, angående Tiensten i Gemen och Tiensten*

tillämpas. Utifrån krigsartiklarna var en del brott belagda med dödsstraff men denna straffsats tycks ha tillämpats i mycket liten grad. Desto vanligare var kroppsstraff som bara kunde ådömas soldater och underofficerare. Det rörde sig då framför allt om gatulopp och spöslitning.[355]

Måttet av bestraffningar som utmättes tycks ha haft stor påverkan på relationerna inom regementet. Åtminstone var en vanlig förklaring till en befälhavares impopularitet att denne varit alldeles för hård eller orättvis i sitt utdelande av bestraffningar. Överdriven stränghet och pedanteri kunde med andra ord utgöra förklaring till hur kärleken till en regementschef kunde ersättas med motsatserna avsky och hat.

I krigsvetenskaplig litteratur fanns tydliga tankar om de negativa konsekvenserna av att straffa för hårt. En sådan kunde vara att soldaternas ärelystnad mattades av som motivationskraft för manskapet. I den krigsvetenskapliga tidskriften *Svenska Krigsmannasällskapets handlingar* återfinns i 1798 års nummer, under rubriken ”Militairiske underrättelser”, ett resonemang om att alla straff måste syfta till att förbättra moraliteten, antingen hos den bestraffade eller, om den straffade föreföll oförbätterlig, hos det omgivande manskapet som då kunde se ett hårt straff som avskräckande från att själv begå förseelser.[356]

De kroppsliga bestraffningarna ledde till en disciplin byggd på fruktan. Som mer önskvärd identifierades dock sådan disciplin som byggde på frivillig lydnad grundad i individuell ärelystnad och patriotism. Odert Reinhold von Essen resonerar på ett intressant sätt kring denna problematik. Han medger att stränga straff i vissa fall kunde vara lämpliga i arméer. Men rekommendationen gällde främst ”de nationers arméer, hvilkas sammansättning och formation oftast till större delen består af främmande nationer, som utan fädernesland, följakligen

i Garnison, Stockholm 1781, s. 11-15.

355 Gunnar Bohlin, *Militär statsmakt och individ särskildt i Sverige under Gustaf III:s tid: Militär rekrytering, straffrätt och disciplin*, Uppsala 1917, s. 358-368.

356 ”Militairiske underrättelser”, *Svenska krigsmannasällskapets handlingar år 1798,* Stockholm 1798, s. 94f.

af mindre granskadt folk till ära och konduit."[357] Med andra ord ansåg han att de europeiska arméer som i hög utsträckning använde sig av legosoldater hade ett större behov av hårdare disciplin och strängare straff. Den svenska armén beskrivs på ett kontrasterande sätt.

> …men i en nationell armé som den Svenska, hvars förädling och reformation till karakter och sammansättning jag förmodar föregått och existerar, och hvars förnämsta styrka och försvar hufvudsakligast beror på att hvar individ, från den första till den sista, lifvas af den ära och patriotism, att värdigt få uppoffra sig för Konung och Fosterland. Hos en tropp med denna esprit, dessa tänkesätt, och som sjelfva ärans drift leder till skyldigheten, vågar jag tro att ej samma Krigslagar kunna blifva till alla delar passande, som för den öfriga ogranskade militära massan i de flesta nationers tjenst.[358]

Med detta resonemang som grund hävdade von Essen att "kroppsblottande och spöslitande"[359] var vanärande och därmed fick alltför negativa konsekvenser för den svenska soldatens lynne. Tog man hans ära ifrån honom försvann hans motivation att tjänstgöra av fri vilja. Förhållningssättet till kroppsstraff och fysisk aga inom militären påminner även till viss del om samtida tankar om husagan. En husbonde hade enligt dessa tankar rätt att utdela aga som ett led i att uppfostra hushållets medlemmar. Den våldsutövning som agan innebar måste emellertid vara väl avvägd och förmedla en kärleksfull tillrättavisning för att betraktas som legitim. Emellertid förekom flera förmaningar i 1700-talets uppfostringslitteratur som, likt von Essen ovan, varnade för de negativa konsekvenser som fysiska bestraffningar kunde få, inte minst på själens hälsa.[360]

---

357 von Essen, 1803, s. 23f.

358 von Essen, 1803, s. 24f.

359 von Essen, 1803, s. 25.

360 Eva Bergenlöv, *Drabbade barn: Aga och barnmisshandel i Sverige från refor-*

Kåranda och kamratskap

Den tredje relationstypen som här ska diskuteras beskrev en övergripande stämning inom militära förband. Kamratandan kan alltså ses som en sorts relation vilken inte primärt existerade mellan två individer utan inom ett kollektiv. Likväl tillskrevs den liknande egenskaper och emotionella effekter som både vänskapen och den faderliga kärleken. Frågan att ställa här blir alltså om huruvida reproduktionen av kamratanda inom ett förband kan ha fyllt en emotionsstrategisk funktion lik vänskapen och den faderliga kärlekens, samt vem som i så fall bar ansvaret för en sådan reproduktion.

Kamratanda och plikt

Ett tydligt inslag i föreställningarna om militär kamratskap var att den syftade mot ett högre mål, eller åtminstone fick positiva konsekvenser utanför individer. Som 34-årig löjtnant skrev Karl Adolf Brakel till sin bror den 25 maj 1808 att trots att man nyligen nåtts av den nedslående nyheten om Sveaborgs kapitulation kunde han konstatera att ”[s]ällan har vid någon armée varit bättre esprit hos befalland eoch lydande, än den som varit hos oss, hvar och en söker efter bästa förstånd att uppfylla sina skyldigheter.”[361] Brakel låter alltså den ”esprit” som rådde mellan soldater och officerare utgöra förklaring till en stark pliktkänsla.

Kamratanda var något som enligt officerare odlades uppifrån. Detta visas i sammanhang där föresatsen betonades att ingjuta rätt anda hos de underordnade. Generalmajor Johan Fredrik Aminoff försäkrade i sina anteckningar om sommarfälttåget 1808 att han ”bildat

mationen till nutid, Lund 2009, s. 20f., 53-55, 126-128.

361 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Pattjocki den 25/5 1808.

och underhållit, den ägta spriten, den ägta känslan för sine skyldigheter upfyllande emot kong och fädernesland hos detta Regmt".[362] Officerarna hade alltså att disciplinera fram och reproducera en anda med förväntat positiva konsekvenser för såväl stridsvärde som moral. I denna bemärkelse kopplades espriten tätt samman med uppfyllandet av plikterna mot konung och fädernesland. Att en kamratlig anda rådde i förbandet tycktes befordra dess tjänstvillighet.

Kamratskapen föreställdes bevisligen kunna få individer att handla med gemenskapens bästa för ögonen, men den föreställdes också skapa starka band kamraterna sinsemellan. Inte minst visade detta sig via ett ideal om att dela öde med sina kamrater. Under de första månaderna av Gustav III:s ryska krig 1788–1790 cirkulerade det så kallade Anjalaförbundet bland regementena i Finland. Det var ett dokument som deklarararerade att man misstänkte att det pågående kriget startats genom provokationer från den svenske kungen (vilket också var fallet) varför man inte ville lyda några order om att rycka in på ryskt territorium förrän fredsförhandlingar prövats eller kriget sanktionerats av rikets ständer. Så småningom nådde dokumentet Nylands regemente vars officerare erbjöds att skriva under det. Regementschefen överste Robert Montgomery avvisade till en början propåerna och hänvisade till att han inte ville skriva under då han inte varit delaktig i att formulera dokumentet. Efter ett par timmar fick han se dokumentet igen och upptäckte nu att större delen av officerarna vid hans regemente tillfogat det sina namnteckningar. Montgomery fortsatte dock att undanhålla sin underskrift och bad överste Wilhelm Leijonstedt, som var den som kommit med dokumentet, att "hälsa Herrarne och försäkra dem på min heder, at jag aldrig skulle skilja mig wid Finska Arméen och mina kamerater med hvilka jag gorde mig en ära at dela lika öde, men at jag ej skref under emedan en hederlig Officers ord vore mer än tilräckeligt."[363] Överste Montgomery blev på nytt lämnad ifred

362 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol 254: "Anteckningar om sommarfälttåget, Norra finska arméen, år 1808 af Johan Fredric Aminoff.

363 "Öfverste R. Montgomery's berättelse", 1861, s. 352.

men började nu kontemplera implikationerna av valet att inte skriva under. En oro väcktes hos honom att avsaknaden av hans underskrift skulle skada hans förtroende vid regementet. ”Hvad skulle Officers Corpsen tro, om icke at jag i hemlighet desaprouverade hvad de gjort? At jag vore rädd, ville skilja mig och ej dela lika öde med dem. Detta fant jag mig aldeles owärdigt.”[364] Montgomery bekymrade sig alltså över att valet att, till skillnad från sina officerare, inte skriva under dokumentet skulle utgöra ett hårt slag mot gemenskapen och hans förtroende som regementschef. Han bestämde sig sålunda för att trots allt ratificera Anjalaförbundet, ”sedan jag sedt mina Cameraters underskrift, ifrån hvilka jag aldrig ville vara eller bli skiljaktig.”[365] Den 17 mars befann sig löjtnant Adam Gustav Weissman von Weissenstein på permission tillsammans med sin familj. De var på resande fot, på väg mot Kjällfjärd i Österbotten när de hörde kanon- och musköt-skott. ”mån om uppfyllandet af mina pligter och att med kamrater få dela öden”[366] lämnade löjtnanten sin familj på stället och skyndade i riktning mot ljudet av skottlossning. Den 17 april 1813 bröt den bataljon upp från Karlstad där löjtnant Gustav Adolf Ramsay förordnats till adjutant. Ramsay skrev att ”[v]åra kamrater af 2:dra Bataillon skiljas från oss med saknad, och beklaga sig öfver att ej få dela med oss öden.”[367] Kamratskapen definierade till synes ett slags ödesgemenskap som inte tog hänsyn till hierarkier och som hänvisade till en inre jämlikhet via det faktum att man delade upplevelser, utmaningar och hot. Att tillsammans vara utsatta för krigets prövningar blev i sig något gemenskapsformerande och eftersträvansvärt bland kamrater.

Att kamratandan hade ett högre syfte blir än tydligare i och med att den faktiskt kunde dömas ut som onödig. I sin berättelse om fälttåget i Savolax 1789 omnämner dåvarande kaptenen Georg Karl von Döbeln

364 ”Öfverste R. Montgomery’s berättelse”, 1861, s. 353.
365 ”Öfverste R. Montgomery’s berättelse”, 1861, s. 353.
366 Weissman von Weissenstein, 1887, s. 26.
367 von Törne, 1919, s. 156.

en fältväbel vid namn Karl Magnus Kumblander, vilken utmärkte sig i slaget vid Porrassalmi 1789, så till den grad att von Döbeln rekommenderade att Kumblander skulle befordras till officer. Emellertid ville inte de andra officerarna vid Björneborgs regemente acceptera Kumblander i sin gemenskap då han kom från en alltför enkel bakgrund.

> Kumblander fick riddaremedaillen: För tapperhet i fält. Jag bad brigadechefen nämna honom til officer, men Biörneborgs officerare ville ej ha honom til camerat, emedan han varit dräng. Det är ganska väl, att officerare äro måne att bibehålla en esprit de corps sins emellan, men i dessa tider är den ej nödvändig, sen Kongl. Maij:t nämner till fricorpsofficerare nationens mäst utskummade pack.[368]

Citatet implicerar två intressanta förhållanden. För det första antyds en förståelse för att den kommenterade officersgemenskapen såg sin ”esprit de corps” hotad av en utomståendes förestående inträde i gemenskapen. Kårandan framstår därmed som en relativt skör konstruktion så tillvida att den kunde rubbas av en förändrad gruppsammansättning. Vidare visar von Döbelns uttalande att en ”esprit de corps” kunde ses som alldeles onödig om den inte ansågs fylla ett högre syfte, detta eftersom kungen redan tagit för vana att utse ”til fricorpsofficerare nationens mäst utskummade pack.”

Sammanfattning

I det här kapitlet har jag undersökt hur känslomässiga relationer inom armén kunde fungera emotionsstrategiskt. Tre relationstyper blev betydelsefulla utifrån en sådan synvinkel: personlig vänskap, faderlig kärlek och kamratskap. Personlig vänskap hade framförallt betydelse

368 von Döbeln, 1923, s. 46.

mellan officerare. Hur soldaternas vänskapsrelationer fungerade tillåts vi enbart spekulera kring utifrån det tillgängliga materialet. Däremot aktualiserade relationen mellan soldater och officerare ett faderligt kärleksbegrepp som beskrev det eftersträvansvärda förtroende som man önskade skulle prägla varje militärt förband. Likaså när det gällde den så kallade kamratandan som var en slags benämning på en annan generellt önskvärd stämning.

Det är viktigt att poängtera att personliga relationer inte kan betraktas utifrån ett renodlat strategiskt perspektiv. Exempelvis den personliga och sensibla vänskapskultens genomslag vid denna tid, vilket forskare som Charlotta Wolff och Eva Österberg diskuterat, talar för att många relationer framförallt motiverades existentiellt. Däremot kan man tala om hur relationerna kunde fylla en proaktiv funktion för att hantera lidande. Existensen av god vänskap, faderlig kärlek och kamratanda medförde att olika lidanden betraktades som lindrigare när de medvetandegjordes. Detta har föranlett mer djupgående analyser av de olika relationstypernas beskaffenhet och förutsättningar.

Goda vänskapsrelationer, som ansågs ha en lindrande effekt på krigets psykiska och fysiska lidanden, behäftades med en expressiv känslosamhet. Denna expressivitet tjänade till att bekräfta vänskapen vilket det tycks ha förelegat behov att göra med jämna mellanrum. Som konsekvens fanns en associerad känslorepertoar som utgjorde vänskapens markörer. Glädjen och ömheten gavs här framskjutna positioner. Att dela vänners glädje och känna sant och djupt för dem i svåra situationer kännetecknade en god vän. Till denna känslorepertoar kopplades även en rad praktiker som utgjorde en slags vänskapens uppförandekod. Att skåla tillsammans kunde exempelvis vara en viktig markör för att erkänna den andres vänskap liksom att utbyta djupt personliga brev. Detta belyser både en sensibelt orienterad beteendekod och en holistisk individuppfattning genom att krigets lidanden kunde lindras av något så känslosamt som vänskapen. Bilden som framträder visar inte en kamp mellan lidandets känslor och ett

rationellt förnuft. Istället förefaller lidandets lindring varit baserad på hur djupa och sensibla vänskaper som individen hade möjlighet att leva ut under kriget.

Men vänskapen hade också sina konventioner och gränser. Det fanns en klar uppfattning om att parterna i vänskapsrelation företrädesvis skulle stå relativt nära varandra vad gällde hierarkisk position. Emellertid tyder materialet på att dessa gränser lätt kunde förbises beroende på omständigheter. Krigsmiljön tycks ha erbjudit en hel del sådana omständigheter och det är möjligt att vänskapens lindrande effekt på krigets lidanden fungerade som incitament för att rucka på en del sociala gränsdragningar. Så blir det möjligt att förstå de vänskaper som beskrevs mellan personer som stod långt ifrån varandra på den militära rangskalan.

Idealet för relationer mellan över- och underordnade centrerades kring faderlig kärlek och förtroende. Mot detta ställdes kadaverdisciplin och att skrämma de underordnade till lydnad genom bestraffningar. Ett sådant klimat undergrävde den lindrande effekten och riskerade att i sig utvecklas till ett lidande. Detta märks inte minst i den hårda kritik mot kroppsstraff inom militär rättsskipning vid denna tid. Kärleken föreställdes alltså vara det kitt som band samman över- och underordnade i ett militärt förband. Enligt Sten Högnäs var kärleksbegreppet under tidigmodern tid associerat med mer stabila och långsiktiga relationsformer. Exempelvis äktenskapet saknade vänskapens nyckfullhet, vilken kunde leda till tvära kast och känslostormar. Kärleken var, till skillnad från vänskapen, hierarkisk och förnuftig, det vill säga den kopplades till högre samhälleliga syften.[369] På samma sätt som hustru och barn var underordnade i hushållet var soldaterna underordnade sina officerare. Magnus Perlestam har, i linje med internationell forskning, påpekat att den militära lydnaden även under svensk stormaktstid var betingad av relationen mellan officeren och

369 Sten Högnäs, ”Lidelsefull vänskap och förnuftig kärlek”. I Valborg Lingärde & Elisabeth Mansén (red.), *Ljuva möten och ömma samtal: om kärlek och vänskap på 1700-talet*, Stockholm 1999, s. 19-22.

hans underordnade. Den makt och auktoritet som förlänades befälet i kraft av dess ämbete ansågs inte räcka, lydnaden var villkorad.[370] Det bör nämnas att detta förhållande gällde specifikt för armén. Inom flottan var förväntningarna på institutionaliserad lydnad hårdare.[371] Även om föreliggande studie inte undersökt flottan antyder resultaten i detta kapitel att den stormaktstida föreställningen om lydnadens villkorlighet ännu var intakt under gustaviansk tid, dock med en tydligare koppling till expressiv känslosamhet. Till detta kopplades kärleksidealet vilket manifesterades tydligt genom den metafor som pekade ut befälhavaren som fadersgestalt och de underlydande som hans barn. Många av officerarnas plikter gentemot sina underhavande påminner om dem som beföll en husbonde och familjefar såsom Andreas Marklund och Thomas Berglund beskrivit dem. Det är lätt att se treståndslärans inflytande över denna militära hushållsmetaforik, vilket också David Gudmundsson tidigare påpekat. Faktum är att den militära organisationen utgjorde den samhällssfär där treståndsläran kunde finna sin tydligaste tillämpbarhet.[372] Jag vill emellertid hävda att hushållsmetaforiken medförde en emotionalisering och en personifiering av den militära hierarkin. Genom att beskriva befälsrollen som en fadersroll och dessutom tillskriva den husbondens omsorgsideal legitimerade man den militära hierarkin framför allt utifrån känslomässiga relationer och personliga egenskaper snarare än institutionaliserade ämbeten och positionalitet.

När det gäller kamratandan ansågs den kunna ha mycket positiva konsekvenser för såväl sammanhållningen som stridsvärdet inom en militär enhet. Detta lade ett väldigt tydligt ansvar på officerarnas axlar att på olika sätt försöka reproducera en sådan anda inom sina förband och enheter. En av de intressantare aspekterna här är alltså att officerarna ansåg det vara deras uppgift att utveckla emotionella strategier för att hjälpa soldaterna hantera krigets lidanden och därmed reglera

370 Perlestam, 2008, s. 155.

371 Hammar, 2014, s. 154-156.

372 Gudmundsson, 2014, s. 196.

deras beteende i önskvärd riktning. Uppenbart baserades detta på en uppfattning om att underlydande kunde vara i behov av emotionell vägledning och att det ingick i befälets ansvar att bidra med sådan.

”Walkiala den 29 april 1790”. Tuschlaverad penntеckning av Pehr Hilleström.

6
Striden

I detta kapitel kommer lidanden och emotionella strategier i förhållande till strid att analyseras. I själva verket utgjorde faktiska strider ett tämligen perifert inslag i krigstillvaron. Blott några få dagar per år utkämpades strider och fältslag. Likväl upptog tankar och föreställningar om strid en mycket stor del av skrivandet om upplevelser av krig och sannolikt även tänkandet kring detsamma. Det visar sig att emotionella strategier för att hantera strid ofta kom att handla om uppbådandet av positiva motkänslor mot de lidanden som striden ofrånkomligen förknippades med.

Kapitlet består av tre delar. Den första omfattar en form av analytisk bakgrundsteckning där olika förutsättningar skisseras för hur striderna tolkades. Här kommer jag både lyfta fram populära motiv som förekommer i dagböcker, brev och memoarer samt mer filosofiska resonemang ur samtida krigsvetenskapliga skrifter. Den andra delen tecknar en bild av de lidanden som var behäftade med stridens verklighet. Utgångspunkten tas i de olika känslomässiga upplevelser som eldstrid respektive närstrid innebar. Därtill diskuteras hur officerarna påverkades av att uppleva och bevittna stridens fysiska lidanden, det vill säga sår, blessyrer och dödens ständiga närvaro. I den tredje delen tecknas en bild av de emotionella strategier som i materialet formuleras i förhållande till de med striden förknippade lidandena.

Stridens verklighet

1700-talets slagfält präglades av vad som i det närmaste kan beskrivas som en besatthet av symmetri. Infanteriet, som alltid utgjorde ryggraden av slagstyrkan, rangerades i raka stridslinjer med kavalleriet på flyglarna. Själva striden bestod sedan i en kontrollerad anmarsch mot fiendens formation, varunder det gällde att uthärda beskjutning från både gevär och artilleri. Något som ställde krav på både psykisk och fysisk uthållighet. Militärhistorikern John A. Lynn har talat om en ”tålamodets stridskultur” (the battle culture of forbearance), åsyftandes att fältslag vid denna tid snarast avgjordes utifrån vilken sida som längst upprätthöll modet och som längst kunde uthärda fiendens eldgivning. Eldstrider under 1700- och 1800-talen kunde därför bli utdragna affärer. Enda vägen till ett snabbt avgörande var att beordra bajonettanfall, vilket oftast skedde efter att fienden utsatts för några timmars beskjutning.[373] På många sätt liknade tidens slagfält välregisserade teaterföreställningar. Man marscherade till ljudet av musik i prydliga formationer, klädda i färgglada uniformer och med vajande fanor ovanför huvudena. Tine Damsholt betonar den vikt som kan tillmätas kroppslig disciplinering i ljuset av linjärtaktikens styvhet. I allt väsentligt innebar detta sätt att strida en avindividualisering av den enskilde soldaten, vilken enbart förväntades ingå som del i ett omfattande maskineri. Egna initiativ välkomnades inte.[374] Också officerarna avindividualiserades i detta system även om de inte stod inklämda i stridslinjen axel mot axel. De hade en något större fysisk rörelsefrihet på slagfältet och befann sig oftast strax framför eller bakom linjen. Men deras uppgift var i första hand att övervaka soldaterna, se till att de höll sin plats i ledet samt att bestraffa avvikelser.[375] Detta sätt att strida skapade oerhört tydliga mallar enligt vilka individuella

373 Lynn, 2008, s. 120f., 128f.

374 Damsholt, 2000, s. 258.

375 John Keegan, *Krigets historia,* Stockholm 2005, s. 368f.; Lynn, 2008, s. 120f., 123-125.

kvaliteter kunde bedömas. Ofta var det uthållighet för fiendens eldgivning samt djärvhet och oräddhet i samband med anfall som uppmärksammades i positiva ordalag.

Många av de strider som beskrivs i det här studerade materialet var dock inga storslagna linjebataljer. Styrkorna varierade i omfattning mellan några hundra och ett par tusen man på respektive sida. Dock förefaller även de mindre drabbningarn ha präglats av tålamodets stridskultur. Också små drabbningar kunde vara i flera timmar. Med detta sagt var det inte så att större fältslag helt saknades bland de svenska krigserfarenheter som upplevdes mellan 1788 och 1814. Slaget vid Oravais den 14 september 1808 är ett exempel. Under framför allt 1813–1814 års tyska fälttåg bevittnades några riktigt stora fältslag, såsom slaget vid Leipzig den 16–19 oktober 1813, av flera brev-, dagboks- och memoarförfattare. Vid Leipzig stred nästan 600 000 man från ett tiotal olika länder.

Den svenska taktiken hade under 1700-talet genomgått en rad förändringar som gjorde den mer defensivt orienterad än under stormaktstiden då man satte stor tilltro till att kunna avgöra fältslag genom anfall i närstrid. Efter stormaktstidens slut avklingade emellertid offensivlustan i svensk stridsdoktrin. Rysslands övertagande som dominant i Östersjöområdet samt det försämrade ekonomiska läget motiverade en omläggning av hela försvarspolitiken. Det svenska försvaret var tvunget att lägga om sin västliga inriktning, gentemot Danmark, till en östlig orientering för att hantera det ryska hotet. Vidare gavs den frihetstida försvarspolitiken en påtagligt defensiv profil, varigenom det fasta försvaret i form av fästningar kom att prioriteras före en rörlig landkrigsarmé. De stora ekonomiska satsningarna på bygget av nya fästningar, med Sveaborg utanför Helsingfors som största projekt, skar bort en stor del av budgeten för arméns övningar. Infanteriets taktik lades även den om i defensiv riktning, vilket inte minst avskaffandet av pikar som beväpning under frihetstiden utgör ett exempel på. Under Gustav III:s regeringsperiod inleddes en återupprustning med hjälp av franska subsidier. Under perioden 1772–1788 genomför-

des en rad reformer. Det satsades mer resurser på armén efter det långa fokuset på fästningsbyggande, man tog fram nya reglementen som medförde förenklingar av exercis och handgrepp, nya uniformer med inspiration från nationella dräkten infördes, därtill ökades frekvensen något på övningar och regementsmöten. Den gustavianska armé som mönstrades inför kriget mot Ryssland 1788 var således något bättre drillad än sin frihetstida motsvarighet. Dock gjorde de fortsatt svaga statsfinanserna att det var mycket illa ställt med utrustning och materiel.[376] I ljuset av de nederlag som följde i framför allt krigen mot Ryssland under åren 1788–1815 har denna period beskrivits som en tid av nederlag och stagnation för den svenska krigsmakten.[377]

Synen på strid

Trots att stridandet tog mycket lite tid i anspråk ockuperade det en stor del av tankeverksamheten. Striden förefaller ha haft ett slagt mytiskt skimmer över sig. I materialet uttrycks ibland uppfattningar att deltagande i strid var karaktärsdanande och avslöjade en människas sanna karaktär. På flera ställen uttrycks en längtan att få delta i strid, särskilt bland dem som ännu inte hade några sådana erfarenheter. Det finns flera indikationer på att första gången i strid – elddopet – kunde betrak-

376 Nils-Göran Nilsson, ”Den gustavianska armén”. I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992, s. 30-38, 42-60. Nils-Göran Nilsson går i polemik med bilden av att Gustav III gjorde armén väl rustad. En bild han menar grundlades av Claes Theodor Odhner genom dennes *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering* utgiven i tre band under perioden 1885-1905. Nilsson menar att den Odhnerska uppfattningen kom att påverka den bild som ges i flera studier även under efterkrigstiden. Några exempel han ger på verk som följer denna uppfattning är Olof Jägersköld, *Den svenska utrikespolitikens historia,* II:2, 1721-1792, Stockholm 1957; Erik Ludvig Birck, *General Tolls krigsplan år 1788. Dess utförande och sammanbrott.* Svenska litteratursällskapet i Finland nr 296, Helsingfors 1944.

377 Lars Ericson [Wolke], ”Avsky och beundran: franskt inflytande på svenskt militärt tänkande 1789-1815”. *Militärhistorisk tidskrift*, 2003, s. 96.

tas som ett slags initationsrit för tillträde till ett slags högre gemenskap.

Finska kriget 1808–1809 såg inte ut att bli som det var tänkt för den unge löjtnanten Carl Ludvig Daevel. Mot slutet av maj 1808 hade han ännu inte sett någon strid, utan var garnisonerad på Fredriksborgs fästning vid inloppet till Stockholm. Tillvaron där var stillsam och stridens larm avlägset, vilket bekymrade Daevel.

> aldrig blir Fredricsborg attaquerat; emedlertid har jag den grämelsen, at få ligga här under det mina Camrater få slåss mot fienden. Om jag viste hur jag skulle ställa til för at komma härifrån och få följa med i fält. Nog är här temmel. roligt men det vore en stor förargelse at vara den enda vid Regementet som ej varit i elden.[378]

I denna passus ur ett brev till fadern Fredrik Ludvig Daevel beklagar sig Carl Ludvig över sin uteblivna plats i stridens gemenskap. Han fruktade att bli den ende bland kamraterna vid Upplands regemente som då inte varit i strid under det innevarande kriget. Uttalandet tycks vila på en föreställning om att striden band samman individer på ett unikt sätt, en särskild typ av erfarenhet som skapade en särskild typ av gemenskap. Viljan att utgöra en del av denna gemenskap, eller som i Daevels fall kanske snarare en rädsla för att exkluderas, parat med en strävan efter ära och utmärkelser födde en artikulerad längtan efter strid bland officerare. Denna längtan noterades av en utomstående betraktare, nämligen auditören Clas Livijn som i brev till vännen Lorenzo Hammarsköld beskriver den. I ett brev, daterat den 21 augusti 1813, beskriver han hur den svenska armén fått order att marschera till Potsdam och det började talas i leden om att man snart kunde hamna i strid. ”Förutkänslan deraf var högtidlig, och på många år har jag ej varit vid så godt lynne. En viss hänförande stämning upplyftade alla de menniskor som hade något anlag af poësie, flera dem jag i hela

378 KrA, Daevelska släktarkivet, vol 1: Carl Ludvig Daevel till Fredrik Ludvig Daevel, Fredriksborg den 31/5 1808.

deras lefnad ej sett höjda öfver det moln tobakspipan sprider, voro nu verklige skalder",[379] skriver Livijn. Emellertid blev det ingen strid vid detta tillfälle, något som spred märkbar besvikelse bland manskapet. Livijn skildrar en tydligt uttryckt längtan efter strid. En längtan som tycks förmedla ett slags förföriskt skimmer som vilade över striden. En likadan längtan uppenbarar sig via Kjell Christoffer Barnekows uttalande efter slaget vid Dennewitz den 6 september 1813: "nog hade det varit roligt att få vara lite mera wärksam i striden, emedlertid hade vi lyckan att få se dagens vexlande öden."[380]

Längtan till strid kunde emellertid också ha sin grund i en negativ förstärkning, varvid längtan beskrevs som en vilja att få striden överstökad eller att man såg den som ett sätt att snabbare få slut på den missär som lägerlivet kunde innebära. Under 1788–1790 års krig skildrar auditören Carl Christopher Ekman ett exempel på det senare. "Hela lägret instämde däruti att få ju förr dess hellre gå på. Men ställningen tycktes vara att vi skola vara ämnade att förgås, i brist af resolution från generalitetet, uppå detta fuktiga och infama lägerställe",[381] skriver Ekman. En liknande tanke uttryckte fänrik Samuel Fredrik Siösteen i september 1813 då han noterade att "de fläste önskade komma i striden för att snarare komma till ro och hvil. Hvarocken kände väl, att godt kunde ej bli förn det onda var öfverståndet."[382]

I sin berättelse skildrar Ljunggren hur första gången i strid var en anmärkningsvärd upplevelse för honom. Det var ingen stor batalj som blev hans första erfarenhet. I slutet av juni 1808 blev Ljunggrens patrull påskjutna av en mindre norsk styrka. Eldstriden var över på tio minuter och händelsen kunde enligt Ljunggren själv knappt "hedras med namnet skärmytsel." [383] Upplevelsen hade emellertid stor bety-

379 Claes Livijn, *Bref från fättågen i Tyskland och Norge 1813 och 1814*, Stockholm 1909, s. 66.

380 Schück m.fl., 1918, s. 94. För liknande exempel se Siösteen, 1915, s 122.

381 Ekman, 1900, s. 25.

382 Siösteen, 1915, s. 56.

383 Ljunggren, 1903, s. 20.

Carl Johan Ljunggren vid omkring 28 års ålder. Avfotograferat miniatyrporträtt.

delse på ett individuellt plan då den utgjorde emellertid hans ”invigning i krutröken”.[384] ”Krutröken” betecknar här ett slags metaforisk gemenskap vilken endast erfarenhet av strid kunde ge tillträde till. I forskningen saknas analyser av elddopets kulturella betydelse i Sverige under olika epoker. I internationell forskning finns emellertid dem som intresserat sig för fenomenet. Två forskare som resonerat kring elddopets betydelse är Marie-Cecile Thoral och Yuval Noah Harari. Thoral, som bland annat studerat upplevelser av strid i den franska armén 1792–1815, betonar att uppträdanden i strid spelade en central roll

384 Ljunggren, 1903, s. 20.

för den status och identitet som tillskrevs olika individer. Beteendet i strid ansågs avslöja den enskilda människans rätta karaktär. Harari är inne på samma spår men uppmärksammar i högre grad elddopet som del i den kulturella process som ledde till att krig i högre grad kom att ses som något karaktärsdanande från slutet av 1700-talet och framåt. Striden avslöjade alltså inte bara sanningen om människan, utan satte även tydliga avtryck hos henne. Detta ledde bland annat till att första gången i strid sågs som en viktig livshändelse vilken ofta tillmättes ganska långa passager i de dagböcker, brev och memoarer som Harari studerat. Han menar att detta mönster framförallt blir signifikativt under romantiken.[385] Ljunggrens skildring av sin första erfarenhet av strid stämmer väl in på denna tendens.

Natten till den 5 maj 1789 anfölls en svensk postering vid Pihjalanlax några mil från Nyslott. Posteringen bestod av 24 man samt en officer och en underofficer, den ryska styrkan bestod enligt uppgift av närmare 200 man. Så snart man fick rapport om ryssarnas närvaro satte sig officeren och underofficeren till häst och satte av i flykt. Kvar fanns korpralen Gregorius Bugt som tog befälet och började placera ut sin lilla styrka. Han lät 3–4 man lägga sig i bakhåll för ryssarna. När fienden närmade sig öppnade man eld från flera håll och Bugt ropade högt: ”*Jägare Battaillon Ryck Fram*”.[386] Tumult uppstod och i tron att de stod inför en hel bataljon slog ryssarna till snabb reträtt. Bugt lyftes fram som hjälte efter episoden.[387] Georg Henrik Jägerhorn berättar också att Bugt innan händelsen var ”allment kiänd för enfalldig, trög och af inskränkt begrepp, ansågs utj Compagni, där han var nogast kiänd, för sämst. Huru miskiännas icke ofta personer?”[388] En avgörande detalj i sammanhanget är att Jägerhorn benämner det som en

385 Yuval Noah Harari, *The Ultimate Experience: battlefield revelations and the making of modern war culture, 1450-2000,* Basingstoke 2008, s. 215-218.

386 Jägerhorn, 2004, s. 77.

387 Episoden finns återgiven i Jägerhorn, 2004, s. 76f. samt i von Döbeln, 1923, s. 21-24.

388 Jägerhorn, 2004, s. 77.

misskänning att Bugt dittills betraktats som sämst i kompaniet. Detta implicerar att Bugts agerande i striden sa något mer sanningsenligt om hans karaktär. Varken i Jägerhorns eller von Döbelns berättelse, där episoden också finns återgiven, betraktas Bugts bravad som ett resultat av slump eller osannolika omständigheter. Istället implicerar Jägerhorn alltså, i linje med den tankefigur Thoral beskrivit, en idé om att Bugt nu hade visat sin rätta karaktär. Beteendet i strid var laddat med ett större sanningsvärde när individer karaktäriserades.

Det finns fler exempel där tanken uttrycks om att människors sanna karaktär och identitet blev synlig i strid. Ett som också på ett intressant sätt visar en medvetenhet om problematiken står att finna i Kjell Christoffer Barnekows dagbok. En medvetenhet om denna problematik visas i Kjell Christoffer Barnekows dagbok då han konstaterar att ”de flesta påstå sig ej – känna menniskan och sig sjelfva förr än de varit i en affär”. [389] Hos Barnekow bekräftas alltså ett genomslag för idén om att striden avslöjade något om människan. Han antyder att många sökte striden för att lära känna sig själva, något Barnekow själv inte ansåg sig ha behov av eftersom han redan varit i strid vid ett antal tillfällen då dagboksinlägget skrevs.

De stora uppmärksamheten kring fenomenet strid i officerares brev, dagböcker och memoarer kan alltså förstås mot bakgrund av stridens sanningsanspråk och gemenskapsformering. Deltagandet i strid avslöjade hur en individ var beskaffad och innebar att densamme invigdes i en manlig gemenskap kring stridserfarenheten.

Lidande och stridserfarenhet

Att delta i strid var en upplevelse som innehöll många mentala påfrestningar. Risken att dö eller såras allvarligt var alltid närvarande. Det kunde bli nödvändigt att uthärda intensiv beskjutning under många

389 Schück m.fl., 1918, s. 47.

timmar under vilka man kunde mötas av ohyggliga syner. Känslomässiga faktorer tillmättes stor betydelse för striden redan under 1700-talet. Framför allt intog rädslan en central position i tänkandet kring striden. Denna tog sig emellertid olika uttryck och tillskrevs olika egenskaper i förhållande till eldstrid respektive närstrid, vilka båda utgjorde viktiga inslag i 1700- samt 1800-talets krigföring. Det finns därför anledning att analysera dessa stridstyper separat för att teckna en bild av vilka lidanden som associerades till stridens olika gestaltningar.

Eldstrid

Tålamodets stridskultur gjorde sig framför allt gällande i eldstrid. Det vill säga när rangerade trupper besköt varandra på avstånd med gevär och kanoner. Det var framförallt då det gällde att härda ut. Uthålligheten var den egenskap hos soldaterna som framför allt prövades. Att stå pall för långvarig beskjutning ansågs imponerande och berömvärt. Till detta knöts också känslotermer som "bravur", "köld" och "ståndaktighet".[390] I samband med slaget vid Savitapail den 4 juni 1790 kom ett antal svenska kanonjollar under beskjutning från ryska kanoner positionerade på stranden vid Savitapail kyrkoby. När de började dra sig tillbaka började en av dem läcka in vatten. Kapten Hierta, som var befäl på den läckande kanonjollen, "satte mot en holme och under pumpningen och reparationen sparde ej sin eld, samt med bravour och köld uthärdade fiendens."[391]

Motsatsen till att uthärda fiendens eld var att linjen gav vika och

390 Se exempelvis Jägerhorn, 2004, s. 165; KrA, Krigshandlingar 1788-1790, vol. LXXVII: "Landstigningen för Fredrikshamn. Ur skärgårdsflottans operationer 1788; KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, den 13/10 1808; UUB, Sten Stures bref till sin fader 1788-90, vol. F617b2: Sten Sture till Sten Gabriel Sture, Helsingfors den 21 juli 1788.

391 Jägerhorn, 2004, s. 165.

soldaterna tog till flykten. Sådant beteende beskrevs i materialet som en konsekvens av uppkommen ”fruktan”, ”förskräckelse”, ”räddhågsenhet”, ”ledsnad”, ”modfälldhet” eller förlorad anfallslusta. Sådana känslolägen förklaras i källorna både utifrån att truppen utsatts för en väldigt kraftig beskjutning under kort tid eller en lång och utdragen sådan, ofta varande i många timmar.[392] I sina minnen från kriget 1808–1809 reflekterar Carl Johan Ljunggren kring upplevelsen av eldstrid.

> Af alla krigets faror ges ingen jämförlig med hvad man kallar ”kläda skott”. Att liksom ett villebråd under jakten vara skottaflan för fiendens konstfärdighet i målskjutning är både hemskt och lämnar ett intryck af häpnad som sannerligen pröfvar en bra karls beslutsamhet. Det vore inte det ringaste svårt att falla i en öppen strid, ansikte mot ansikte med fienden; men att så där bli skjuten i språnget synes mig rätt beklagligt och alldeles inte ärofullt. Jag har också sett mången behjärtad krigare ganska tvehågsen för ett dylikt gatulopp.[393]

Georg Henrik Jägerhorns och Georg Karl von Döbelns skildringar av slaget vid Porrassalmi, sommaren 1789, inrymmer sammantaget många av de element som präglade utdragna eldstrider. Vi ska därför i det följande ägna dem särskild uppmärksamhet och låta skildringarna av detta slag stå som exempel för hur en utdragen eldstrid kunde te sig och påverka deltagarna känslomässigt.

Slaget vid Porrassalmi, en sjö i sydöstra Finland, den 13 juni 1789 började med en hård eldstrid som varade i många timmar. Ungefär 750 man ur den svenska armén försvarade sig mot omkring 5000 ryssar över en smal landtunga som delade sjön i två.

Trots att svenskarna drog stor nytta av den flaskhals som terrängen

392 Weissman von Weissenstein, 1887, s. 65; KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Pyhäjocki den 13/11 1808.

393 Ljunggren, 1903, s. 74.

utgjorde tvingades de utstå kraftig beskjutning under mycket lång tid vilket till sist gjorde det svårt för de svenska och finska soldaterna att hålla modet uppe. I och med den långvariga exponeringstiden för fiendens eld ”så kunde ej annat upkomma än lesnad och räddhoga”, [394] enligt Georg Henrik Jägerhorn.

Efter tolv timmars utmattande eldstrid kom även beskedet att svenskarnas kanoner skjutit slut på sin ammunition, vilket blev en utlösande faktor till att delar av truppen flydde. Beskedet fungerar, i Jägerhorns berättelse, som det avgörande ledet i en kausalkedja. Enligt honom var de egna kanonernas eldgivning truppens ”enda tröst och beskydd” och när dessa tystnade ”så föll en sådan rädd hoga öfver hela den trouppen, som på åsen i skogen var förlagd at den genast tog til at fly.” [395] Vad vi ser är exempel på ett härledande av flyktbeteende till känslorna räddhåga och ledsnad. Ledsnaden är som begrepp intressant i sig självt. I citatet ovan kopplas den samman med räddhågan men ledsnadens annorlunda semantiska och etymologiska grund implicerar en ytterligare meningsdimension. Ordets betydelse handlade om en allmän känsla av olust, vilken beroende på sammanhang kunde kopplas till leda, vämjelse, avsky eller smärta.[396] Begreppets koppling till utdragna eldstrider som efter en längre exponeringstid fick soldater att fälla modet är påtaglig i det här studerade materialet.[397]

Inte bara eldstridens långvarighet utan också dess intensitet kunde användas som objekt i emotionella narrativ som förklarade flykt. Dåvarande kaptenen Georg Karl von Döbeln besvistade även han slaget vid Porrassalmi och skildrar, liksom Jägerhorn, den hårda beskjutningens psykologiska inverkan på soldaterna, i synnerhet de ryska granatskotten som enligt von Döbeln särskilt förskräckte de svenska trupperna och orsakade stor skada. Den motåtgärd som von Döbeln tilltog i detta läge var att placera en underofficer samt några dragoner

394 Jägerhorn, 2004, s. 99.
395 Jägerhorn, 2004, s. 99.
396 SAOB, sökord: ”ledsnad”.
397 För ytterligare exempel se Jägerhorn, 2004, s. 176.

200 steg bakom stridslinjen ”med strängaste befallning att hindra vårt manskap fly undan”. [398] I den händelse att manskapet flydde från en strid var det naturligtvis ödesdigert för krigsinsatsen, men beteendet sågs även som brottsligt och djupt socialt stigmatiserande. På det juridiska planet fastslog Karl XI:s krigsartiklar att vem som helst hade rätt att bruka dödligt våld mot dem som övergav sin plats i ledet.[399] Ett förband som flydde ”för än the all möijelighet til fiendens afbräck giort hafva”[400] skulle enligt krigsartiklarna bestraffas hårt. Enligt 66:e artikeln skulle ”af the Gemene hänges hwar tijonde man efter lotten, the öfrige tiene utan Fana och ligge utom Lägret, giörandes thet rent, til thes the med mandom, och någon särdeles nyttig tienst sin willo botat hafwa”.[401] Straffen var, som synes, mycket hårda för fältflykt, även om det i den citerade 66:e artikeln öppnar för att upprättelse kunde vinnas om förbandet agerade särskilt modigt vid något senare tillfälle. Officerarnas uppgift var likväl inte bara att leda striden genom att ge order och föregå med gott exempel utan också att övervaka soldaterna och till varje pris förhindra massflykt.

En omständighet som påverkade inslaget av rädsla var truppernas erfarenhet. Ju fler gånger en soldat eller officer varit i elden desto mer härdad ansågs denne vara inför rädslans påfrestningar. Det fanns alltså utrymme för en uppfattning där striden i sig satte avtryck på krigaren. Han härdades till att bli kall och behärskad. Det var i striden som rekrytens färd mot att bli veteran ägde rum. Ett förband som ännu inte hunnit drillas, excerceras och utbildas i önskvärd utsträckning och som inte hade funnit sig i många stridssituationer förväntades inte kunna hantera stridens lidanden särskilt länge. Detta uttrycktes både genom beskrivningar av hur denna fördom bekräftades och i beskrivningar av de anmärkningsvärda situationer då den inte gjorde det. I samband

398 von Döbeln, 1923, s. 41.

399 *Krigs-articlar…*, 1789, s. 34f.

400 *Krigs-articlar…*, 1789, s. 35.

401 *Krigs-articlar…*, 1789, s. 35f. För en allmän diskussion om inslaget av skamstraff i Karl XI:s krigsartiklar se Perlestam, 2008, s. 20-23.

med en strid vid Ruskiala i finska Karelen under våren 1789 beskriver Georg Karl von Döbeln hur ”Capitaine Wetterhofs detachement begynte äfven en fusillade med fienden, men dess nyvärfvda jägare uthöllo intet fiendens eld utan togo til flygten.”[402] Den egenskap som von Döbeln här finner viktig att lyfta fram hos dessa jägare som tog till flykten var att de var just nyvärvade. Samma princip tillämpades på omvänt sätt i en rapport över striden vid Kyro den 11 juni 1789, skriven av en icke namngiven författare. I detta fall beskrivs hur en löjtnant Furumark som kommenderade en styrka med vargeringskarlar vilka ”fast oöfvade vid Eld, likvist med obeskriflig ståndaktighet, förhindrade fjendens flere häftiga försök at öfverflygla”.[403] Återigen anmärks på ovanan vid strid som en försvårande omständighet. Denna brist på erfarenhet borde ha hindrat dem från att hålla stånd mot fiendens överflyglingsförsök tycks författaren antyda. Men likväl höll de emot. Att erfarna soldater och officerare var bättre på att hantera stridens påfrestningar uttrycks än mer direkt på ett ställe i Johan von Feilitzens dagbok. I samband med slaget vid Sävar den 19 augusti 1809 beskriver han hur en sårad vargeringssoldat skrek och jämrade sig högt och ljudligt över en lättare skada. En livgrenadjär som råkade stå i närheten sade då åt vargeringskarlen: ”[s]krik ej öfver denna lapprisblessur i hand, ser du, jag blöder svårare. Du kunde ej skrika värre, om du blifvit dödsskjuten.” [404] Vargeringssoldaten tystnade genast och livgrenadjären tvingade honom att ladda sitt gevär vilket denne själv inte förmådde på grund av sin svårare blessyr. Slutsatsen von Feilitzen drog av situationen var att det var ”[i]cke första gången jag sedt skillnaden emellan gamla soldatens mod emot den af minste motgång snart nedslagne recruten.” [405]

Bristande erfarenhet bland manskapet kunde emellertid uppvägas av skickligt befäl. Detta var ytterligare ett sätt att framskjuta officerar-

402 von Döbeln, 1923, s. 26f.

403 KrA, krigshandlingar 1788-1790, vol. LXXVII: ”Ödmjukaste Raport öfver Kyro affair d: 11 junij 1789”.

404 von Feilitzen, 1955, s. 112.

405 von Feilitzen, 1955, s. 112f.

nas roll på slagfältet som betydelsefull. Georg Henrik Jägerhorn beskriver hur ett nyvärvat frikårskompani under slaget vid Porrassalmi ”ehuru okunnigt det var, fick ändock lof genom dess käcka Officerares åtgiärd at mästa delen under Affairen hållas qvar.” [406] Officerare kunde med andra ord genom vissa åtgärder råda bot på de negativa konsekvenserna av bristande stridserfarenhet.

Brist på erfarenhet och övning var emellertid inte den enda möjliga förklaringen till uttryckt rädsla bland soldaterna. Vissa individer kunde helt enkelt ses som räddhågsna till sin karaktär. Ett begrepp som användes för att beteckna detta var ”pultronen”. Ordets betydelse avsåg en svag, ynklig och lättskrämd person, men här ingick också en betydelsedimension som definierade pultronen som en ohederlig och skurkaktig person.[407] Till skillnad från rädsla som uppkommit till följd av oerfarenhet ser man ingen uttryckt förståelse för sådan rädsla som ansågs ha sin grund i pultroneri. Georg Karl von Döbeln var föga imponerad första gångerna han såg finska soldater i strid.

> Man säger och försäkrar, att trouppen flytt; jag tror det. Finska soldaten är mera benägen härtil än någon annan, i synnerhet då den saknar fermété och rådighet hos dess anförare. Nation är kall, dess köld förbytes i pultronerie, emedan den kjänner intet krigsära; den är kjänslolös för straff och kanske belöning, den är rofagtig och mera djur än något naturens skapade ting.[408]

Pultronbegreppet förkroppsligade och aktualiserade kopplingen mellan rädsla och ärelöshet, något som framgår tydligt av von Döbelns uttalande. Att visa rädsla var, av allt att döma, gravt stigmatiserande. Detta antyds också av det faktum att det råder en påtaglig tystnad i källmaterialet kring författarnas egna rädslor. Att tala om andras rädslor var emellertid mindre problematiskt.

406 Jägerhorn, 2004, s. 104.
407 SAOB, sökord: ”pultron”.
408 von Döbeln, 1923, s. 50f.

Detta kan jämföras med den tyske historikern Jan Plampers forskning. Utifrån sina studier av rädsla bland ryska militärer har han konstaterat att tal om rädsla i stort sett är frånvarande i texter från första halvan av 1800-talet och tidigare. Omkring 1860 förändrades emellertid denna bild och rädslan kom att bli ett dominerande motiv både i personligt material och i militärpsykologiska texter. Plamper kopplar bland annat denna förändring till förändrad krigföring, utvecklingen av en modern självuppfattning, modernitetens internalisering av känslorna, förändrade normer, ökad läs- och skrivkunnighet som ledde till produktion av mer källmaterial.[409] Exemplen ovan visar i någon grad att utvecklingen såg annorlunda ut i Sverige. Rädsla var något som kunde diskuteras flitigt även under 1700-talet. Emellertid behandlade, som nämnt, författare i stort sett aldrig sina egna rädslor i skrift. Inte ens i brev till de närmaste anhöriga, något som Plamper pekar ut som del av en senare utveckling.

Slaget vid Porrassalmi slutade med en svensk seger som fick ett starkt symbolvärde då det var första gången sedan stora nordiska kriget som svenska marktrupper besegrat ryska. Segern bärgades emellertid inte förrän den eldstrid som här analyserats hade följts av en kaosartad närstrid med bajonetter. Som nämnt förknippades närstriden med ett annat känsloregister som vi ska uppehålla oss vid i nästa avsnitt.

Närstrid

Efter den inledande artilleribeskjutningen under slaget vid Porrassalmi gick ryssarna till bajonettanfall uppför slänten mot det krön där svenskarna stod. Den avancerande fienden bemöttes av svenskarna med musköteld och försvar i närstrid med bajonetter. Svenskarna hade stor fördel av sin geografiskt upphöjda position. Men likväl bågnade

409 Jan Plamper, ”Fear: Soldiers and Emotion in Early Twentieth-Century Russian Military Psychology”. *Slavic Review*, Vol. 68, No. 2, s. 259-263.

den svenska linjen inför det ryska trycket. Många soldater lämnade sina platser i ledet och gav sig på flykt. Georg Henrik Jägerhorn började då febrilt utropa att ryssarna höll på att retirera och att segern var inom räckhåll. Detta var förstås att tänja på sanningen, men det räckte för att få många av de svenska soldaterna att repa modet och återvända till striden. Svenskarna började nu trycka tillbaka ryssarna ”med ett mode, som här tycktes vara öfvernaturligit, med en Eld, som ej var fåfäng och med allment skrik af gemene man, *(fäll bajonett gå po)*, förskräckte fienden så, at de, som ej blefvo skutne, vände ryggen til och giorde den skyndosammaste flykt.” [410] Jägerhorns beskrivning av närstriden vid Porrassalmi utgör ett talande exempel på i vilken grad psykologiska faktorer ansågs inverka i strid på nära håll. Det fanns en medvetenhet om att eldstrid och närstrid ställde olika krav på soldaters och officerares känslomässiga dispositioner.

Under båda de krig mot Ryssland som inföll under den aktuella undersökningsperioden, 1788–1790 respektive 1808–1809, noterade flera betraktare att ryssarna sällan vek ned sig i en eldstrid. Ville man driva en rysk stridslinje på flykten var det bästa sättet att anfalla dem i närstrid genom bajonettanfall. I ett brev till sin far den 10 augusti 1789 skrev dåvarande löjtnanten Sten Sture: “ty och är allmänt bekant att Ryssen står som en Oxe och låter skuta på sig men när det kommer så nära att man går på med Bayonetter holler han ogerna stånd”.[411] 19 år senare, under finska kriget 1808–1809, noterade även Karl Adolf Brakel att ”[r]yssen står eller går fram tranquil så länge hans fiender endast skjuta, han är bättre excerecerad än vår såldat. Men då han med sitt vanliga skri promenerar fram [då vi står springer han aldrig] rusa vi blindvis uppå honom, detta misslyckas sällan.” [412] Både Sture och Brakel lyfter alltså fram en bild av ryssarna som motståndskraftiga

410 Jägerhorn, 2004, s. 100.

411 UUB, Sten Sture bref till sin fader 1788-90, vol. F617b2: Sten Sture till Sten Gabriel Sture, Kymene den 10/8 1789.

412 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Kallajocki den 20/10 1808.

mot eldstridens påfrestningar men känsliga för närstridens. Brakel lyfter även fram den psykologiska påfrestning det innebar att genomföra ett närstridsanfall, att rusa genom ett fientligt kulregn för att sedan öga mot öga försöka sticka ned en annan människa. ”För den som icke är van vid denna manoeur måtte det säkert förefalla både oförsigtigt och rysamt att springa på en anrusande fiende, men aldrig hjelper med Ryssarna någon annan taktik.” [413] Att slåss i närstrid med fienden ställde helta andra krav på individen än att beskjuta honom på avstånd. Carl Johan Ljunggren försöker även i ett stycke uttrycka förståelse för den ryska oviljan att utkämpa närstrider.

> Men förvånande var ryssarnes vördnad för våra bajonetter. Så fort de fälldes, ryggade fienden hastigt tillbaka. Nekas kan icke heller, att det måtte vara bra hemskt, när en hel rad bajonetter kommer en så där burdus in på lifvet, att man ser hvitögat på fienden och i hans ursinniga blickar läser den onda meningen.[414]

Här uttrycks alltså en förståelse för det oerhörda obehag det innebar att se sin fiende komma stormandes med bajonetten i högsta hugg. Sättet på vilket officerarna ger sina tankar och vittnesmål kring närstrider ger vid handen att de var mer psykologiskt krävande än eldstriden för både anfallare och försvarare. Den tillmäts också en mer avgörande betydelse för utgången av olika fältslag. Enligt den brittiske militärhistorikern Christopher Duffy var dock bajonettstrider förhållandevis ovanliga under 1700-talet. Närstrid blev i princip bara ett aktuellt alternativ i de fall det handlade om att attackera en försvarad position, såsom befästningar, städer och byar.[415]

---

413 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Kallajocki den 20/10 1808.

414 Ljunggren, 1903, s. 57.

415 Duffy, 1987, s. 204-206.

Sår och blessyrer

Att människor såras och dödas i strid är ett oundvikligt faktum. Vad som däremot är mer kulturellt betingat är hur man reagerar på att sårasamt hur omgivande stridsdeltagare påverkas av att bevittna detta fysiska lidande. Somliga officerare berättade i dagböcker eller brev hur de själva blivit sårade. Dessa episoder är emotionellt avskalade och antyder snarast ett ideal där den sårade skulle framstå som oberörd. Mest känd är förstås Georg Karl von Döbelns blessyr i slaget vid Porrassalmi 1789. Där träffades han av en muskötkula i pannan, vilket sedermera föranledde honom att bära sitt berömda pannband. I sin berättelse om fälttåget i Savolax 1789 porträtterar sig von Döbeln på ett minst sagt stoiskt sätt när han efter skottskadan gick för att uppsöka fältskär. Med blodet strömmande från pannan gick von Döbeln, enligt egen utsago, hela 1 ½ fjärdingsväg innan han hittade en fältskär som kunde förbinda honom. Därefter ska han ha fått låna en häst och ridit ytterligare 1 ½ fjärdingsväg till St Michel där han genast satte sig att skriva rapport till sin brigadchef, med redogörelse för vilka som hade utmärkt sig i den nyligen timade striden, allt medan blodet rann över pappret han skrev på. [416] Huruvida von Döbeln faktiskt färdades tre fjärdingsvägar (ca 8 km) ensam med blodet strömmande från sin allvarliga skottskada kan ifrågasättas. I sina memoarer skriver Karl Adolf Brakel att han stod bredvid von Döbeln när skottet träffade. "Han kastade sin hand öfver min hals, jag fattade honom om lifvet, och springande kommo vi till fältskären."[417] Brakel låter alltså antyda att Döbeln relativt fort levererades till fältskären. Brakels version nedtecknades sannolikt flera decennier efter händelsen, under tidigt 1830-tal.[418] Det intressanta i sammanhanget är emellertid inte hur det faktiskt gick till utan det stoiska ideal som verkar ha präglat von Döbelns sätt att tala om sin skada. Det förefaller ha framstått som att-

416 von Döbeln, 1923, s. 46f.

417 Brakel, 1862, s. 112f.

418 Brakel, 1862, s. VI.

raktivt för von Döbeln att i sin berättelse få tiden som förlöpte mellan skottskadan och fältskärsbesöket att verka så lång som möjligt, vilket förstorade lidandet han menade sig ha uthärdat.. Det stoiska idealet går igen hos överste Per Brändström som i ett brev till sin fru, daterat den 26 september 1808, berättar om hur han träffades av två kulor under slaget vid Oravais.

> …under det jag vände mig på sidan med hästen för att befalla fram en canon fick jag mitt skott i genom högra armen så högt att kulan löpte öfver armhålet in åt bröstet. Jag fortfor endock att befalla om canon fram ryckandet men fick i det samma contusion af en annan kula så att jag ej kunde tala hvarpå jag red mina färde.[419]

Den första kulan gick igenom Brändströms arm och in i sidan på bålen. Men andra kulan träffade under högra bröstet, den gick dock inte igenom bröstkorgen men gav Brändström en svår kontusion som gjorde att han spottade blod och plågades av andnöd under ett par dagar.[420] I sin beskrivning av hur han blev sårad nämner han inget om någon fysisk smärta. Faktum är att citatet präglas av en påtaglig emotionell tystnad. Brändström beskriver hur han fortsatte ge order om framflyttning av en kanon trots den första skadan. Den narrativa strukturen implicerar att det var först när han förlorade talförmågan på grund av skadan i bröstkorgen som han kände sig tvingad att lämna striden. Det är lätt att förstå varför Brändström valde att framställa sig på detta sätt när man tar i beaktande hur andra officerare lät sig imponeras av kamrater som fortsatte strida trots att de sårats. Under slaget vid Savitapaile, den 4 juni 1790, skottskadades Gustav Mauritz Armfeldt i axeln. Georg Henrik Jägerhorn betonar emellertid i sin

419 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 1: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Umeå den 26/9 1808.

420 Dessa symptom beskriver Brändström i ett tidigare brev till hustrun, daterat den 24 september 1808. KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 1: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Umeå den 24/9 1808.

Georg Karl von Döbeln. Teckning av V. Blomstedt.

beskrivning hur ”[c]heffen, Baron Armfelt, som ej i början kände sine plågor, red fast trouppen, fick dem at giöra halt och ordenteligen formera sig, ehuru krafterna öfvergåfvo honom, gaf han likväl ordres at där de stodo, at vänta fienden.”[421] Samma berättelsestruktur står att finna i dåvarande majoren Hans Henrik Gripenbergs rapport om en strid vid Ruskjala, den 18 maj 1789. I slutet av rapporten delar Gripenberg ut ett antal hedersomnämnanden, bland annat till en löjtnant Enesköld som ”sjelf fick svår contusion i början af affairen, som dock

421 Jägerhorn, 2004, s. 168.

ej kunde qväfva hans obegripliga hjeltemod."[422] Rapporten trycktes sedermera i tidningen *Dagligt allehanda*. Dagen efter striden vid Ruskiala befordrades Gripenberg till överstelöjtnant.[423]

En tydligare artikulerad avsmak finns däremot inför andras skador och de syner som mötte officerarna på slagfälten. I sin berättelse om finska kriget 1808–1809 berättar Carl Johan Ljunggren om hur hans enhet inväntade förstärkning under slaget vid Oravais. Ljunggren ansåg det klokast att retirera, men ville vänta på order och tvingades därmed vara tålmodig då sådana lät vänta på sig. Enheten var under hård beskjutning och Ljunggren skildrar hur han han längtade efter tillstånd att förflytta truppen från den utsatta platsen. En stund senare inträffade en händelse som märkbart berörde Ljunggren. Samtidigt som han var engagerad i ett samtal med en fanjunkare, som enligt uppgift stod två steg ifrån honom, blev samme fanjunkare träffad av en kula och sårades allvarligt. Mannen sjönk till marken och gav ifrån sig ett rosslande ljud som borrade sig in i Ljunggrens huvud. Han skriver att han "blef så betagen, att jag inte kunnat bli det värre, om jag själf skjutit karlen. Jag föreställde mig, att hans lif varit frälst utan min överdrifna envishet att stå kvar för länge."[424] Kort därefter beordrades avmarsch från platsen.

Episoden illustrerar hur somliga personers frånfälle märktes mer än andras på slagfälten. Under strider som den vid Oravais stupade soldater och officerare varje minut, men just denna fanjunkares död gjorde Ljunggren särskilt illa berörd. Ibland när befälhavare och höga officerare sårades allvarligt kunde det framkalla påtagliga reaktioner bland manskap och officerskollegor. I ett annat exempel beskriver Georg Henrik Jägerhorn beskriver hur en kapten Ribbing blev ihjälskjuten i en strid vid Kärnä- och Pardakoskij den 30 april 1790, vilket "giorde trouppen så förskräckt at den genast vände Ryggen till och lupo 3. a 400. al:r tillbaka

422 KrA, Krigshandlingar 1788-1790, vol. LXXVII: Gripenbergs rapport om Ruskjala affairen af d. 18 maij 1789 (sedemera tryckt I dagl. Alleh. No 126).

423 Hans Henric Gripenberg, http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13214, Svenskt biografiskt lexikon (art av Sven Åstrand), hämtad 2014-08-18.

424 Ljunggren, 1903, s. 58f.

till brädstaplar."[425] Ännu ett exempel beskrivs i ett av Carl Adolf Gyllenrams brev till sina föräldrar. Gyllenram skriver hur illa berörd han och andra blev när den franske rådgivaren till Karl XIV Johan och Kejsar Alexander av Ryssland general Jean Victor Marie Moreau träffades av en kanonkula under slaget vid Dresden, den 27 augusti 1813, och misste båda benen. Han avled sedermera den 2 september 1813. Händelsen hade enligt Gyllenram "giort bedröfvelse i hela arméen" [426] och "giort mig enskilt så ondt att jag ej kan beskrifva det". [427]

Synen var inte det enda sinne som tog in stridens ohyggligheter. En ljudbild innehållandes kanonmuller, smattrande gevärseld samt skrik, jämmer och gråt från sårade kunde också injaga ångest och skräck hos soldater och officerare. Om detta vittnar Georg Henrik Jägerhorn i sin berättelse om kriget 1788–1790 då han anmärker på att ryssarna under striden vid Kärnäkoskij den 22 juli 1788 lät sina trumslagare slå extra hårt på sina trummor för att skriken från de sårade skulle "bortblandas och döfvas, på det ej det skulle förordsaka en allmen förskräckelse och slutelig flyckt." [428] Jägerhorn uttryckte även ett förakt mot praktiken och såg den som ett symptom på att "[r]yska befählet eller herrar hafva ej minsta ömhet eller kiändsla för menisku lif." [429]

Emellertid verkar delade uppfattningar ha existerat kring denna typ av praktiker. Under slaget vid Porrassalmi ville dåvarande kapten Georg Karl von Döbeln tillämpa en liknande metod. Under den utdragna eldstriden kommenderade han "manskapet skrika hurra, på det fienden ej skulle blifva djerf af de klagorop, den [fienden] var à portée att höra från oss."[430] Oavsett hur strävan att dämpa obehagliga ljud på slagfälten värderades råder det inget inget tvivel om att, som

425 Jägerhorn, 2004, s. 153.

426 KrA, Gyllenram, Adolf och Carl Adolf, arkiv, vol. 1: Carl Adolf Gyllenram till Adolf Gyllenram och Metta Christina von Roxendorff, Rabenstein den 5/9 1813.

427 KrA, Gyllenram, Adolf och Carl Adolf, arkiv, vol. 1: Carl Adolf Gyllenram till Adolf Gyllenram och Metta Christina von Roxendorff, Rabenstein den 5/9 1813.

428 Jägerhorn, 2004, s. 72.

429 Jägerhorn, 2004, s. 72.

430 von Döbeln, 1923 s. 44.

även Carl Johan Ljunggren anmärkte, ”[s]krik och jämmer ökade dödens fasor.”[431]

Det förefaller emellertid ha varit efter det att striden var överstånden som de mest lidandeframkallande intrycken gjorde sig gällande. Många officerare berättar om hur de påverkades starkt av att se förödelsen och de hundratals, ja ibland tusentals, döda och sårade ligga omkring sig. Sådana anmärkningar förekommer framför allt i berättelser från finska kriget 1808–1809 samt det tyska fälttåget 1813–1814. Det var under dessa kampanjer som de största sammandrabbningarna ägde rum och följaktligen gav upphov till de mest ångestframkallande valplatserna. Erik Gustaf Ehrström var visserligen inte officer själv men umgicks nära med många officerare under 1808–1809 års fälttåg. Dagen efter slaget vid Oravais den 14 september 1808 skrev han i sin dagbok om sitt bevittnande av slagfältet. Det han såg ”gaf en ohygglig anblick. Öfver alt var marken och säden nertrampad, här och där låg ännu en stympad arm, et afskuret ben, här och där torkade bäckar af blod, här och där några blodiga kläder. En svart illa luktande rök uppsteg ännu ur de förbrända lämningarna af byn som Ryssarne tänt.”[432] Ehrström, som var kommissarie vid Savolax regemente, närde en förhoppning om att någon gång själv bli officer. Men intrycken vid Oravais gav honom mycket att tänka på. ”Min önskan att bli Officer hade under batallien stundom varit ganska liflig, en blick på valplatsen utplånade den nästan helt och hållet”, skrev han i dagboken.[433] En annan som verkligen satte ord på hur det kändes att bevittna misären och eländet var Carl Johan Adlercreutz. I ett brev till hustrun Margareta Beata den 9 mars 1808 utvecklar han hur han kände inför att se sina mannar lida.

431 Ljunggren, 1903, s. 53.

432 Ehrström, 2008, s. 45.

433 Ehrström, 2008, s. 45. För ytterligare exempel där slagfältets syner beskrivs som rysliga se KrA, Dalström, Gustaf Jacob af, arkiv, vol. 1: krigsdagbok från fälttågen 1813-1814, den 6/9 1813.

> Du kan aldrig föreställa dig alt det elände jag lidit sedan wi skilgdes åt, och så mycket ont den fatiga såldaten och alt det våld man måst begå emot sina vänner. Jag har sedt blesserade såldater som i brist af hestar måst lämnas efter på vägen för att dö. Största Elände hjertat blöder vid åtankan häraf, och jag tilsluter mina ögon för alt som redan skiedt, och ännu förestår.[434]

Adlercreutz beskriver det lidande som synerna fick honom att erfara som att hans hjärta blödde.[435] Adlercreutz antyder härmed en emotionell strategi för att hantera det lidande som åsynen av misären förde med sig. Nämligen att metaforiskt tillsluta sina ögon, vilket förefaller syfta på ett slags förträngningsstrategi.

Medlidande och empati innebar i sammanhanget ett problem som kunde förvärra obehaget inför att se ett slagfält. I sin dagbok fokuserar fänrik Samuel Fredrik Siösteen sina lidandebeskrivningar på sina begränsade möjligheter att hjälpa andra. Under efterdyningarna av slaget vid Dennewitz stötte Siösteen på en mycket sargad preussisk officer. Båda benen hade skjutits bort av en kanonkula, han blödde kraftigt från flera sabelhugg i huvud och armar. Han skrek högt och fixerade Siösteen: "'Durst, durst' (törst)", varpå Siösteen gav honom ett par klunkar vin ur en flaska han hade med sig. Med en kraftansträngning drog preussaren Siösteens hand till sig och kysste den av tacksamhet med sina blodiga läppar. Några minuter senare var preussaren död. [436] "Gud bevare mig att nonsin få se en så olycklig utan att kunna som nu gifva någon lindring", [437] kommenterade Siösteen händelsen. Bevittnandet av andras lidande var ett lidande i sig vilket innebar att känslor

434 RA, Carl Johan Adlercreutz samling 1801–1815, vol. E3115: Carl Johan Adlercreutz till Margareta beata von Engeström, den 9/3 1808.

435 För en ingående diskussion om hjärtats betydelse som emotionell symbol i ett långt tidsperspektiv se Fay Bound Alberti, *Matters of the Heart: history, medicine, and emotion*, Oxford 2010.

436 Siösteen, 1915, s. 57f.

437 Siösteen, 1915, s. 58

av medlidande kunde innebära en förstärkning av de påfrestningar som slagfältets syner förde med sig.

Slagfältets syner, i synnerhet de under tyska fälttåget 1813–1814 då dessa var så mycket större än många svenskar varit med om, ställde ständigt frågan till officerare och soldater hur de värderade människoliv, sitt eget och andras. Även om detta påbjöds var det samtidigt tydligt att sympati med stridens offer kunde leda till djupt emotionellt lidande för dess ögonvittnen. Bilden behövde dock inte vara entydig. Carl Johan Ljunggren uttrycker en intressant ambivalens i sin berättelse om 1808–1809 års fälttåg när han menar att slagfältets fruktansvärda syner ändå hade något förföriskt över sig. ”Visst var den motbjudande, denna anblick af sargade människokroppar, men det hela egde något hänförande, något retande, jag törs icke säga – muntrande”,[438] skrev han.

Emotionella strategier i strid

Vi ska nu titta närmre på de emotionella strategier som officerarna formulerade för att hantera de med stridsfenomenet förknippade lidanden som diskuterats ovan. Frekvent diskuterade var entiteterna mod och rädsla. Mod och tapperhet blev i officerarnas skrifter ett slags etiketter vilka kunde fästas vid beteenden som var resultat av framgångsrik emotionell hantering. Att vara modig handlade om att trots rädsla inför en hotande fara hålla humöret uppe och inte störas i sitt handlande. Modet förutsätter alltså rädsla. I den aristotelisk-skolastiska affektläran, som intog en central plats i moralfilosofisk diskussion under tidigmodern tid, underställdes mod och rädsla även en slags måttlighetsprincip.[439] Affektläran kan sägas ha bestått i Aristoteles tankar om själens beskaffenhet, filtrerade genom en rad kristna teo-

438 Ljunggren, 1903, s. 48.

439 Eva Österberg, ”Mod – krigarideal och allmänmänsklig dygd”. I Eva Österberg, Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.), *Dygdernas renässans,* Stockholm 2012.

loger med Thomas av Aquino i spetsen. I denna uppfattning pågick, inom människan, en ständig förhandling mellan själens ”sensitiva” och ”rationella” delar. Den sensitiva ville handla kortsiktigt enligt impulser, känslor och begär, medan den rationella delen hade till uppgift att tämja affekterna och förädla dem till goda och långsiktiga drivkrafter. Verktygen för att tämja affekterna bestod av dygder, det vill säga eftersträvansvärda moraliska egenskaper hos en människa vilka ansågs ligga till grund för en viss livsföring. Hos Aristoteles var dygdeläran framför allt en måttlighetslära. Dygden bestod i att balansera mellan ytterligheter, inte sällan av känslomässig karaktär.[440] Som dygd betraktades modet således när det var väl avvägt i förhållande till den hotande faran. Sant mod handlade inte om att besinningslöst kasta sig ut bland faror utan en tanke på det egna välbefinnandet. Sådant agerande var inget annat än dumdristigt. Samtidigt fick inte feghet och rädsla dominera handlandet. Mod var utifrån denna moralfilosofiska tradition en karaktärsdygd vilken fyllde funktionen att dämpa reaktionerna på föreliggande känslor.[441] I *Svenska Akademiens Ordbok* redovisas även en etymologi som inrymmer andra betydelser av ”mod”. I en betydelse utgör modet en allmänbeteckning för ett känsloläge, en sinnesstämning eller en vilja. Betydelsen kan ses i uttryck som ”att handla i vredesmod”, ”med berått mod” eller ”att vara vid gott mod”. Den betydelse som aktualiseras i det här studerade materialet är emellertid framför allt en sinnesförfattning utifrån vilken man möter en hotande fara och handlar rädslan till trots. Det är också denna betydelse som framför allt betonas i synonymer som ”tapperhet”, ”bravur”, ”hurtighet” och ”käckhet”. Att modet ständigt stod i förhållande till rädslan som fenomen synliggörs exempelvis också via synonymen ”oförskräckthet”, vilken utgör en negativ definition av mod i förhållande till rädsla, att vara modig är att inte vara förskräckt. Även ”ståndaktighet” är en term som implicerar ett hotande objekt att

440 Runefelt, 2001, s. 66-79; Nilsson [Hammar], 2012, s. 109-11.

441 Österberg, 2012, s. 44-47.

hålla stånd mot. En mer precis betydelse av ”ståndaktighet” var framför allt att vara uthållig, pålitlig och trofast i farans stund.[442]

I förhållande till rädslan och farorna som lidanden kan således funktionen av emotionella strategier i strid sägas ha varit att skapa mod. Så vad ansågs egentligen ligga till grund för det modiga beteendet? Vilka sinnesförfattningar och förhållningssätt knöts till dess fysiska uttryck?

Officerare och soldater

I officerarnas berättelse utgjorde de själva på ett mycket tydligt sätt stridens aktörer. Det var deras order som fick soldaterna att handla och det var deras goda exempel som soldaterna tog intryck av. I mångt om mycket var det meningen att officerarna skulle fungera som ett slags känsloregulatorer på slagfältet. De bar ett ansvar för att se till att soldaterna inte lät rädslan ta överhanden. Georg Karl von Döbeln skrev i sin *Berättelse om fälttåget i Savolax 1789* att en officer skulle ”[e]j beklaga sig, enär folket är dåligt, uselt til öfning och hjerta, innan man sagt, att man sjelf är uslare än alla dem man förer, emedan man ej varit i stånd att göra dem goda eller bättre.”[443] Om soldaterna inte gjorde sin plikt var det alltid officerarna som bar skulden. Efter att von Döbeln för första gången såg finska soldater i strid drog han slutsatsen att ”menniskan öfver hela världen är densamma, och att sättet at föra den är det endaste som gör den till soldat.”[444] Det är tydligt att von Döbeln inte tillmätte soldaterna något handlingsutrymme utöver det som kommenderades. En motsvarande tanke yttras av överste Per Brändström under 1808–1809 års krig. Då han skulle lämna ifrån sig befälet över sitt regemente skrev han i ett brev om regementets solda-

442 SAOB, sökord: ”mod”, ”tapperhet”, ”bravur”, ”hurtighet”, ”käckhet”, ”oförskräckthet”, ”ståndaktighet”.

443 von Döbeln, 1923, s. 51.

444 von Döbeln, 1923, s. 19.

ter: "och måtte de endast blifva väl förda så giöra de gagn för sig."[445]

En av officerarnas mest betydelsefulla uppgifter på slagfältet blev sålunda att söka, medelst olika tekniker, reglera soldaternas känslor. Vilket huvudsakligen handlade om att hindra rädslan från att ta överhanden och börja styra deras handlingar. I officerarnas berättelser formuleras emotionella strategier just genom dessa tekniker. Förväntade och upplevda resultat av olika ingripanden vittnar om en logik där ingripandena tillskrevs effekter. Men vilka var då dessa tekniker? Och vilka emotionella strategier bottnade de i?

Ett sätt att motverka rädsla var att inpränta en bild hos soldaterna att ära väntade om de betedde sig modigt. Georg Henrik Jägerhorn skildrar hur han själv under slaget vid Parckumäki fick Österbottens regemente att rycka fram ur ett skogsparti genom att ropa åt dem: "*Ryssarne retirera, Biörneborgs Reg:te tager ensammen all ära, skynda Er ut at deltaga i densamma*".[446] Vi ska i ett senare avsnitt återkomma till föreställningen om soldatäran, som var ett ganska ovanligt inslag i Europa vid denna tid. Enligt befintlig forskning associerades den militära hederskulturen framförallt med officerskårerna samtidigt som soldaterna var utestängda från dess belöningssystem och normverk.

Hot om bestraffningar var också ett sätt att förebygga rädslans negativa konsekvenser. Dåvarande kapten Georg Karl von Döbeln beskriver hur han under det ryska artilleribombardemanget vid Porrassalmi såg hur delar av manskapet började visa tendenser till flykt. Döbeln beskriver hur han tog tag i en av de flyende mannarna och bad några andra officerare att skrämma det övriga manskapet till lydnad genom att på stället organisera en omedelbar arkebusering. Han fick dock inget gensvar från officerskollegorna och bad då överste Gripenberg om lov att binda den fasttagne soldaten vid ett träd bredvid ett närliggande kanonbatteri och "där låta Herrans rättvisa decidera dess öde".[447] Även

445 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 1: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Högsäter den 28 juli 1808.

446 Jägerhorn, 2004, s. 122.

447 von Döbeln, 1923, s. 42.

den begäran lämnades obesvarad varvid von Döbeln gjorde reflektionen att ”man i Sverige ej är vand vid dylika executioner”.[448] Att utdela eller hota med kroppsliga bestraffningar eller rentav livsstraff på slagfältet var ett sätt att försöka stävja en fruktan med en annan. Emellertid är det talande att von Döbeln beskriver hur han inte fick gehör för sin hårda metod hos överste Gripenberg och de andra officerarna vid Porrassalmi. I samtiden fanns flera kritiker av kroppsstraff som disciplinär metod. Militärteoretikern Odert Reinhold von Essen hävdade exempelvis 1803 att förnedrande bestraffningar kunde kväva soldaternas ärelystnad, vilket sågs som synnerligen olyckligt.[449]

Sammanfattningsvis kan man säga att officerarnas emotionella strategier inför soldaternas rädsla i hög grad handlade om att göra sin röst hörd på slagfältet. Det handlade om att kunna föra fram sitt budskap till soldaterna. En officer måste alltså kunna uppbåda en hög och förtroendeingivande stämma som hördes genom gevärselden och kanonmullret.

Att döva sina känslor

Att bli vittne till en valplats full av sårade och dödade torde ha upplevts som en fruktansvärd mental påfrestning. Just slagfältets syner bringade ett inre lidande som flera officerare reflekterade kring och ett speciellt sätt att hantera dem. De beskriver hur de försökte kväva sina egna känslor eller lät sig avtrubbas. Sten Sture sätter i ett brev ord på de tankar han fick i samband med en stridspaus under slaget vid Oravais. Sture och hans kamrater beslöt sig för att utnyttja tillfället till att inta en lättare måltid. Samtidigt som han bjöd runt en liten flaska vin han haft med sig i sin ränsel betraktade Sture omgivningen som var fylld av döda och sårade. Han konstaterade att ”man blir hård och

448 von Döbeln, 1923, s. 42.

449 von Essen, 1803, s. 25.

insensitte vid dylika uppträden som är en lycka, skulle man se därpå med vanliga känslor blef man den största Cujon i Christenheten."[450] Synernas påverkan kopplar Sten Sture till begreppet "kujon". Ett ord som under tidigmodern tid var ett allmänt nedsättande okvädingsord som beskrev en lättskrämd och feg person.[451] I sammanhanget förefaller alltså ordet beskriva en räddhågsenhet som skulle drabba dem som betraktade slagfältets syner med "vanliga känslor". Sture implicerar här också en uppfattning om att det var möjligt att bemöta slagfältetts syner med något annat än "vanliga känslor", alltså att de egna känslorna kunde regleras i någon grad. Konsekvensen av att försöka stänga av de vanliga känslorna var emellertid den hårdhet och okänslighet ("insensitte") som Sture kommenterar i citatet ovan.

Men hur kommenterades den process som det innebar att stänga av sina egna känslor? Carl Johan Ljunggren ger oss en reflektion i sin skildring av 1808-1809 års krig. Han beskriver hur han strax efter slaget vid Oravais såg en svårt sårad rysk soldat ligga totalt nedblodad men likväl avfyra ett gevärskott mot några kringstående svenskar. Detta ska ha fått de närvarande svenskarna att ge sig på honom med gevärskolvarna. Ryssen klubbades ihjäl på ett brutalt sätt. Ljunggren kommenterar vad han såg på följande sätt:

> Ett sådant massakrerande vid kallt blod skulle åses med fasa under lifvets vanliga, fredliga förrättningar; men här gjorde det föga intryck, åtminstone på mig, som ändå tror mig vara fullt ut så blödsint som någon annan. Hvaraf kom det? Månne af annat än vanan eller rättare förpliktelsen att bevittna horrörer? Ty dagens tilldragelser voro verkligen af den rysliga beskaffenheten, att man slutligen inte skattade ett människolif mer än en myras. I en sinnesförfattning, då man utan betänkande offrar sitt eget lif, måste man lika ringa akta sin nästas.[452]

450 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Strömsnäs den 17/9 1808.

451 SAOB, sökord: "kujon".

452 Ljunggren, 1903, s. 63f. För ytterligare exempel där man anses bli avtrubbad

Även här kan noteras en förväntan om att krigets omständigheter gjorde att händelser som denna tolkades annorlunda. Ljunggren gör i början av citatet gällande att massakrerandet av den ryske soldaten skulle injagat mer fasa hos betraktare i fred än i krig. Vad Ljunggren beskriver förefaller mer eller mindre vara en form av avtrubbning. Ju fler ”horrörer” han tvingades bevittna, ju mindre påverkades han av vad han såg. Förenat med detta var också en minskad respekt för människoliv. Ljunggren resonerar på ett intressant sätt när han pekar på att villigheten att offra sitt eget liv ledde till en relativisering av varje livs värde, alltså barbari. Den beskrivna avtrubbningen kontrasteras mot medlidande, gestaltat i att hjälpa sårade. Strax efter ovan citerade stycke anför Ljunggren att han också bevittnat flera exempel då svenska soldater visat medmänsklighet och burit både svenska och ryska sårade i säkerhet under strid. Detta såg Ljunggren som bevis på att svenskarna inte präglades av ”ett så barbariskt lynne”[453] som episoden med den sårade ryssen som klubbades ihjäl gav sken av.

Ytterligare ett belysande exempel på tanken om att människor förhärdades och fick sina känslor dövade i krig återfinns i Kjell Christoffer Barnekows dagbok från det tyska fälttåget 1813–1814. På ett ställe uttrycker han frustration över att så många sårade och döende utan att kunna göra något för att hjälpa dem. Samtidigt drog han slutsatsen att ”genom vanan tror jag till slut att menniskan ej eger något hjerta, jag har nu sett dem som jag trodde vara mest sensibla vara lika de mest kalla menniskor.”[454] Liksom Ljunggren poängterade Barnekow hur sensibilitet kunde förbytas i känslokyla under krigets grymma omständigheter.

Det är utifrån de här anförda exemplen en aning komplicerat att avgöra huruvida dövandet av sina egna känslor skall förstås som en vald emotionell strategi eller en oundviklig process som drabbade alla vittnen till stridens hemskheter. Tanken hade helt klart potential att

eller härdad av att se ohyggligheter se Schück m.fl., 1918, s. 96.

453 Ljunggren, 1903, s. 64.

454 Schück m.fl., 1918, s. 74.

användas strategiskt, men som sådan var den ett tveeggat svärd. Att försöka hantera lidandet det innebar att se allt detta medelst likgiltighet inför värdet av människoliv riskerade att göra en till barbar. Det är talande att såväl Ljunggren som Barnekow kompletterar sina resonemang om avtrubbning med påpekanden om att medlidande fortfarande var något vackert och eftersträvansvärt.

Ärans offer

I den ed som både soldater och officerare skulle svära enligt 1789 års omtryckning av Karl XI:s krigsartiklar stadgades en beredvillighet att ”med lif och blod förswara thet Konungsliga wäldet samt Riksens Ständers fri- och rättigheter”.[455] I den vidhäftade ”en officerares bön” konkretiserades löftet genom formuleringen: ”O! herre låt mig uti striden icke frukta för döden, och af frucktan försumma at giöra och troligen förrätta Tienst som mig anförtrodd är, utan mer ackta min konungs och Fäderneslands Wälfärd än mitt egit lif.”[456] Att som edsvuren ge sitt liv för fäderneslandet utgjorde själva sinnebilden för den offermoral som präglade den militära kulturen. Att dö på slagfältet var det ultimata offret, samtidigt som det var ett offer soldater och officerare via eden förband sig att göra om så krävdes.

Den mest elaborerade diskussionen om hur unga män legitimerat krigets offer för sig själva knyter an till historikern George L. Mosses tes om ”myten om krigserfarenheten” (the myth of the war experience). Tesen går i korthet ut på att den nationalism som började ta form i samband med de franska revolutionskrigen skapade ett idékomplex där gjutandet av blodsoffer i strid för nationens ära blev både legitimt och eftersträvansvärt. På så vis kunde krigets grymma verklighet maskeras bakom nationalistiska mytologier som drev hundratusentals

455 *Krigs-articlar…*, 1789, s. 78.

456 *Krigs-articlar…*, 1789, sidan onumrerad.

unga män att ta värvning i det sena 1800-talets europeiska massarméer. Från Mosses horisont är alltså myten om krigserfarenheten något som hör det moderna samhället till.[457] Andra forskare har dock visat att åtminstone liknande tankefigurer förekommit i det äldre samhället och att myten om krigserfarenheten således kan ha en äldre historia, åtminstone på vissa håll. Exempelvis har historikern Andreas Marklund visat att döden för fäderneslandet var ett omhuldat motiv i dansk och svensk krigspropaganda så tidigt som under det stora nordiska kriget.[458] Den tyska historikern Karen Hagemann har uppmärksammat att mytbildningen kring att dö för sitt fädernesland går tillbaka så långt som till det antika Grekland och Romarriket.[459]

I det material jag studerat förekommer flera resonemang där olika känslor kopplade till tankar om ära tillmäts en liknande funktion som den nationalistiskt förankrade myt som Mosse lyfter fram. Det vill säga att äran erbjöd ett kluster av känslor som kunde användas för att formulera emotionella strategier. Trots likheterna i funktion med Mosses myt om krigserfarenheten så byggde dessa känslor på en annorlunda grund. I botten låg en annan bild av förhållandet mellan individ och kollektiv. Äran kopplades i högre grad till individen än till nationen.

När det gäller officerarnas sätt att beskriva egna förväntningar och känslor inför strid är bilden ofta både elaborerad och komplex.

---

457 George Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the memory of the world* wars, New York 1990, s. 7-11.

458 Andreas Marklund, ”Bättre dö än illa fäkta: Våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under Stora nordiska kriget”, i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: representation och verklighet*, Lund 2006, s. 261-263.

459 Karen Hagemann, ”German Heroes: the cult of the death for the fatherland in nineteenth-century Germany”. I Stefan Dudink, Karen Hagemann & John Tosh (red.), *Maculinities in Politics and War: gendering modern history*, Manchester 2004, s. 117. För en studie av mytens betydelse under en senare period se Sanimir Resic, *American Warriors in Vietnam: Warrior values and the myth of the war experience during the Vietnam war, 1965–1973*, Lund 1999.

I januari 1808, omkring en månad före krigsutbrottet, spådde den då luttrade generalen Gustav Mauritz Armfelt mörka tider för Sverige. Armfelts poäng var dock att ett stundande nederlag inte bara kunde skyllas på ödesdigra politiska beslut, utan på ett allmänt moraliskt förfall. I ett brev till vännen general Johan Fredrik Aminoff uttryckte han kritik inte bara mot de styrande som bar ansvar för att Sverige stod dåligt rustat utan mot ”de enskilta varelserna i staten”,[460] något som utifrån sammanhanget torde kunna förstås som rikets manliga befolkning. ”Nationens fall” skulle, enligt Armfeldt, vara lika mycket en konsekvens av att dessa enskilda varelser i staten ”ej prefererade döden och förlusten af alt, ledsagade af ära till grafven och eländet, för ett lika öde öfverhöljde med föragt.”[461] Armfeldt uttryckte alltså besvikelse över att många svenskars hållning inte präglades av den emotionella strategi som använde löftet om ärans belöningar för att göra dödsfaran i krig hanterbar.[462] Armfeldt var inte ensam om att hysa en uppfattning om de svenska männens dekadens. Omkring slutet av 1700-talet fanns en utbredd uppfattning om att Svea rikes en gång så manhaftiga söner hade försvagats och förslappats under århundradets lopp. Inom genushistorisk forskning har man talat om detta som en manlighetens kris. Den förfallna manlighetens främsta stereotyp manifesterades i bilden av den så kallade sprätthöken eller snushanen, vilken har beskrivits som en nyckfull och kokett figur som framför allt saknade den fasthet i karaktären som man menade varit

460 LUB. Mikrofilmade handlingar ur finska riksarkivet, Rilakssamlingen, R. 2 [mikrofilm]: Gustav Mauritz Armfeldt till Johan Fredrik aminoff, Stockholm den 10/1 1808.

461 LUB. Mikrofilmade handlingar ur finska riksarkivet, Rilakssamlingen, R. 2 [mikrofilm]: Gustav Mauritz Armfeldt till Johan Fredrik aminoff, Stockholm den 10/1 1808.

462 För ytterligare exempel där äran används som princip för att skapa mening kring döden i strid se Weissman von Weissenstein, 1887, s. 37; KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 1: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Borby den 17/6 1808.

ett kännetecken hos förfäderna.[463] Enligt Armfelt kunde ett nederlag i det stundande kriget mot Ryssland skyllas på att undersåtarna inte kunde tänka sig att dö för äran, utan lika gärna fortsatte ett liv i skam och förakt.

Inslaget av heder och ära den i militära etiken var alls ingen nyhet under gustaviansk tid. Fenomenet har beforskats i flera olika tider och kulturer. Till exempel den finske historikern Ville Sarkamo har visat att officerskåren under stora nordiska kriget präglades av en mentalitet där krigaren ansågs ha överlåtit rätten till sin kropp åt kungen och det militära förbandet. Ära och kropp var intimt förknippade under tidigmodern tid. De sår och blessyrer som officerare erhöll i strid sågs som bevis på att de uppträtt hedervärt.[464] Men det intima förhållandet mellan ära och kroppsliga offer speglades framför allt i den positiva bilden av offerdöden.

Att ära respektive skam framställdes som giltiga efter döden utgjorde en grundförutsättning för att döden på slagfältet, det slutgiltiga offret, skulle kunna fungera som emotionell strategi. Såsom giltig bortom den världsliga tillvaron kunde den eviga äran vägas mot jordelivet. I ett brev till hustrun uppmanar överste Per Brändström henne att föra fram budskapet till sin yngre bror att ”[h]eder bör vara kjärare än lifvet”.[465] På samma sätt satte Karl Adolf Brakel ära och överlevnad i relation till varandra i ett utlämnande brev till brodern Gustav Anton. I detta menade Brakel i jämförelse med fäderneslandets försvar

463 Liliequist, 1999, s. 85-88; Claes Ekenstam, ”Manlighetens kriser och kransar”, i Ida Blom & Anita Göransson (red.), *Sekelskiften och kön: strukturella och kulturella övergångar år 1800, 1900 och 2000*, Stockholm 2000, s. 57f.

464 Ville Sarkamo, ”Honour, Masculinity and Corporality in the Officer Corps of Early Eighteenth-Century Sweden”, *Sjuttonhundratal* 2010, s. 40-44. För fler diskussioner kring hederskulturer i militära sammanhang se exempelvis Collstedt, 2007; Caroline Cox, *A Proper Sense of Honor: Service and Sacrifice in George Washington's* army, Chapel Hill 2004; Duffy, 1987, s. 74-80; Lind, 2008; Lynn, 2003, s. 136-144.

465 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 1: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Borby den 17/6 1808.

var han likgiltig inför möjligheten att överleva kriget. Han skrev att ”jag gör mig för mycken ära af det namnet jag bär för att bli den första som skulle vanhedra det och hvad vore några års längre lifstid, emot den hedern att stupa som försvarare af sitt fädernesland?!”[466]

Bilden av äran som postumt giltig förstärktes genom det allmäna månandet om att hedra förfäderna. Kommentarer av Gustav II Adolfs och Karl XII:s forna bragder förekommer i såväl personliga dagböcker som mer formella rapporter. Georg Karl von Döbeln konstaterade exempelvis att ”[a]ffairen vid Porrosalmi är den första sedan Konung Carl XII:s tid, som uplifvar svenska tapperheten och svenska namnet.”[467] Hyllningar som dessa bekräftade att det var möjligt att liksom förfäderna bli odödlig genom sitt äreminne. Vidare var den postuma äran även ett viktigt litterärt motiv under 1700-talet vilket Sven Delblanc visat.[468]

I officerares dagböcker och brev fick föreställningar om den odödliga äran bränsle genom sin emotionella laddning. Det var ärans koppling till känslorna som möjliggjorde dess status som legitimerande princip för offerdöden och som emotionell strategi för att hantera de lidanden som var förenade med strid. Den tyska historikern Ute Frevert har argumenterat för att äran under tidigmodern tid var tydligt känsloladdad. Hon talar om den som en emotionell disposition (emotional disposition), som genom att konceptuellt kopplas till olika känslor gav upphov till vissa sociala praktiker. Det tydligaste exemplet här är duellfenomenet vari äran kopplades till den känsla av kränkning som utgjorde svar på exempelvis offentliga förolämpningar. Dessa känslor skapade ett behov av fysisk vedergällning. Den som underlät att hämnas sågs som feg och ovärdig.[469]

---

466 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol. 255: Karl Adolf Brakel till Gustaf Anton Brakel, Nykarleby den 4/7 1808.

467 von Döbeln, 1923, s. 37.

468 Se Sven Delblanc, *Ära och minne: Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, Stockholm 1965.

469 Frevert, 2011, s. 40-48.

En viktig aspekt av ärans känsloladdning var dess koppling till skam. Enligt somliga uppfattningar är det faktiskt förmågan att känna skam som skapar förmågan att bete sig enligt ärans normer. Skamkänslan blir en slags urskiljningsförmåga mellan vad som är rätt och fel i givna situationer.[470] William Reddy har påpekat att skammen ofta setts som ärans motsats. I denna bemärkelse har den både fungerat som ett socialt stigma och som en känsla av att man skäms över ett begånget fel. För en modern betraktare ligger det troligtvis närmre till hands att kategorisera skam som en känsla än att göra samma sak med äran.[471] Emellertid ska vi här ta Freverts tes i beaktande att även äran hade en stark känsloladdning under tidigmodern tid. Men hur såg förhållandet ut mellan ära och skamkänslor i de här studerade krigsberättelserna?

I officerarnas berättelser stod skammen i tydligt motsatsförhållande till äran. I ett brev till sin hustru lyfte överste Per Brändström fram äran som ett tydligt incitament för att offra sitt liv i strid om så skulle behövas. Man kan även utläsa av Brändströms resonemang att den eventuella skam som drabbade honom skulle färga av sig på hans familj. I brevet skriver han att det var ”endast min omtanke at hvarcken Du eller Barnen en gång skola rådna för mitt förhållande och jag sjelf eij sjelf [sic] öfverlefva min heder.”[472] Brändströms budskap är en intressant och koncis formulering som sammanfattar en enligt honom önskvärd hållning.[473] Det var bättre att dö med hedern i behåll än överleva genom att på skamliga sätt undvika strid. Den rodnad som skulle färga hustruns och barnens ansikten om han inte upprätthöll

470 William Reddy, *The Invisible Code: Honor and Sentiment in Postrevolutionary France, 1814-1848,* Berkeley 1997.

471 Reddy, 1997, s. 8. Se även John Stewart Henderson, *Honor*, Chicago 1994, s. 45-47.

472 KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 1: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Högsäter den 28/7 1808.

473 Brändström använder snarlika formuleringar i ett annat brev. Se KrA. Brändström, Per, arkiv, vol. 1: Per Brändström till Catharina Charlotta Strömbeck, Borby den 17/6 1808.

sin heder ska även förstås som en metafor för skammens känslomässiga laddning och som uttryck för en föreställning om dess kroppsliga uttryck. I denna betydelse var äran en storhet som positionerades i förhållande till en skamkänsla som liknar vad vi idag skulle kalla prestationsångest eller rädsla för att bli ringaktad.

När Ryssland, som bekant, anföll i februari 1808 blev ju den svenska strategin inledningsvis att retirera successivt mot Uleåborg samtidigt som fästningarna Svartholm och Sveaborg hölls då de hotade ryssarna i ryggen.[474] Men det undvikande av strid som reträtterna under 1808 års fälttåg innebar tolkades av betraktare som ett skamligt beteende. Major Sten Sture skrev exempelvis i ett brev till sin hustru att [d]u kan knapt göra dig Idée om hvad det är för en obehaglig känsla att beständigt gå Kräftgången hvar jag kommer så skäms jag litet alltid gå undan det fördömda moskovitiska packet som andra cujoner.[475] Återigen använder Sture begreppet ”kujon”, den här gången för att beskriva det skamliga i att ständigt undvika strid. Att systematiskt undvika strid och därmed upplevas som lättskrämd, feg och framförallt ärelös var bevisligen svårt att förena med självbilden som officer och krigare.

Föreställningar om heder och ära knöt inte bara an till skamkänslor utan också till kärlek och begär. Sådana kopplingar ger vid handen att äran inte bara föreställdes som något som behövde försvaras utan också som något man kunde förfölja, vinna och utöka. Äran var en bedömningsskala för olika handlanden, enligt vilken individens egenvärde kunde stiga. Detta var ett populärt tankegods att anknyta till i samband med strider. I en osignerad berättelse om striderna i Savolax år 1789 beskrivs officerarna vid Österbottens regemente som ”ifrig [sic] at våga sina Lif för at vinna ähra.”[476] Ärans egenskap som objekt för iver och begär understryker dess känslomässiga laddning. Genom att

474 Hårdstedt, 2006, s. 37-39.

475 KrA, Krigshandlingar 1808-1809, vol 261: Sture till Ingelotz, Limingo den 23/11 1808. s. 147.

476 KrA, Krigshandlingar 1788-1790, vol. LXXVII: ”Relation om Affairerne i Savolax under 1789 åhr”.

trigga dessa känslor av begär kunde föreställningarna om heder och ära fungera som en motiverande kraft i strid och därmed skapa den efterfrågade offerviljan bland både soldater och officerare. Denna ärelystnad gestaltade sig framför allt i strävan efter utmärkelse.

Om den enskildes intressen sammanföll med statens blev ärelystnaden på detta sätt inget annat än en positiv drivfjäder. Georg Henrik Jägerhorn menade även att själva syftet med att författa krigsberättelser, såsom hans egen, var att ”med de lifligaste färgor kunna afskildra skickelige, förståndige, eftertäncksamme, försigtige, dristige och tappra gierningar, för at upelda ett militairiskt snille till en ädell täflan och efterföld.”[477] Bilden av ärelystnaden kompliceras emellertid av att den kunde beskrivas både i positiva och negativa ordalag. I båda avseenden var dess funktion att motivera en enskild individs strävan efter ära men denna strävan värderades olika beroende på i vilken grad det individuella intresset överensstämde eller avvek från det allmänna.

Den 16 oktober 1788 erhöll general Gustav Adolf von Siegroth order från kungens bror Hertig Karl, bland annat gällande hur arméns vinterkvarter skulle organiseras. I slutet av samma orderdokument fanns även några allmänna förhållningsregler. En av uppmaningarna löd: ”Föröfrigit will jag med nådigt välbehag anses at både Officer och Soldat städse upmuntras till heder och täflan med sina kamerater, hwilka kiänslor hos mången wärckar långt mer, än lagarnas stränghet.”[478] Hertigen betonade sålunda att han hellre såg att officerare och soldater motiverades av en känsla av tävlan om utmärkelse och ära snarare än genom kadaverdisciplin och hot om straff – ”lagarnas stränghet”. Att von Siegroth beordrades söka ingjuta denna ärelystnad bland både officerare och soldater ter sig ganska unikt vid en internationell jämförelse. Enligt den amerikanske militärhistorikern John A Lynn, som studerat förhållandena i den franska armén vid samma tid, var känslan för ära något som var exklusivt för officerskåren. En populär bild av

477 Jägerhorn, 2004, s. 63.

478 KrA, Krigshandlingar 1788-1790, vol. XXXVIII: Gustav Adolf von Siegroths journal, s. 210.

soldaten under tidigmodern tid var ofta en lägre stående, opålitlig och inte sällan brottslig individ. De europeiska stormakternas arméer utgjordes till stor del av tvångsvärvade och folk som ådömts krigstjänst som straff för något brott. Denna syn medförde att soldater i många länder var exkluderade från ärans fält.[479]

General Gustav Adolf von Siegroth visar på ett annat ställe i samma volym att han delade Hertig Karls uppfattning om den individuella äran som grund till en motiverande känsla, om än med fäderneslandets bästa för ögonen. Fienden skulle slås och fördrivas ”till fäderneslandets båtnad, samt egen heder”.[480] Att motiveras av ärelystnad kunde vara legitimt så länge den förenades med en patriotisk hållning.

Ärelystnaden kunde emellertid bli för stark och som konsekvens vändas till ett negativt värde. Men vilka uttryck tog sig en överdriven ärelystnad? I en av sina journaler skriver von Siegroth:

> Ja bröder, de som allenast wilja behaga för egen fördel, wara sig för upkomst utan förtienst på andras bekostnad och förfång eller föremål, eller för annan slem winning, sådane äro aldeles odugeliga till fädernes landets tiänst: En anförare tillhörer och bör kunna göra urwahl och från arméen bannlysa sådane lumpna karlar, af hwad stånd och wärde de eljest hälst må wara.[481]

Vad som fick von Siegroth att döma ut den åsyftade strävan uppåt förefaller, utifrån resonemanget, ha varit att den syftade till vinning på andras bekostnad. Det moraliska omdömet om den ärelystnad och det lycksökeri som kunde få omoraliska personer att önska sig krig hellre än fred sammanfattas även tydligt i en dagbok från 1790. Dess författare, en kornett vid namn C. J. Kuylenstjerna, jämställer här en

479 Lynn, 2008, s. 123-125; Harari, 2008, s. 160f.

480 KrA, Krigshandlingar 1788-1790, vol. XXXVIII: Gustav Adolf von Siegroths journal, s. 234.

481 KrA, Krigshandlingar 1788-1790, vol. XXXVIII: Gustav Adolf von Siegroths journal, s. IX.

orättfärdig strävan efter ”lycka och anseende”, på ett moraliskt plan, med att undandra sig sin plikt på grund av fruktan.

> När ett krig betracktas, till alla dess naturliga följder af usellhet kan man ej som människa annat än Rysa och glädja sig öfver då någon anledning till slut på det samma skulle ’visa sig’. Kan hända dock några finnas som önska fortfarandet deraf för egne förmåner af lycka och anseende. Dessa medlemmar af samhället äro efter min tancke så mycket förut värde som dem hvilken för fruktan för faran undandrager sig at tjena sitt fädernesland, eller håller den sista blodsdroppan sparad då frågan är om at hindra en öfverfallande fiendes våld, och försvara fäderneslandets båd bröder, anhörige och vänner.[482]

Den springande punkten handlade om att tjäna fäderneslandet. Det är rikets nytta som är den gemensamma nämnare som försummas både genom överdriven ärelystnad och lycksökeri på samma sätt som när någon undandrar sig sin plikt på grund av fruktan för faran.

Generalmajor Carl Johan Adlercreutz var en uppmärksammad hjälte under 1808–1809 års krig. Emellertid var bilden av honom inte entydig. Han hade sina kritiker. Johan Fredrik Aminoff framstår som en av de skarpaste genom sitt klandrande av beslutet att involvera sig i slaget vid Oravais över huvud taget. Enligt honom var armén alltför kraftlös för att kunna följa upp en eventuell seger med en motoffensiv. Aminoffs anteckningar domineras av uppgivenhet och förtvivlan när han ifrågasätter Adlercreutz sätt att tänka: ”Store Gud! är det på det viset en befälhafvare bör tänka och agera? Sätta sin Person i fråga (quand déra-t-on-) då det rörer Rikets väl. Arméens och menniskors Lif och blods förspillan och alt annat ändamål än en bråtslig egoistisk känsla; egen Person till enda föremålet.”[483] Aminoff formulerar

482 KrA. Krigshandlingar 1788-90, vol LXXVII.29: journal hållen af cornetten wid Östgötha cavallerie C. J. Kuylenstierna under 1790 års campagne.

483 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol 254: ”Anteckningar om sommarfälttåget,

uttryckligen spänningen mellan individ och kollektiv i Adlercreutz agerande. Vad som åsyftas med ”en bråtslig egoistisk känsla” tas upp lite senare i samma reflektion då Aminoff för den till en principiell nivå och kritiserar de ”[l]ycksökare som förer en Armée, de hafve ännu aldrig varit sparsamme på menniskor lif, att få hopade belöningar; att få lysa genom sjelf tillskapade rapporter, i dagbladen.”[484] Aminoff konstaterade alltså att dessa lycksökare alltför ofta under 1808 års fälttåg valt att strida med fienden, inte för att det varit taktiskt gynnsamt och i linje med krigsmaktens övergripande strategiska mål, utan för chansen att sig vinna ära åt sig själv och visa sin duglighet på slagfältet.

Under resonemangen kring heder och ära finns flera kopplingar till en känslorepertoar vars inslag blir synliga på flera ställen. Det var genom att äran var objekt för flera olika känslor som den kunde användas för att utforma en emotionell strategi. Känslorna gav den kraft som en högre sak att offra sig för. Den känsloaspekt av äran som Ute Frevert uppehåller sig vid är framför allt dess koppling till skammen. Rädslan att drabbas av dess stigma och förlora sin ära var så stark att den kunde driva en individ till tillfällig galenskap. Det var under sådana omständigheter som dueller förekom. Frevert pekar alltså framför allt på rädsla och vrede som de två känslor vilka äran framför allt var laddad med. Det var känslor som drev individer att bryta mot såväl lagar som sociala normer. Ovilja att dra skam över sig är en kraft som kan påvisas även i materialet från gustaviansk tid, vilket torde framgå av exemplen. Faktum är att det finns många likheter mellan tidigmoderna duellsituationer och officerares tankar inför en strid. Det var en kamp som äran påbjöd att man gav sig in i. Den som undvek en strid beskrevs med liknande adjektiv som den som underlät att hämnas en förolämpning. Att undvika striden underströk att man var en ärelös fegis utan hederskänsla.

Emellertid visar exemplen ovan att äran även kunde fungera som en

Norra finska arméen, år 1808 af Johan Fredric Aminoff.

484 KrA, krigshandlingar 1808-1809, vol 254: ”Anteckningar om sommarfälttåget, Norra finska arméen, år 1808 af Johan Fredric Aminoff.

kraft vilken drev militärer till plikttrogenhet och uppoffringar på slagfältet. Detta är en aspekt av ärans känslorum som vare sig diskuteras hos Frevert eller i annan forskning. I sina krigsberättelser framställde många officerare döden i strid som ett lyckligt slut på livet, då dess omständigheter medförde att de skulle uppnå samma status som förfäderna, bli ihågkomna och högtidlighållas. Denna logik möjliggjordes genom att man knöt ärobegreppet till föreställningar om kärlek till eller begär efter ära.

Många av de ovan refererade exemplen visar på att föreställningar om heder och ära fyllde en liknande funktion i Sverige under gustaviansk tid som Mosses myt om krigserfarenheten kom att fylla i framför allt Tyskland och Frankrike från tidigt 1800-tal och framåt. Emellertid vilade dessa två storheter på olika grund. Mosse pekar på betoningen av en högre sak som motivationskälla för 1800-talets och 1900-talets frivilliga soldater. Myten om krigserfarenheten slog, enligt Mosse, igenom på kontinenten i samma grad som man lyckades få soldaterna att identifiera sig med nationen. Det handlar alltså om hänvisningar till gemenskaper och kollektiva värden. Med äran som motiverande princip ter sig bilden något annorlunda i det gustavianska Sverige. Svenska officerares dagböcker och brev från den studerade perioden innehåller flera berättelser om en offervilja som grundade sig i känslor inför att bevara och utöka den individuella äran. Marie Lindstedt Cronberg har betonat att äran under tidigmodern tid var just individuell. Den bestod av en omgivnings tolkning av personens egenvärde.[485] De gustavianska officerarna legitimerade framför allt sina offer genom att de skänkte odödlighet åt sig själva, snarare än att offret var för en bredare gemenskap i form av en nationstanke.

485 Marie Lindstedt Cronberg, ”Heder och ära i tidigmodern tid”, i Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.), *Förmoderna livshållningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Lund 2008, s. 117.

Sammanfattning

Inslagen av såväl eldstrid som närstrid i 1700- och 1800-talets krigföring gav upphov till att olika aspekter av lidande aktualiserades. Eldstriden ställde framför allt krav på krigarens förmåga att uthärda fientlig beskjutning under många timmar. Erfarenhet var en viktig förutsättning för att kunna hantera dylika situationer. Uppkommen rädsla och flykt under en eldstrid kunde mycket väl förklaras utifrån att truppen var oerfaren. Men den kunde också kopplas till den räddes karaktär, varvid denne kunde bli betraktad som en ”pultron” och ses som moraliskt mindervärdig. Förutom det obehag som rädslan i sig innebar kunde dess konsekvenser i form av skam och stigmatisering bli nog så svåra att hantera.

De psykologiska påfrestningar som behäftades med närstriden skiljde sig från eldstriden i det att de hade en annan tidsdimension. Den var inget som växte fram under flera timmar utan uppstod omedelbart när man såg den fientliga anstormningen. Att närstriden ställde helt andra krav på soldater och officerare visas tydligt genom den av flera uttryckta uppfattningen om att de ryska soldater i regel stod pall för utdragna eldstrider men tämligen omedelbart övergav sina positioner och flydde om man anföll dem i närstrid. Närstridens påfrestningar gällde framförallt den sida som blev anfallen och hade att försvara sig.

Under såväl eldstrid som närstrid hade befälet en viktig roll att spela som soldaternas känsloregulatorer. Genom olika tekniker försökte de förhindra att rädslan tog sig uttryck och fick stridslinjen att bryta samman. Detta utgör exempel på hur emotionella strategier även stipulerades för hantering av andras känslor, inte bara individens egna. Det tillskrev officerarna, åtminstone enligt deras egna synsätt, en vital funktion på slagfältet.

När det kom till stridens fysiska lidanden, det vill säga skador och blessyrer, beskrevs dessa på ett avskalat och stoiskt manér. Fenomenet ger indikationer på ett ideal om självbehärskning, vilket även visas av

hur man lät sig imponeras av andra som fortsatte strida trots att de sårats mer eller mindre allvarligt.

Starka impulser kom också från de syner som stridens deltagare tvingades bevittna, sårade och dödade kamrater samt en ljudbild som kunde verka fasansfull. Skriket och gråten från allvarligt sårade män föreställdes kunna sätta skräck i soldaternas hjärtan. Synen och hörseln var alltså de sinnen som konstituerade mottagligheten för stridens intryck.

Efter ett fältslag kunde officerarna bli vittnen till vämjeliga scener. En intressant koppling kan här göras mellan uttryckt lidande och uttryckt medlidande. Medlidandet blev i sammanhanget problematiskt då det låg till grund för att valplatsernas syner framkallade lidande hos sina ögonvittnen. Detta skapar en intressant spänning då medlidandet varit en central kristen dygd ända sedan kyrkans etablering.[486] Hanteringen av detta problem visar också på intressanta förhållanden. Den lösning som flera officerare laborerade med på situationer där medlidandet blev ett problem handlade om att döva sina känslor, att helt enkelt söka bortse från medlidandet. Detta tycktes enligt vissa kunna förhindra att man drabbades av själslig sorg och rädsla, eller lindra densamma. Men denna emotionella strategi var problematisk så tillvida att den kunde leda till att individen tappade koncepten kring värdet av människoliv, både fienders och kamraters. Att döva sina känslor inför stridens fasor innebar alltså att balansera mellan mänsklighet och barbari. Vad som uttrycks kan ses som en implicit kritik mot den stoiska hållningen som ju innebar att medelst förnuftet söka undertrycka sina känslor.

Återigen antyds en holistisk individuppfattning där det framstod som problematiskt att stoiskt undertrycka känslor.

Föreställningen om krigarens ära var en länk som band samman flera känslor som kunde användas för att hantera lidanden. I synnerhet rädsla inför att mista sitt eget liv. Denna funktion har hittills va-

486 Sandén & Östlund, 2010, s. 602.

rit mer eller mindre ouppmärksammad i nordisk forskning om heder och ära. Huvudsakligen har äran betraktats i termer av ett kränkbart värde som bevakades noggrant. Inte sällan har dessa studier utgått från domboksmaterial rörande ärakränkningsmål och duellbrott.[487] Helt nytt är emellertid det här framförda perspektivet på äran som emotionell strategi. Rädslan för att dö i strid hanterades genom strategin att fokusera antingen på den skam som avvikelser från ärans ideal skulle innebära eller genom att fokusera på en egen lystnad efter de belöningar som samma ideal utlovade. Äran knöts därmed till känslorna skam, kärlek och begär. Kärleken och begäret kopplades till äran själv, manifesterad i belöningar och erkännanden som kungamakten kunde dela ut. Genom att den individuella äran kopplades till pliktuppfyllande och arbete för fäderneslandets väl kunde allmänintresset sammanfalla med egenintresset vilket resulterade i det emotionaliserade förhållande mellan samhälle och individ som utgjorde en viktig aspekt av tidens sensbilitet.

487 Se exempelvis Collstedt, 2007; Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Tygelsjö 1997; Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära: folk och brott i gamla Stockholm*, Göteborg 1998; Erling Sandmo, *Voldssamfunnets udergang – om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo 2002; Eva Österberg, ”Heder, hat och förtvivlan”. I Kenneth Johansson (red.), *Hedersmord: tusen år av hederskulturer*, Lund 2005.

7
Slutsatser

I detta kapitel kommer avhandlingens slutsatser att presenteras. Tanken är också att väva samman de konkreta resultaten från olika delkapitel till några övergripande iakttagelser kring känslor och militärt liv under den tidigmoderna periodens slutskede. Först sammanfattas de olika delstudierna var för sig, därefter höjs blicken och studien betraktas samlat för att belysa några övergripande resultat.

För det första har studien visat att i den svenska officerskåren, omkring sekelskiftet 1800, gjorde sig motsvarande föreställningar och normer påminda som präglade europeiska societetskulturer under samma tid. Den utpräglade sensibilitet som i olika studier beskrivits som blomstrande i salong och litteratur gjorde sig gällande även här, trots den militära organisationens särskilda karaktär, präglad av hierkarki och homosocialitet. För det andra indikerar studiens resultat att känslorna inte bara gavs tydliga uttryck i krig, de var också i krig med varandra. Känslor av lidande hanterades med emotionella strategier som byggde på att mobilisera ”motkänslor”. I officerarnas tankevärldar kunde med andra ord känslorna utgöra både problem och lösning.

Innan vi går in på den konkreta sammanfattningen av avhandlingens delstudier finns det anledning att kommentera och utvärdera det teoretiska och metodologiska angreppssättet. Studien utgick från ett teoretisk antagande om den svenska officerskåren som en känslogemenskap (emotional community) enligt Barbara Rosenweins definition av begreppet, det vill säga att officerare som grupp delade en uppsättning normer och uppfattningar kring hur känslor kunde och fick uttryckas. Visserligen utgjordes den svenska officerskåren omkring

sekelskiftet 1800 av en brokig skara individer, men det fanns ändå en relativ tydlighet vad gällde gemensamma ideal och värderingar kopplade till officerssysslan, något som gör att det finns fog för att beskriva officerskåren i termer av en känslogemenskap. Utöver denna utgångspunkt har två analytiska verktyg använts i studien, emotionella strategier och emotionella narrativ. De emotionella strategierna definierades i metodavsnittet som mentala medel för att hantera oönskade känslor, det vill säga känslor som konceptuellt kopplas till någon form av lidande. Dessa strategier blir synliga då man studerar emotionella narrativ, det vill säga de meningsskapande berättelser som officerare använde sig av för att beskriva lidanden och sina förhållningssätt till dem. Genom att betrakta den logik som präglar ett narrativ har emotionella strategier kunnat utläsas på detta sätt. Operationaliseringen av dessa metodologiska verktyg har fallit väl ut. De har erbjudit en möjlighet att avtäcka en dimension både av krigets kultur och av sensibilitetskulturen som tidigare forskning inte uppmärksammat.

Sammanfattning och resultat

Avhandlingens övergripande syfte har varit att kartlägga en repertoar av emotionella strategier för att hantera lidande, som fanns tillgängliga under undersökningsperioden. Undersökningens olika delar strukturerades utifrån två frågeställningar. I första hand har definitioner sökts kring officerares uppfattning om vad som utgjorde lidanden i krig. Detta gjordes genom att söka svaren på frågor som: Vad klagade man över? Vad uttryckte man aversion mot? Vad sökte man dra sig undan? Vilka känslor associerades med dessa lidanden? Besvarandet av dessa frågor syftade till att inventera lidanden såsom objekt vilka olika emotionella strategier riktades mot. De emotionella strategierna har studerats på tre olika arenor som rymdes inom krigets verklighet: kontakten med hemmet, relationer i krigets vardag samt striden. Var och en av de tre arenorna aktualiserade sin egen repertoar av lidanden och emotionella strategier.

I avhandlingens första empiriska analyskapitel (kapitel 4) stod kontakten med hemmet i fokus. Lidanden som aktualiserades var sådana som knöts till det faktum att officerare tvingades vara ifrån sina anhöriga under lång tid. En central lidandekategori var oro och ovisshet katalyserad av informationsbrist angående de anhörigas tillstånd hemmavid, en annan var hemlängtan vilken under tidigmodern tid beskrevs som en sjukdom (”hemsjuka”) och drabbade urskiljningslöst, även om vissa grupper var mer mottagliga än andra. Den föreskrivna strategin för att hantera hemlängtan var att hänvisa till föreställningar om plikt, ära och manlighet. I princip gick den ut på att beskriva vilka än större lidanden som skulle drabba en i händelse att man utagerade sin hemlängtan. Risken att bli stigmatiserad, sedd som omanlig eller ärelös gjorde att stå ut med hemlängtan till det minst onda alternativet.

Vad gäller hanteringen av oron inför de hemmavarandes situation spelade brevskrivandet som praktik en framskjuten roll. Skrivandet och läsandet av brev framhölls som praktiker vilka i sig hade en lindrande effekt. Breven utgjorde livstecken från den andra parten och sparades inte sällan för att fungera som ett slags tröstande artefakter. En serie strategier kopplades även till begreppen hopp och resignation. Emellertid finns här en intressant motsägelsefullhet mellan strategier. Hoppet kunde både användas i specifik och i ett slags allmän betydelse. Enligt en specifik betydelse innebar det en stark förhoppning om att ett visst utfall skulle inträffa. Intressant nog hamnade krigslyckan gärna i andra hand. Även ett för Sverige negativt krigsresultat kunde framstå som attraktivt givet att det innebar fred och återförening med familjen. Denna typ av hopp var dock vanskligt genom sin ombytlighet. Ibland framhölls det som bedrägligt att förhoppningarna sällan infriades, dessutom rimmade det illa med en allmänt förespråkad livshållning av ödmjukhet inför den timliga världens skiftningar, vilken innebar ett erkännande av människans bristande kontroll över densamma. Hoppets mer allmänna betydelse erbjöd till synes en lösning på ekvationen. Genom att man riktade hoppet mot Guds försyn och

att han skulle styra allt till det bästa bibehölls erkännandet av människans bristande kontroll liksom den lindrande funktionen. En tredje hållning var den resignerade. Resignation skall här förstås som underkastelse, enligt sin tidigmoderna betydelse, snarare än likgiltighet, vilket i nutid är ordets primära betydelse. Objektet för underkastelsen var Guds försyn vilket tydligt indikerar att resignationen gränsade till förnöjsamhet. Strategin gick helt enkelt ut på att avskriva alla förhoppningar om ett specifikt framtidsscenario och istället hänvisa till ödets makt. Detta passade även väl med att beskriva krigstillvaron som en Guds prövning. Den fasta tron på att avklarade prövningar belönades av Gud möjliggjorde därmed att se lidandet som något meningsfullt, vilket gjorde det mer uthärdligt.

Avhandlingens andra empiriska kapitel (kapitel 5) berörde krigets vardag och på vilka sätt den sociala interaktionen och relationsbildningen i fält kunde tillmätas en emotionsstrategisk funktion. Framför allt framhölls den personliga vänskapens lindrande effekt på leda, brist på livets nödtorft och andra lidanden som förknippades med krigets vardag. Denna vänskap var hierarkiskt betingad även om gränserna kunde överskridas. Det ansågs naturligt att officerare framförallt umgicks med andra officerare av närstående grad. I den mån exempel förekommer på vänskaper mellan hög och låg omtalas de som något ovanligt eller avvikande från normen. Något som ansågs öka ett förbands stridsvärde var också den kärleksrelation som förespråkades mellan befäl och underlydande. Här åberopades metaforen att officeren skulle vara som en far och de underlydande hans barn. Han skulle också ”vinna” soldaternas kärlek vilket aktualiserar ett performativt omsorgsideal. I förhållande till detta har jag pekat på hur exempelvis regementschefens plikter bar stora likheter med dem som beföll föreståndaren av ett hushåll. Liksom en husbonde skulle han disciplinera, uppfostra och beskydda soldaterna samt svara för deras materiella försörjning och uppehälle.

Det tredje och sista analyskapitlet (kapitel 6) fokuserades kring upplevelser av strid. Första gången i strid betraktades som en viktig

upplevelse. Elddopet sågs som en karaktärsdanande initiationsrit i en metaforisk gemenskap. Dessa föreställningar påminner starkt om dem som Yuval Noah Harari och Marie-Cecile Thoral beskrivit i andra samtida sammanhang. Deltagandet i strid medförde risken att drabbas av såväl fysiska som mentala lidanden. Att såras eller dödas var en uppenbar risk. På den mentala nivån utgjorde rädslan ett lidande och en känsla som bedömdes kunna få förödande konsekvenser om den bredde ut sig bland manskapet. Här hade officerarna ett ansvar att förhindra rädslan från att ta sig uttryck genom att vidta olika åtgärder. Rädslan för att dö kunde också hanteras genom att hänvisa till föreställningar om ära. Att dö för fäderneslandet var förenat med ett stort mått av personlig ära, vilken förväntades skänka det egna namnet odödlighet och familjen omåttlig stolthet. Den emotionsstrategiska funktion som tillskrivs äran i materialet återspeglar på ett påtagligt sätt egenskaperna hos ”myten om krigserfarenheten” (myth of the war experience) såsom Mosse definierar den. I Sverige omkring sekelskiftet 1800 saknades den etablerade nationalism vilken Mosse lyft fram som en förutsättning för myten. Likt forskare som Andreas Marklund och Karen Hagemann vill jag problematisera bilden av myten såsom strikt knuten till den moderna perioden. Åtminstone fanns motsvarande tankefigurer som fyllde mytens funktion före den tid då Mosse menar att den slog igenom i Europa. Föreliggande studie har visat att äran fungerade under min undersökningsperiod just som en sådan tankefigur. Hederskulturen bar på en potential att avdramatisera rädslan för döden i en kontext där någon utpräglad nationalism ännu inte slagit igenom.

Civilt, militärt och sensibelt

Den första av avhandlingens övergripande iakttagelser är att någon tydlig distinktion mellan civil och militär sensibilitet inte kan komma ifråga. Den känslosamhet som i samma tid präglade salongskultur och

högre ståndsmiljöer tog sig tydliga uttryck också bland officerare i den svenska armén. Förhållandet problematiserar även en traditionell bild av militären som känslomässigt avskalad.

Korpusen av källor som legat till grund för denna avhandlings empiriska studie präglas av ett språk där känsloorden duggar tätt och av författarna ofta tillskrivs stor inverkan på både deras egna och andras livshållningar. Känslorna tillerkändes också stor förklaringskraft när det gällde att förstå olika ageranden, inte minst i strid. Men det som framförallt kan lyftas fram som belägg för sensibilitetens genomslag i den svenska armén är att delstudiernas resultat uppvisar flera exempel på sensibilitetens tre aspekter, vilka definierades i dialog med studier av framför allt Sarah Knott och G. J. Barker-Benfield. Dessa var:

1) En emotionalisering av förhållandet mellan individ och samhälle.
2) En holistisk individuppfattning där förhållandet mellan förnuft och känsla var komplext.
3) En sensibel beteendekod som öppnade upp för expressiv känsloutlevnad.

Den första aspekten, emotionalisering av förhållandet mellan individ och samhälle, är emellertid något överraskande den minst tydliga aspekten i materialet. Dock gestaltas ett tydligt exempel av tankarna om den positivt värderade ärelystnaden, med andra ord en strävan efter ära som sammanföll med samhällets övergripande intressen. På så vis sammansmälte individens och kollektivets intresse. Då den konvergerade med allmännyttan upphörde egennyttan att vara problematisk. Att en blott egennyttig ärelystnad sågs som problematisk visas tydligt av den negativa värderingen av överdriven lystnad efter personlig utmärkelse som inte samtidigt appellerade till ett tydligt allmänintresse.

Sensibilitetens andra aspekt beskrev en holistisk individuppfattning, det vill säga frånvaron av en inre splittring hos människan. Känsla och förnuft mobiliserades inte mot varandra som meningsskapande kategorier i det här studerade materialet. Viktigare än att kväsa känslornas

inflytande över individen i någon slags stoisk mening var att bejaka positiva känslor som medel för att hantera negativa dito. Detta resultat har vidare implikationer vilka vi ska återkomma till nedan.

Ur källmaterialet har framgått en mängd episoder där emotionell expressivitet beskrivs och omtalas i tillåtande ordalag. Den beteendekod som officerarna rättade sig efter gav bevisligen stort utrymme för att på olika sätt ventilera känslosamhet. Åtminstone var man beredd att skriva utförligt om det i dagböcker och brev som man mycket väl visste kunde läsas av andra. Samtidigt antyds i texterna normer och preferenser för när och hur specifika känslor borde uttryckas. Hemlängtan var exempel på en känsla som bevisligen kunde omskrivas detaljerat i brev till nära och kära, men samtidigt var detta en känsla man inte ville visa offentligt då det kunde bli stigmatiserande. I personliga vänskapsrelationer förväntades att man delade med sig av ett brett känsloregister. Genom känslouttrycken bekräftades vänskapen. Gränserna mellan professionella ämbetsrelationer och privata vänskaper kunde mycket väl vara otydliga och till och med överlappande. I samband med strid framhöll vissa riskerna med att inte låta sig känna medlidande. Att vara avskalad och känslokall sågs som något tydligt negativt. Dessa och andra exempel bekräftar gemensamt bilden av en beteendekod präglad av expressiv sensibilitet.

Faktum är att det militära beteendet inte bara reglerades av sensibilitetens normer, känslorna spelade också en viktig roll i förståelsen av själva den militära lydnadshierarkin. Fadersmetaforiken parat med det omsorgsideal som beföll en officer gjorde det möjligt att beskriva det militära förbandet i termer av ett hushåll, något David Gudmundsson menat var aktuellt redan under stormaktstiden. Den militära hushållsmetaforen säger emellertid något om hur lydnadshierarkin inom armén garanterades och legitimerades. Precis som Magnus Perlestam lyft fram var lydnaden villkorad av officerens personliga auktoritet. Den var alltså inte automatiskt institutionaliserad genom ämbetet. Befäl som inte var goda förebilder eller inte skötte om sina underlydande på rätt sätt kritiserades hårt. Tanken om det militära hushållet och

den villkorade lydnaden förde in känslosamheten i själva den militära hierarkin. Det militära hushållet var en tankefigur som talade om att befälsstrukturen i armén hölls samman av ett känslomässigt kitt, baserat på relationer, snarare än av insitutionaliserad lydnad.

Känslor i krig

Ett ytterligare resultat som framträder då delstudierna betraktas samlat rör ett återkommande narrativt mönster i de emotionella strategier som formulerades. Detta mönster består i att känslor fungerar som både problem och lösningar i de emotionella narrativ som strategierna implicerar. Att olika lidanden beskrevs i termer av känslor blir uppenbart redan vid en ytlig läsning av källmaterialet. Intressant nog pekas i flera narrativa strukturer även känslor ut som komponenter i de emotionella strategierna. Med andra ord skulle man kunna beskriva förhållandet som att känslorna inte bara uttrycktes i krig, de var också i krig med varandra. Exempel på detta är hoppet som stävjar oron, vänskapsförknippad glädje och ömhet som förenklar krigets vardag samt kärlek till äran och rädslan för skam som gjorde dödsfruktan på slagfältet mer hanterlig. I det strategiska bruket av positiva känslor för att stävja negativa var kontroll fortfarande idealet. Detta innebär att resultatet inte bestrider de bilder av tidens ideala manlighet som tecknats av exempelvis Jonas Liliequist och David Tjeder, men här finns ett behov av nyansering och fördjupning. Även de positiva känslorna behövde kontrolleras och tempereras för att fungera som led i emotionella strategier. Således torde det bli mycket tydligt hur vanskligt det egentligen är att betrakta känslor som en kategori under tidigmodern tid. Det fanns inga samlade förhållningssätt till kategorin som helhet, somliga känslor tillskrevs positiva värden andra negativa. Till synes blev sammanhanget mer avgörande än en övergripande inställning till känslor som fenomen. Den självklara association där känslor står för irrationalitet och brist på kontroll och där frånvaron av känslor står

för rationalitet och kontroll var inte giltig under den här undersökta perioden. Inte ens i den militära organisationen vilken utifrån modern förförståelse lätt associeras med stoiska ideal. Med andra ord, självbehärskning var alltjämt det vägledande idealet, men självbehärskningen var inte liktydigt som förnuftets seger över känslorna, kontrollen över sig själv bestod i förmågan att kanalisera känslorna i rätt riktning och i rätt omfattning.

Detta resultat anknyter till den rörelse som på senare år sökt revidera uppfattningen om det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet som förnuftets och rationalitetens tidevarv. Den skarpa dikotomi mellan känsla och förnuft, rationalitet och irrationalitet som sedermera kom att prägla tänkandet hade ännu inte fått något brett genomslag i Europa vid denna tid.[488] Denna undersökning av de svenska officerarnas syn på lidande och emotionella strategier stärker den bilden något ytterligare. Synen uppvisar även kontraster både mot stormaktstida stoiska ideal och en modernitetsförknippad rationalitets- och förnuftsorientering som kom att få bredare genomslag senare under 1800-talet.

Men greppet att analysera emotionella strategier har även synliggjort nya aspekter av andra fenomen. Här vill jag lyfta fram äran som exempel. Forskare som Erling Sandmo, Eva Österberg, Arne Jarrick, Johan Söderberg, Marie Lindstedt Cronberg och Christopher Collstedt har betonat den personliga ärans betydelse som ett socialt värde som framförallt behövde försvaras. Vidare blev hederskulturen ett problem för överheten i den mån strävan att upprätta en kränkt ära kunde resultera i duellbrott. Här har emellertid visats hur värnandet av äran kunde figurera som emotionell strategi under min undersökningsperiod. Själva existensen av en hederskultur erbjöd ett tankesätt som kunde göra rädslan för döden lättare att hantera. Att ge sitt liv i strid medförde odödlig ära som fick detta att framstå som ett meningsfullt offer och ett lyckligt slut på livet. Utifrån denna funktion förefaller äran ha gått från att vara ett problem för överheten till att

488 Se exempelvis Dixon, 2003, s. 64-66 och där anförd forskning.

bli en tillgång. Möjligheten att motivera livsoffer i krigsmaktens tjänst utgjorde en kraftfull resurs i överhetens strävan att skapa stridsvilja bland de underlydande. Denna ärans domesticering som förefaller ha ägt rum under 1700-talets lopp förtjänar att belysas ytterligare genom vidare studier.

En blick på samtiden

Denna avhandlings syftesformulering inleddes med en allmän reflektion kring kulturhistoriens potentiella bidrag till samtiden. Jag lyfte fram att det är först när vi betraktar en annan tid som vi får syn på vår egen. Vad har då analysen i föreliggande avhandling bidragit med som kan användas för att få perspektiv på vår egen tid? Jag kommer nu tillåta mig att vidga cirklarna och reflektera något friare kring vilken betydelse avhandlingens resultat kan ha för en mer allmän diskussion kring känslor i dagens krig.

I mars 2014 sände Sveriges Radio P1 ett inslag om afghanistanveteranen Kongo Magneli. Det är en djupt ärrad man som skildras under programmets cirka 50 minuter. Magneli berättar hur han lever isolerad i sin markplanslägenhet med nerdragna persienner. Han ser hot överallt, klarar inte av folkmassor och blir starkt illa till mods närhelst han känner lukten av grillat kött. Upprepade gånger har han försökt ta sitt liv. Diagnosen kallas posttraumatiskt stressyndrom (PTSD), ett centralt begrepp i det tidiga 2000-talets meningsskapande kring krigets känslovärld. Med egna ord beskriver Magneli hur ”man är besviken på sig själv för att man inte var så hård som man trodde att man var. Jag stod ut med brinnande krig i främmande land. Men när det civila mörkret sluter sig runt mig, då står jag inte ut. Och det är det kriget jag utkämpar idag.”[489]

489 *P1 Dokumentär – Krigaren*. [Radioprogram] Producent: Anna Ivemark. Sveriges Radio, P1 3 mars 2014.

Att det inte bara är fysiska kroppar som såras i krig är ett faktum som på senare år gett upphov till alltmer forskning, i synnerhet studier kring hanteringen av PTSD.[490] Det historiska perspektivet har dock sällan uppmärksammats. I citatet ovan är begreppet ”hård” ett nyckelord för Magneli. Det tycks handla om att stå pall, att inte ge vika för trycket, att inte drabbas, att inte låta känslorna få överhanden. Det hela klingar väldigt likt det nystoiska ideal som Nancy Sherman beskrivit utifrån dagens amerikanska armé. Att inte vara stoisk och emotionellt avskalad i mötet med krigets grymma verklighet är ofta synonymt med att misslyckas som krigare. Något som även bidrar till stigmatisering av dem som drabbas av PTSD.[491]

I föreliggande undersökning har vi sett hur sensibiliteten frodades inom den svenska militären under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Avhandlingens undersökningsperiod slutar år 1814 men tidigare forskning har gjort gällande att sensibiliteten alltmer kom att ifrågasättas och misstänkliggöras under det efterföljande århundradet. Exempelvis kopplades nu gråten till femininitet och bristande självbehärskning, vilken kom att bli synonym med rationalitet och frånvaro av känslor. Det moderna mansideal som växte fram i kölvattnet av den franska revolutionens omdaningar och sensibilitetens kris bejakade en påtaglig emotionell tillslutenhet.[492] Det är lätt att se hur denna allmänna utveckling pekade framåt mot samma stoiska hårdhetsideal som Magneli nämner och som Nancy Sherman beskrivit. Den emotionella avskalningen och sensibilitetens stagnation under 1800-talet medförde att flera av de emotionella strategier som kartlagts ovan gjordes otillgängliga. Således försvann flera av de medel

490 För en utförlig översikt över forskning kring insatsrelaterad stress hos militär veteraner se: Per-Olof Michel, ”Insatsrelaterad stress hos militära veteraner – en vetenskaplig litteraturöversikt”. I Sverige. Veteranutredningen, *Svensk veteranpolitik – ett ansvar för hela samhället: Bilagor till slutbetänkande av veteranutredningen*, Stockholm 2014, s. 9-122.

491 Nancy Sherman, *The Untold War: Inside the hearts, minds, and souls of our soldiers*, New York 2011, s. 173-180.

492 Ekenstam, 1998, s. 100ff.

som fanns det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets officerare tillhanda för att hantera krigets lidanden.

Huruvida det är en mer begränsad repertoar av tillgängliga emotionella strategier som ligger bakom ökningen av psykologiska problem bland tjänstgörande militärer kan vi inte göra några säkra utsagor om här. Men som nämndes i inledningen är en stor potential hos kulturhistorien att genom distansering från vår egen tid göra oss mer ödmjuka inför framtiden. Kanske kan en sådan ödmjukhet bestå i en mer medveten diskussion om vilka emotionella strategier som finns tillgängliga i dagens militära kulturer och vilka som omöjliggörs av strömningar i tiden. Om denna avhandling kunnat väcka tankar som ytterligare nyanserar debatten kring denna problematik är en stor seger vunnen.

Summary

The 18th century was an age of sentiment. The description becomes particularly telling if one considers the latter part of the century. In some curcuits sensibility was hailed to such an extent that several scholars have begun questioning the image of the 18th century as an era totally dominated by enlightenment and rationality. Behind this process of sensitization lay, above all, a new perception of man, that to a greater extent took inner motivations and abilities into account. Within art, litterature and politics the idea was conveyed that the way to pure virtue went through the human heart.

But the late 18th century was also a time of wars and revolutions. For more than 20 years the French Revolutionary wars and the Napoleonic wars put the entire continent in turmoil. Even in Sweden, that had long since lost its role as an important actor on the European stage, the ripples of the political storm could be felt. Between the years 1788 and 1814 Swedish troops fought in four wars (the Russo-swedish war 1788–1790, the first Franco-Swedish war 1805–1807, the Finnish war 1808–1809 and the second Franco-Swedish war 1813–1814). In these wars Swedish officers participated, whose qualities as sensible individuals were now put to the test. In this dissertation, I investigate what happened when the culture of sensibility was confronted with the grim reality of war. What were the sufferings with which the officers were faced during wartime? How did one try to deal with these sufferings on a mental level? What did it mean to simultaneously relate to the ideals of sensibility while the hardships of war put demands on self-control and masculinity?

The dissertation is above all seen as a contribution to the field of research that is refered to as the history of emotions. A field that is still in its infancy, but that also has undergone powerful expansion during the last decade. The significance of emotions is an aspect of life that, when it comes to most eras and societies, remains to be investigated. This is perhaps particularly true when it comes to the military sphere. The contribution of the present study consists of an applied analysis of conceptions of suffering and how they were dealt with among Swedish officers during a time that bordered between early modern and modern society.

The overall aim of the thesis has been to uncover a repertoire of emotional strategies for dealing with sufferings in war, that were available during the period of investigation. The different chapters of the survey were structured on the basis of two issues. Firstly, the officers' definitions of what constituted suffering in war were sought after. This was conducted by trying to answer the following questions: What did the officers complain about? Against what did they express aversion? What did they try to pull away from? What emotions were associated with these sufferings? The answering of these questions was intended as a means of inventorying sufferings as objects towards which various emotional strategies could be directed. The emotional strategies have been studied across three different 'arenas' that were held in the reality of war: the letters home, relationships in the everyday life of war, and the battlefield. Each of these arenas actualized its own repertoire of sufferings and emotional strategies.

The empirical investigation in this thesis considers personal narratives of war experiences. This actualizes sources that can be characterized as ego documents, namely documents containing narratives in which the author himself is a part. The sources studied, thus, consists of diaries, letters and memoirs written by Swedish officers about their experiences of war during the period of investigation.

In the first empirical chapter of the thesis (chapter 4) the focus was directed at the officers' letters home. Sufferings that were actualized

were those that were linked to the fact that the officers were forced to be away from their families for a long time. A central category of suffering contained anxiety and suspense catalyzed by a lack of information concerning the family members state at home, another category was homesickness, which during the early modern period was described as a disease (”hemsjuka”) that hit indiscriminately, although some groups were considered more susceptible than others. The prescribed strategy for dealing with homesickness was refering to conceptions of duty, honour and masculinity. In principle it went on to describe which even greater sufferings that would befall oneself in the event that one acted out of homesickness. The risk of becoming stigmatized, seen as unmanly or dishonourable turned enduring homesickness into the lesser of two evils.

When it came to dealing with anxiety about the family’s situation, letter writiong played a crucial part. The writing and reading of letters were held up as practices that in themselves had a relieving effect. The letters constituted evidences that the sender was alive and well and they were often saved for use as comfort generating artefacts. A series of strategies were also connected to concepts of hope and resignation. However, there is an interesting contradictoriness between these concepts. Hope could be ascribed both a specific and a general meaning. According to a specific meaning, the term described a strong wish for a certain outcome. Interestingly enough, the outcome of the war often came in second hand. Even a defeat might appear attractive if it also meant a chance for peace and reunion with one’s family. This type of hope was, however, vanskligt because of its imagined fickleness. Sometimes, the fact that hopes were seldomly fulfilled was highlighted as deceptive, furthermore, it didn’t rhyme well with the generally advocated humility before the shifts of the temporal world, which meant a recognition of man’s lack of control over the same. The more general meaning of hope seemingly offered a solution to the equation. By directing one’s hope towards the providence of God one could maintain the recognition of man’s lack of control as well as hope’s relieving

function. A third strategy was that of resignation. Resignation is here to be interpreted as submission, according to the early modern meaning of the term, rather than indifference, which is the primary meaning of the term in modern language. The object of submission was God's providence, which clearly indicates that resignation bordered to contentment. The strategy was simply to dismiss all hopes of a certain outcome and instead assent to the power of fate. This also fit well with describing the experience of war as a trial by God. A firm belief in the idea that completed trials guaranteed divine rewards made it easier to consider the sufferings of war as something meaningful.

The second empirical chapter of the thesis (chapter 5) concerns the everyday life of war and in which ways social interaction and the forming of relationships in the field could be ascribed a strategic function. Above all, one highlighted the relieving effect of personal friendship on ennui, lack of the necessities of life, and other sufferings associated with the everyday life of war. Friendship was hierarchichally conditioned, even if its boundaries could sometimes be exceeded. It was considered natural for officers to primarily socialize with comrades of similiar rank. In the few examples of deviations, friendships between high and low were usually commented on as something, however accepted, unusual or abnormal. Something that was expected to raise the morale of a military unit was, however, the advocated love relationship between commenders and subordinates. The officer was sometimes metaphorically decribed as a father, with the soldiers as his children. He was also supposed to 'win' the love of his men which actualizes a performative ideal of care. In relation to this, the duties of the regimental commander had great similiarities with those of a household master. Just like the master of a household, the regimental commander was supposed to discipline, educate and protect his soldiers as well as making sure they were supplied.

The third and final empirical chapter (chapter 6) is focused around the experience of battle. The first time in combat was considered an important milestone in the life of an officer. The baptism of fire was

seen as a character building rite of passage into a metaphorical community. These conceptions reminds greatly of those descibed by Yuval Noah Harari and Marie-Cecile Thoral in other contemporary contexts. The fighting entailed both physical and emotional sufferings. There was always an obvious risk of getting wounded or killed in action. On a mental level fear was considered a suffering and an emotion that could have dire consequences if it took hold among the men. Here the officers had a responsibility of preventing fear from taking hold by taking various measures. The fear of death could also be dealt with by refering to conceptions of honour. To die for the fatherland was greatly associated with personal honour, it was expected to bestow eternal glory onto one's name. The emotion strategic function that in the sources are ascribed to honour clearly reflects a similiar function as 'the myth of the war experience' as defined by Mosse. During the period of investigation there was no pronounced nationalism, which Mosse describes as a basis for the myth. Like scholars such as Andreas Marklund and Karen Hageman I question the idea of the myth of the war experience as a strictly modern phenomenon. At least, one can observe lines of thought filling a similiar function to the myth, before the time during which it became prevalent in Europe according to Mosse. The present study shows that honour filled such a function in the Swedish army during the period of investigation. The culture of honour carried a potential to play down fear of death in a context were pronounced nationalism had not yet received a wide impact.

Civilian, military and sensible

The first general observation of the thesis is that no clear distinction between civilian sensibility and military sensibility can be considered in Sweden during the investigated period. The emotional expressiveness that during the same period characterized the salons and upper-class environments also characterized the Swedish officer corps. The

relationship also puts a more traditional image into question, of military organizations as emotionally stripped.

The corpus of sources, that has made out the base of the empirical study, is characterized by a language where the emotion words are frequent and ascribed big impact on the authors' own attitudes to life. The emotions were also ascribed great explanatory power when it came to understanding different actions, not least in combat. But, what can be most put forward as evidence of the impact of sensibility among Swedish officers is that the three substudies of the thesis all show examples of the three aspects of sensibility, which, in the thesis, are defined in dialogue with, above others, Sarah Knott and G. J. Barker-Benfield. These aspects are:

1) An emotionalization of the relationship between society and individual.
2) A holistic concept of the individual, where the relationship between reason and the emotions was considered as complex.
3) A sensible code of behaviour, that oppened up for emotional expressiveness.

The first aspect, emotionalization of the relationship between society and individual, however, is somewhat surprisingly the least manifest aspect in the sources. Although, one may consider the positively valued desire for honour as an example of this aspect, since the desire became positively valued to the extent that it was considered to promote the overarching interests of society as well as the interest of the individual. When a seemingly egoistic pursuit converged with common interests it ceased being deemed as problematic.

The second aspect of sensibility, that described a holistic concept of the individual, meaning the lack of an internal division between emotion and reason. Sense and sensibility were not mobilized against each other as meaningful categories in the sources studied here. More important than suffocating the emotions' influence over the individual,

in a more stoic sense, the purpose of reason was to identify positive emotions and guide them in order to deal with the negative ones. This is a result with wider implications, to which we shall return below.

In the sources, one finds several narratives where emotional expressivity is described in permissive terms. The code of conduct that the officers tried to follow obviously opened up for various ways of expressing sensibility. At least, many were willing to write extensively about this in diaries and letters that they knew very well could come to be read by outsiders. At the same time, various norms and preferences of then and how specific emotions could be expressed are implied in the texts. Homesickness, for example, was one of the emotions that could be described in detail in letters home, but at the same time it was an emotion that one didn't want to express publicly, as it could be stigmatizing. Within circles of friends one was, however, expected to share a broad spectre of emotions. Through the emotional expressions, friendship was confirmed. The boundaries between professional relationships and private friendships was ofte unclear, sometimes even overlapping. In connection with talk of battle, some emphasixed the risks of allowing oneself to feel pity. Being callous and insensible was clearly seen as something negative. These and other examples together reaffirms the image of how an expressive emotionality was included in the code of conduct.

Fact is, that not only were the norms of sensibility influential on military behaviour, emotions also played a part in the understanding of the military hierarchy of command. The father metaphor paired with the care ideal, that was part of the officer's duty, made possible describing the military unit in terms of a household, which is something that David Gudmundsson has claimed was in force already during the Great Power era. The military household metaphor tells us something about how the chain of command was guaranteed and legitimized. As Magnus Perlestam has already brought forward, obedience was conditioned by the personal authority of the officer, rather than being primarily institutionalized through his office. Officers that weren't

considered as role models or that tend to the needs of their men to a proper extent were heavily criticized. The idea of the military household and the conditioned obedience introduced emotionality as an aspect within the chain of command.

Emotions at War

Another result, which appears when the substudies are considered together, concerns a recurring narrative pattern in how emotional strategies were formulated. This pattern consists of the fact that emotions function as both problems and solutions in narratives implied by the emotional strategies. That various sufferings were described in emotional terms becomes obvious even after a superficial reading of the sources. Interestingly enough, different emotions are pointed out as the components in several strategies. In other words one could say that emotions were not just expressed within the context of war, some emotions were also at war with each other. Examples of this are the hope that curbed anxiety, the joy of friendship that simplified the everyday life of war, and the love of honour and fear of shame that made the fear of death on the battlefield easier to live with. In the strategic use of positive emotions for keeping the negative ones in check, self-control was still the ideal. This does not mean that the present results contest previous images of contemporary ideals of masculinity, mediated by for instance Jonas Liliequist and David Tjeder, but the results highlight a need for a deeper discussion. The positive emotions also needed to be controlled and tempered in order to function as components of emotional strategies. Thus, it should become very clear how risky it is to consider emotions as a unified category during the early modern period. There were no unified attitudes towards the category as a whole, some emotions were ascribed positive values others were ascribed negative ones. It seems that context became more decisive than an overarching attitude towards emotions as a phenomenon. The

obvious association where emotions stand for irrationality and lack of self-control, and where reason stands for suppressed emotions and high self-control simply wasn't valid during the investigated period. Not even in a military organisation which, from a modern preconception, are so easily associated with stoic ideals. In other words, self-control was still the guiding ideal, but self-control was not synonymous with reason's victory in a war against the emotions, rather, self-control consisted in the ability to channel the correct emotions in the right direction and to a proper extent.

This result relates to the tendency, in recent years, of seeking to revive the perception of the late 18th and the early 19th centuries as a time dominated by reason and rationality. The sharp dichotomy between sense and sensibility, rationality and irrationality, that later came to dominate thinking, had not yet achieved a wide impact in Europe at this time. This investigation of the Swedish officers' conceptions of suffering and emotional strategies contributes to that picture. This view also shows contrasts against both the stoic ideals of the Great power and the orientation towards pure reason and rationality affiliated with modernity, that came to have a wider impact later during the 19th century.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)
Enskilda arkiv
Carl Johan Adlercreutz samling 1801–1815
Carl Leonard Lodes från Livland arkiv

Krigsarkivet (KrA)
Enskilda arkiv
Adlercreutzka arkivet
Brändström, Per, arkiv
Daevelska släktarkivet
Dalström, Gustaf Jacob af, arkiv
Gyllenram, Adolf och Carl Adolf, arkiv
Klerckerska arkivet
Posse, Carl Henrik, arkiv
Krigshandlingar
1788–1790
1808–1809

Lunds universitetsbibliotek (LUB)
Mikrofilmade handlingar ur finska riksarkivet
Rilakssamlingen

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)
Brevsamlingen
Sten Stures bref till sin fader 1788–90

Tryckta källor

Adlersparre, Georg, *Georg Adlersparres brev till sin hustru*, Stockholm 1960

Le Bègue de Presle, Achille-Guillame, *Afhandling om soldatens hälsas bewarande i fältdt, jämte, en kort beskrifning om så wäl rörliga-som orörliga fältdt-hospitalers inrättande och förwaltande, med deras föreskrift, af h. Le Beuge de Presle, med tilökningar af Herman Schützencrantz*, Stockholm 1788.

Brakel, Carl Adolf, *Anteckningar öfver 1789-1790 samt 1808-1809 årens fälttåg i Finland*, Helsingfors 1862.

Chapelle, Julius Richard de la, *Een Militarisch Exercitiae Book, eller Regementz Spegel aff ett Infanteri, hwarutinnan författas, huru ett Regemente böör wara besatt medh Officerare, sampt hwars och ens Plicht och Grad*, Stockholm 1669.

Cygnaeus, Fredrik, *Joachim Duncker och hans omgifning*, Helsingfors 1858

Dardel, H. L. von, ”Ur friherre Wilhelm Leuhusens journal: Anteckningar rörande kriget med Ryssland 1788–1790”. Meddelade av H. L. von Dardel, *Personhistorisk tidskrift,* 1924.

Döbeln, Georg Karl von, *Georg Karl von Döbelns berättelse om fälttåget i Savolaks 1789*, Stockholm 1923.

Ehrström, Eric Gustaf, *Dagbok från fälttåget i Österbotten*, Stockholm 2008.

Ekman, Carl Christopher, *Dagbok förd under kriget i Finland 1788-1790*, Helsingfors 1900.

”En Rättskaffens Krigsman. Af Weiss. Fri öfversättning”. *Svenska krigsmannasällskapets handlingar år 1799*, Stockholm 1799.

Essen, Odert Reinhold von, *Oförgripliga tankar, om hvad som utgör en rättskaffens soldat; jemte de egenskaper, som egentligen tillhöra formerandet af en svensk nationel armé, både till esprit, soin, beväring och beklädning,* Stockholm 1803.

Feilitzen, Johan von, *Journal hållen under 1808-1809 års fälttåg*, Stockholm 1955.

Jägerhorn, Georg Henrik, *I fält för Gustaf III: beskrivning över kampanjen i Savolax 1788-1790*, Helsingfors 2004.

Kongl. Maj:ts förnyade krigs-articlar, til efterrättelse för arméen och flottorne i Swerige, Finland och Pomern, Stockholm 1795.

Kongl. Maj:ts förnyade nådiga Förordning och Reglemente för Regementerne til Fot. Andra delen, angående Tiensten i Gemen och Tiensten i Garnison, Stockholm 1781.

Krigs-articlar som af den stormägtigste konung och herre, Herr Carl den XI. Sweriges, Göthes och Wendes konung &c. &c. &c. förnyade och stadgade äro, på Stockholms slott den 2. martii 1683. Nu på högwederbörlig befallning å nyo uplagde, Åbo 1789.

Livijn, Claes, *Bref från fättågen i Tyskland och Norge 1813 och 1814*, Stockholm 1909.

Ljunggren, Carl Johan, *Minnes-anteckningar under 1813 och 1814 årens kampagner uti Tyskland och Norge*, Stockholm 1855.

Ljunggren, Carl Johan, *Skildring af krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808-1809*, Helsingfors 1903.

”Militairiske underrättelser”, *Svenska krigsmannasällskapets handlingar år 1798,* Stockholm 1798.

Quanten, Carl Jacob von, *Tankar i krigs-wetenskapen*, Stockholm 1773.

Retzius, Magnus Christian, *Försök till en handbok uti militär-hygienen, af doct. M.C. Retzius*, Stockholm 1821.

”Ryttmästar C. M. Möllersvärds journal”. I Reinhold Hausen (red.), *Bref och upptecknigar från kriget i Finland 1808-1809*, Helsingfors 1916.

Schück, Henrik, Levertin, Oscar, Barnekow, Kjell Christoffer & Berg, Augusta (red.), *Svenska memoarer och bref. N.S., 1, Kjell Christoffer Barnekows dagboksanteckningar under fälttågen 1806 och 1813-1814,* Stockholm 1918.

Siösteen, Samuel Fredrik, *Minnen från tyska fälttåget 1813,* Stockholm 1915.

Skjöldebrand, Anders Fredrik, *Excellensen grefve A. F. Skjöldebrands memoarer. D. 1, 5.* Stockholm 1903.

Törne, P. O. von, *Ur G. A. Ramsays dagboksanteckningar under fälttåget i Tyskland 1813* I, *Historisk tidskrift för Finland*, 1919.

Weissman von Weissenstein, Adam Gustaf, *Dagbok förd under en del af finska kriget 1808 med belysningar: Af J. Oskar J. Rancken*, Wasa 1887.

”Öfverste R. Montgomery’s berättelse”, *Historiska handlingar I,* Stockholm 1861.

Litteratur

Alm, Martin, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900-1939*, Lund 2002.

Alm, Mikael *Kungsord i elfte timmen: Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, Stockholm 2002.

Artéus, Gunnar, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*, Stockholm 1982.

Artéus, Gunnar, *Den gamla krigsmakten. En översiktlig beskrivning av den svenska försvarsorganisationen 1521-1901*, Stockholm 1985.

Arvidsson, Ann-Sofie *Makten och döden: Stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt 1700*-tal, Göteborg 2007.

Barker-Benfield, G.J., *The Culture of Sensibility. Sex and society in eighteenth-century Britain*, Chicago 1992.

Bergenlöv, Eva, *Drabbade barn: Aga och barnmisshandel i Sverige från reformationen till nutid*, Lund 2009.

Berglund, Tomas, *Det goda faderskapet. I svenskt 1800-tal*, Stockholm 2007.

Birck, Erik Ludvig, *General Tolls krigsplan år 1788. Dess utförande och sammanbrott*. Svenska litteratursällskapet i Finland nr 296, Helsingfors 1944.

Björlin, Gustaf. *Sveriges krig i Tyskland åren 1805-1807*, Stockholm 1882.

Bohlin, Gunnar *Militär statsmakt och individ särskildt i Sverige under Gustaf III:s tid: Militär rekrytering, straffrätt och disciplin*, Uppsala 1917.

Bound Alberti, Fay, *Matters of the Heart. History, medicine, and emotion*, Oxford 2010.

Bringeus, Nils Arvid, *Lyckan kommer lyckan går. Tankar, ord och föreställningar om lyckan*, Stockholm 2004.

Burke, Peter, "Representations of the Self from Petrarch to Descartes". I Roy Porter (red.), *Rewriting the Self. Histories from the renaissance to the present*, London 1997.

Carlsson, Sten & Rosén, Jerker, *Svensk historia II*, Stockholm 1964.

Carlsson, Sten, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund 1973.

Christensson, Jakob, *Lyckoriket: Studier i svensk upplysning,* Stockholm 1996.

Cookson, John E., "Regimental Worlds: Interpreting the Experience of British soldiers during the Napoleonic wars". I Alan Forrest, Karen Hagemann & Jane Rendall (red.), *Soldiers, Citizens and Civilians: Experiences and perceptions of the Revolutionary and Napoleonic* wars, Basingstoke 2009;

Collstedt, Christopher, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund 2007.

Collstedt, Christopher, *Våldets väsen: synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige*, Lund 2012.

Cornelius, Randolph, *The Science of Emotion. Research and tradition in the psychology of emotions*, Upper Saddle River, NJ 1996.

Cox, Caroline, *A Proper Sense of Honor: Service and Sacrifice in George Washington's* army, Chapel Hill 2004.

Cronqvist, Marie, *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur*, Stockholm 2004.

Damsholt, Tine, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformeri Danmark i sidste del af 1700-tallet*, Köpenhamn 2000.

Danielsson Malmros, Ingmarie, *Det var en gång ett land. Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar*, Lund 2012.

Delblanc, Sven, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, Stockholm 1965.

Denby, David, *Sentimental Narrative and the Social Order in France, 1760-1820*, Cambridge 1994.

Dixon, Thomas, *From Passions to Emotions. The creation of a secular psychological category*, Cambridge 2003.

Duffy, Christopher, *The Military Experience in the Age of Reason*, London 1987.

Ekenstam, Claes, "Kroppen, viljan och skräcken för att falla". I Claes Ekenstam (red.), *Rädd att falla: studier i manlighet,* Stockholm 1998a.

Ekenstam, Claes, "En historia om manlig gråt". I Claes Ekenstam (red.), *Rädd att falla: studier i manlighet,* Stockholm 1998b.

Ekenstam, Claes, "Manlighetens kriser och kransar". I Ida Blom & Anita Göransson (red.), *Sekelskiften och kön. Strukturella och kulturella övergångar år 1800, 1900 och 2000*, Stockholm 2000.

Ekstrand, Sigvard, *Karlberg. Kungl. krigsadakademiens och Kungl. krigsskolans historia 1792-1936*, Stockholm 1937.

Enefalk, Hanna, "En gustaviansk brygd. Dryckesvanor och genus i svenska högreståndskretsar ca 1772–1809", *Historisk tidskrift 2011:4, 2011.*

Ericson [Wolke], Lars, "Krigsakademiens tillkomst och första tid 1792-1819". I Erik Norberg (red.), *Karlberg: slott och skola 1. Utbildning till officer 1792-1992*, Stockholm 1992.

Ericson [Wolke], Lars, "Kriget till lands 1788-1790". I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992.

Ericson [Wolke], Lars, ”Avsky och beundran: franskt inflytande på svenskt militärt tänkande 1789-1815”. *Militärhistorisk tidskrift*, 2003.

Ericson [Wolke], Lars, Hårdstedt, Martin, Iko, Per, Sjöblom, Ingvar, Åselius, Gunnar, *Svenska slagfält,* Stockholm 2003.

Ericsson, Peter, *Stora nordiska kriget förklarat. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala 2002.

Eustace, Nicole, *Passion is the Gale. Emotion, power, and the coming of the American revolution*, Chapel Hill 2008.

Eustace, Nicole, *1812. War and the passions of patriotism*, Philadelphia 2012.

Forsgård, Nils Erik, *Maktbalans och stormaktskrig 1722-1814*, Helsingfors 2008.

Forssberg, Anna-Maria, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655-1680*, Stockholm 2005.

Frevert, Ute, *Emotions in History. Lost and found*, New York 2011.

Gadamer, Hans-Georg, *Sanning och metod: i urval*, Göteborg 1997.

Glete, Jan, ”Kriget till sjöss 1788-1790”. I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992.

Goldie, Peter, *The Emotions. A philosophical exploration*

Goodwin, Jeff, Jasper, James M. &Polletta, Fransesca (red.), *Passionate Politics. Emotions and social movements*, Chicago 2001.

Gudmundsson, David, *Konfessionell krigsmakt. Predikan och bön i den svenska armén 1611-1721*, Malmö 2014.

Göransson, Göran, *Virtus militaris. Officersideal i Sverige 1560-1718*, Lund 1990.

Hammar, AnnaSara, *Mellan kaos och kontroll. Social ordning i svenska flottan 1670-1716*, Lund 2014.

Hansson, Stina, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, Göteborg 1988.

Hellerstedt, Andreas, Ödets teater: Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början, Lund 2009.

Hemström, Mats, *Marschen mot makten. Västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809*, Uppsala 2005.

Högnäs, Sten, ”Lidelsefull vänskap och förnuftig kärlek”. I Valborg Lingärde & Elisabeth Mansén (red.), *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, Stockholm 1999.

Stina Hansson, ”Brevets väg från bunden till fri form. Brevskrivning och retorikundervisning”. I Paulina Helgeson & Anna Nordenstam (red.), *Brevkonst,* Eslöv 2003.

Hagemann, Karen, ”German Heroes. The cult of the death for the fatherland in nineteenth-century Germany”. I Stefan Dudink, Karen Hagemann & John Tosh (red.), *Masculinities in Politics and War. Gendering modern history*, Manchester 2004.

Harari, Yuval Noah, *The Ultimate Experience. Battlefield revelations and the making of modern war culture, 1450–2000*, Basingstoke 2008.

Hellerstedt, Andreas, Ödets teater: Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början, Lund 2009.

Hermansson, Lars, *Bärande band. Vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000-1200*, Lund 2009.

Hunt, Lynn, *Inventing Human Rights. A History*, New York 2007.

Hårdstedt, Martin, *Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808-09*, Umeå 2002.

Hårdstedt, Martin, *Finska kriget 1808-1809*, Stockholm 2006.

Hårdstedt, Martin, *Omvälvningarnas tid. Norden och Europa under revolutions- och Napoleonkrigen*, Stockholm 2010.

Jarrick, Arne, *Den himmelske älskaren: Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*, Stockholm 1987.

Johannisson, Karin, *Nostalgia. En känslas historia*, Stockholm 2001.

Johannisson, Karin, *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm 2009.

Keegan, John, *The Face of Battle. A study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, London 2004.

Keegan, John, *Krigets historia*, Stockholm 2005.

Kennedy, Catriona, *Narratives of the Revolutionary and Napoleonic Wars: Military and civilian experience in Britain and Ireland*, Basingstoke 2013

Kleres, Jochen, "Emotions and Narrative Analysis. A methodological approach", *Journal for the Theory of Social Behaviour* 41:2, 2011.

Knott, Sarah, *Sensibility and the American Revolution,* Chapel Hill 2008.

Konow, Jan von, *Sveriges adels historia*, Karlskrona 2005.

Jarrick, Arne & Söderberg, Johan, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Göteborg 1998.

Jägersköld, Olof, *Den svenska utrikespolitikens historia, II:2 1721-1792*, Stockholm 1957.

Lamm, Martin, *Upplysningens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur. Förra delen*, Stockholm 1918.

Larsson, Esbjörn, *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. krigsakademien mellan åren 1792 och 1866*, Uppsala 2005.

Larsson Heidenblad, David, *Vårt eget fel: Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraff-föreställningar*, Lund 2012.

Lazarus, Richard, *Emotion and Adaption*, New York 1991.

Leffler, Yvonne, *"Jag har fått ett bref-". Den tidiga svenska brevromanen 1770-1870*, Hedemora 2007.

Liliequist, Jonas, "Från niding till sprätt: en studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal". I Anne Marie Berggren (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1999.

Liliequist, Jonas, "The Political Rhetoric of Tears in Early Modern Sweden". I Jonas Liliequist (red.), *A History of Emotions, 1200–1800"*, London 2012.

Lind, Gunner, "Syndens straf og mandens ære: Danske tolkninger af krigen 1611–1660", *Historisk tidskrift* 2008:3, Stockholm 2008.

Lindstedt Cronberg, Marie, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Tygelsjö 1997.

Lindstedt Cronberg, Marie, ”Heder och ära i tidigmodern tid”. I Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.), *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Lund 2008.

Lindstedt Cronberg, Marie, ”Våldets föränderliga plats i kulturen. Eller – från beväpnad allmoge till kasernerad militär: en kommentar”. I Maria Sjöberg (red.), *Sammanflätat. Civilit och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009.

Lindstedt Cronberg, Marie, *Med våldsam hand: hustrumisshandel i 1800-talets Sverige. En studie av rättsliga, kyrkliga och politiska sammanhang*, Lund 2009.

Lindström, Dag, ”Några kommentarer till civilt och militärt i det tidigmoderna samhället”. I Maria Sjöberg (red.), *Sammanflätat. Civilit och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009.

Lynn, John A., *The Bayonets of the Republic. Motivation and tactics in the army of revolutionary France 1791-94*, Urbana 1984.

Lynn, John A., *Battle. A history of combat and culture*, Rev. and updated ed., Cambridge 2008.

Löwendahl, Marie, *Min allrabästa och ömmaste vän! Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal*, Göteborg 2007.

Marklund, Andreas, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå 2004.

Marklund, Andreas, ”Bocken, räven & dygdiga damen: könsmetaforer i svensk-dansk propaganda under stora nordiska kriget”, *Historisk tidsskrift* 2005(105):1, Köpenhamn 2005.

Marklund, Andreas, ”Bättre dö än illa fäkta. Våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under stora nordiska kriget”. I Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld. Representation och verklighet*, Lund 2006.

Marklund, Andreas, ”På fädernas axlar. Faderssymboler, manlighet och patriotisk gemenskap under stora nordiska kriget”, *Scandia* 2006(72):1, Lund 2006.

Matt, Susan J, *Homesickness. An American history*, New York 2011.

McGuire, Brian Patrick, *Friendship and Community. The monastic experience*, Ithaca, N.Y. 1998.

McPherson, James M., *For Cause and Comrades. Why men fought in the civil war*, New York 1997.

Michel, Per-Olof, ”Insatsrelaterad stress hos militära veteraner – en vetenskaplig litteraturöversikt”. I Sverige. Veteranutredningen, *Svensk veteranpolitik – ett ansvar för hela samhället: Bilagor till slutbetänkande av veteranutredningen*, Stockholm 2014.

Morillo, Stephen & Pavlovic, Michael F., *What is Military History?*, Cambridge 2006.

Mosse, George L., *Fallen Soldiers. Reshaping the memory of the world wars*, New York 1990.

Muir, Rory, *Tactics and the Experience of battle in the Age of Napoleon*, New Havem 1998.

Nilsson, Nils-Göran, ”Den gustavianska armén”. I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992.

Nilsson [Hammar], Anna, ”Den förnöjsamme undersåten. Dygdens flexibilitet i 1700-talets Sverige”. I Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron*, Lund 2010.

Nilsson [Hammar], Anna, *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750-1850,* Höör 2012.

Nordin, Jonas *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden,* Eslöv 2000.

Nordin, Svante ”Dygd och medborgarskap: Några preliminära reflektioner”. I Svante Nordin & Rebecka Lettevall (red.), *Dygd och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande*, Lund 1996.

Nordland, Hugo, ”Eviga emotioner och konstruerade känslor. Riktningar inom känslornas historia”, *Scandia 2012(*78):2, 2012.

Nordland, Hugo, ”Soldiers and Citizens: The concept of citizenship and the Anjala covenant, 1788-1790”. *Scandinavian Journal of History* vol. 39, 2014.

Nussbaum, Martha, ”Emotioner som värdeomdömen” (översättning av Annika Persson). I Ulla M. Holm, Eva Mark & Annika Persson (red.),*Tanke, känsla, identitet*, Göteborg 1997.

Nylander, Erika, ”Officerskultur och borgerlig offentlighet på Sveaborg. Ordenssällskapen och den politiska makten under Gustav III:s krig 1788-90”. I Hans Norman (red.), *Skärgårdsflottan. Uppbyggnad, militär användning och förankring i det svenska samhället 1700-1824*, Lund 2000.

Parker, Geoffrey, *The Military Revolution: military innovation and the rise of the West, 1500-1800*, Cambridge 1988.

Perlestam, Magnus, ”’Fienden hade doch intet det hiertat att attaquera mig’. Den karolinske krigarens syn på ett modigt beteende”. I Stig Welinder (red.), *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*, Stockholm 2003.

Perlestam, Magnus, ”’Jag lovar och svär’. Ett plikttroget beteende i de förnyade sjöartiklarna år 1685”, *Militärhistorisk tidskrift*, 2003.

Perlestam, Magnus, ”’Såsom en skyldig och oförfärad soldat och Tjänare’. Mod i Karl XI:s krigsartiklar”. I Christina Kjellson, Sven Olofsson & Per Sörlin (red.), *Blickar bakåt: elva uppsatser om ett förgånget nu,* Härnösand 2004.

Perlestam, Magnus, ”’Ringa prof av en behjärtad soldat’. Mod, plikt och heder i en marin krigsrätt vid slutet av 1600-talet”, *Forum navale* Nr 60, 2004.

Perlestam, Magnus, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund 2008.

Persson, Anders ”C. O. Cronstedt och Sveaborgs kapitulation 1808”, *Personhistorisk tidskrift*, 1984.

Plamper, Jan, ”The History of Emotions. An interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns”, *History and Theory* 2010:49.

Plamper, Jan, ”Fear. Soldiers and emotion in early twentieth-century Russian military psychology”, *Slavic Review*, Vol. 68, No. 2, 2009.

Planck, Brita, *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750-1900*, Göteborg 2014.

Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige, Stockholm 1970.*

Ramsey, Neil, *The Military Memoir and Romantic Literary Culture, 1780-1835*, Aldershot Hants 2011.

Reddy, William M., *The Invisible Code. Honor and sentiment in postrevolutionary France, 1814-1848*, Berkeley 1997.

Reddy, William M., *The Navigation of Feeling. A framework for the history of emotions,* Cambridge 2001.

Resic, Sanimir, *American Warriors in Vietnam: Warrior values and the myth of the war experience during the Vietnam war, 1965–1973*, Lund 1999.

Rosenwein, Barbara H. (red.), *Anger's Past. The social uses of an emotion in the middle ages*, Ithaca, N.Y. 1998.

Rosenwein, Barbara H., ”Worrying about Emotions in History”, *The American Historical Review*, 107:3, 2002.

Rosenwein, Barbara H., *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, Ithaca, N.Y. 2006.

Rosenwein, Barbara H., ”Emotion Words”. I Danueb Bouquet & Piroska Nagy (red.), *Le Sujet de l'emotion au Moyen Âge*, Paris 2009.

Rosenwein, Barbara H., ”Problems and Methods in the History of Emotions”, *Passions in Context. Journal of the history and philosophy of the emotions* 2010:1, 2010.

Rousseau, George S., *Nervous Acts. Essays on litterature, culture and sensibility*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2004.

Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm 2001.

Rystad, Göran, ”1788: Varför krig? Något om bakgrund och 'orsaker' till Gustav III:s ryska krig”. I Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ruska krig*, Stockholm 1992.

Salomon, Kim, *En femtiotalsberättelse. Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige*, Stockholm 2007.

Sandén, Annika & Östlund, Joachim, ”Medkänslans makt och gränser. Nya linjer i känslornas historia”, *Historisk tidskrift* 2010:4.

Sandmo, Erling, *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo 2002.

Sarkamo, Ville, ”Honour, Masculinity and Corporality inte the Officer Corps of Early Eighteenth-Century Sweden”, *Sjuttonhundratal* 2010.

Savin, Kristiina, *Fortunas klädnader: Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*, Lund 2011.

Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm 2011.

Sherman, Nancy, *Stoic Warriors: The ancient philosophy behind the military mind*, New York 2005.

Sherman, Nancy, *The Untold War: Inside the hearts, minds, and souls of our soldiers*, New York 2011.

Simonsen, Anders, *Bland hederligt folk. Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755-1820*, Göteborg 2001.

Sjöberg, Maria, *Kvinnor i fält: 1550-1850*, Möklinta 2008.

Sjöberg, Maria, ”Hur det civila blev kvinnligt – och det militära manligt”. I Maria Sjöberg (red.), *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009.

Sjöstrand, Wilhelm, *Grunddragen av den militära undervisningens uppkomst- och utvecklingshistoria i Sverige till år 1792*, Uppsala 1941.

Stearns, Carol Z. & Stearns, Peter N., ”Emotionology. Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards”, *American Historical Review* 90, 1985.

Stearns, Peter N., *American Fear. The causes and consequences of high anxiety*, New York 2006.

Stewart Henderson, Frank, *Honor*, Chicago 1994.

Sundberg, Ulf, *Sveriges krig 1630-1814*, Hallstavik 2010.

Swedberg, Jesper *Swensk ordabok,* utg. av Lars Holm, Järpås 2009.

Sörensen, Thomas, *Sista striden. De mörnerska husarerna vid Bornhöft*, Stockholm 2004.

Thisner, Fredrik, *Militärstatens arvegods. Oficerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720-1800*, Uppsala 2007.

Thoral, Marie-Cecile, *From Valmy to Waterloo: France at war, 1792-1815*, Basingstoke 2010.

Tjeder, David, *The Power of Character. Middle-class masculinities, 1800-1900*, Stockholm 2003.

Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870*, Lund 1996.

Ulvros, Eva Helen, *Sophie Elkan. Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*, Lund 2001.

Vincent-Buffault, Anne, *The History of Tears. Sensibility and sentimentality in France*, Basingstoke 1991.

Vinge, Louise, ”Ömhet, kärlek, dygd och vänskap”. I Valborg Lingärde & Elisabeth Mansén (red.), *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, Stockholm 1999.

Watson, Alexander, *Enduring the Great War. Combat, morale and collapse in the German and British armies, 1914-1918*, Cambridge 2008.

Wirilander, Kaarlo, *Officerskåren i Finland under 1700-talet. En socialhistorisk avhandling om den finska arméns officerare*, Stockholm 1964.

Wirilander, Kaarlo, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721-1870*, Stockholm 1982.

Wolff, Charlotta, ”Kabal och kärlek. Vänskapen som alternativ sociabilitet i 1700-talets hovsamhällen”, *Historisk tidskrift för Finland* 2004(89):2, 2004.

Wolff, Charlotta, *Noble Conceptions of Politics in Eighteenth-Century Sweden (ca 1740–1790)*, Helsingfors 2008.

Österberg, Eva, *Folk förr. Historiska essäer*, Stockholm 1995.

Österberg, Eva, ”Heder, hat och förtvivlan”. I Kenneth Johansson (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund 2005.
Österberg, Eva, *Vänskap. En lång historia*, Stockholm 2007.
Österberg, Eva, ”Den omoderna människan – ständigt i våra tankar”. I Eva Österberg & Mohammad Fazlhashemi (red.), *Omodernt. Människor och tankar i förmodern tid*, Lund 2009.
Österberg, Eva, ”Mod. Krigarideal och allmänmänsklig dygd”. I Eva Österberg, Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.), *Dygdernas renässans,* Stockholm 2012.
Östlund, Joachim, *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*, Lund 2007

Radioprogram

P1 Dokumentär – Krigaren. [Radioprogram] Producent: Anna Ivemark. Sveriges Radio, P1 3 mars 2014.

Internet

SAOB, www.saob.se
Svenskt biografiskt lexikon, http://sok.riksarkivet.se/sbl

Bildförteckning

s. 84: Karta över Finland, KrA, Krigshandlingar 1808–1809, Relationer vol. 256, major Gripenbergs journal (Foto: Hugo Nordland).

s. 86: Carl Johan Adlercreutz, hämtad ur Martin Hårdstedt & Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning*, Oravais 1999, s. 35

s. 94: Brev från överste Carl Leonard Lode till hustrun Sofia Tavast, RA, Enskilda arkiv, Carl Leonard Lodes från Livland arkiv, vol. E4680 (Foto: Hugo Nordland).

s. 99: Johan von Feilitzen, hämtad ur Johan von Feilitzen, *Journal hållen under 1808-1809 års fälttåg*, Stockholm 1955, titelsidans uppslag.

s. 140: ”Lägerscen med officerare och soldater”, Uppsala universitetsbibliotek, bildsamlingen (id: 2982).

s. 144: ”Svenska soldater kring en lägereld”, Uppsala universitetsbibliotek, bildsamlingen (id: 13908).

s.145: ”Ett sällskap biljardspelande herrar”, Uppsala universitetsbibliotek, bildsamlingen (id: 3584).

s. 190: ”Walkiala den 29 april 1790”, Uppsala universitetsbibliotek, bildsamlingen (id: 2309).

s. 197: Carl Johan Ljunggren, hämtad ur Carl Johan Ljunggren, *Skildring af krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808-1809*, Helsingfors 1903, titelsidans uppslag.

s. 211: Georg Karl von Döbeln, hämtad ur Martin Hårdstedt & Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning*, Oravais 1999, s. 113.

Register

A

Adlercreutz, Carl Johan 88f, 102, 106, 109, 126, 127, 133–135, 155–158, 172, 173, 214, 215, 232, 233, 261, 277
Adlersparre, Georg 89, 101, 102, 121, 123, 158, 262
Adlerstråhle, J. G. G. 167
Alexander I, tsar av Ryssland 83
aminoff, Johan Fredrik 225
Aquino, Thomas av 56, 161, 217
Aristoteles 56, 161, 216, 217
Armfelt, Gustav Mauritz 79, 86, 162, 211, 225, 226
Artéus, Gunnar 68–73, 77, 78, 149, 194, 264, 266, 267, 271, 273

B

Barker-Benfield, G. J. 11, 19, 22, 24, 98, 244, 256, 264
Barnekow, Kjell Christopher 96, 97, 161, 162, 164–166, 199, 222, 223, 263
Berglund, Thomas 173, 188, 264
Blücher, Gebhard von 91
Boheman, Carl Adolf Andersson 162, 163
Bonaparte, Napoleon 29, 30, 80, 81, 91, 92, 271
Boy, Johan Fredrik 151, 152
Brakel, Gustav Anton 105, 107, 161, 174, 175, 182, 207, 208, 227
Brakel, Karl Adolf 105, 107, 157, 161, 174, 175, 182, 207–209, 226, 227
Brändström, Per 108, 122, 123, 166, 172, 179, 210, 218, 219, 225–228, 261
Bugt, Gregorius 198, 199
Buxhoevden, Fredrik Wilhelm von 83

C

Christian Fredrik, prins av Danmark 93
Cicero 161
Collstedt, Christopher 33, 34, 76, 157, 158, 226, 237, 247, 265
Cronstedt, Carl Olof 87, 272

D

Daevel, Carl Ludvig 118, 121, 133, 159, 195
Daevel, Fredrik Ludvig 118, 121, 133, 159, 195
Dalström, G. A. 132, 153, 214, 261
Damsholt, Tine 21, 23, 50, 51, 192, 265

Denby, David 11, 19, 22, 266
Dixon, Thomas 11, 18, 47, 48, 247, 266
Döbeln, Georg Karl von 61, 88, 89, 171, 184, 185, 198, 202–205, 209–211, 213, 218–220, 227, 262, 277
Duffy, Christopher 26, 29, 170, 208, 226, 266
Duncker, Joachim Zachris 103–106, 117, 118, 121, 126–129, 262

E

Ehrström, Erik Gustav 153, 156, 157, 214, 262
Ekenstam, Claes 13, 14, 24, 25, 226, 249, 266
Ekman, Carl Christopher 177, 178, 196, 262
Elkan, Sophie 48, 275
Enefalk, Hanna 157, 158, 266
Essen, Hans Henrik von 81, 211
Essen, Odert Reinhold von 176, 180, 220
Eustace, Nicole 11, 18, 21, 48, 50, 267

F

Febvre, Lucien 38
Feilitzen, Johan von 96, 97, 99, 161, 204, 263, 277
Frevert, Ute 40, 46, 227, 233, 234, 267

G

Gadamer 15, 16, 267
Goldie, Peter 48, 57, 58, 267
Göransson, Göran 32, 226, 266, 267
Gudmundsson, David 8, 35, 36, 170–172, 188, 245, 257, 267
Gustav III 18, 67, 75–79, 107, 145, 149, 165, 183, 193, 194, 266, 267, 271–273
Gustav IV Adolf 80, 82, 83, 85, 89, 90, 103, 162
Gyllenram, Carl Adolf 108, 109, 121, 122, 161, 213, 261

H

Hagemann, Karen 29, 224, 243, 265, 268
Hammar, AnnaSara 33, 179, 188, 267
Hansen, Anna 173
Hansson, Stina 100, 267, 268
Harari, Yuval Noah 28, 29, 197, 198, 231, 243, 255, 268
Hastfehr, Berndt Johan 177
Hedvid Elisabeth Charlotta 162
Hellerstedt, Andreas 14, 139, 267, 268
Hermansson, Lars 49, 268
Hertig Karl, prins av Sverige 230
Hofer, Johannes 110
Högnäs, Sten 187, 267

J

Jägerhorn, Georg Henrik 61, 198–200, 202, 205, 207, 210–213, 219, 230, 263
Jarrick, Arne 25, 237, 247, 268, 269

Johannisson, Karin 24, 46, 49, 98, 110–112, 114, 116, 119, 268

K

Kamenskij, Nikolai 88
Karl Johan, kronprins av Sverige 90–93, 177
Kaulbars, Lars Fredrik von 79
Keegan, John 26, 192, 268
Klercker, Carl Nathanael af 83, 111, 112, 153
Klingspor, Wilhelm Mauritz 85, 87, 112
Knott, Sarah 21, 23, 29, 49, 244, 256, 269
Kumblander, Karl Magnus 185
Kuylenstierna, C. J. 109, 130, 131, 148, 154, 232

L

Lamm, Martin 19, 269
Lancken, Fritz van der 164
Lazarus, Richard 54, 55, 269
Leijonstedt, Wilhelm 183
Lejonhjelm, Gerdt Malcolm 172
Leuhusen, Wilhelm 149, 150, 167
Liliequist, Jonas 12, 25, 226, 246, 269
Lind, Gunner 135, 269
Lindstedt Cronberg, Marie 7, 21, 30, 34, 134, 174, 216, 224, 234, 237, 247, 269–271, 276
Linroth, Louise 102, 121
Livijn, Claes 195, 196, 263
Ljunggren, Carl Johan 142–145, 148–150, 160, 164, 166, 177, 196, 197, 201, 208, 212, 214, 216, 221–223, 263, 277
Lode, Carl Leonard 94, 109, 118, 128, 129, 136, 137, 277
Löwendahl 101
Löwendahl, Marie 101, 102, 270
Ludvig XVI, kung av Frankrike 22
Lynn, John A. 14, 15, 20, 26, 29, 41, 192, 226, 230, 231, 268, 270

M

Magneli, Kongo 248, 249
Marie Antoinette, drottning av Frankrike 22
Marklund, Andreas 30, 31, 119, 120, 173, 174, 188, 224, 243, 255, 270
Matt 112, 270
McPherson, James 59, 60, 270
Montaigne, Michel de 161
Montgomery, Robert 153, 165, 183, 184, 264
Moreau, Jean Victor Marie 213
Morillo, Stephen 26, 27, 271
Mörner, Hampus 113
Mosse, George L. 224, 234, 243, 255, 271
Muir, Rory 29, 30, 271

N

Nilsson Hammar, Anna 8, 19, 57, 130, 131, 134, 139, 194, 217, 271
Nussbaum, Martha 52, 271
Nylander, Erika 144, 145, 272

O

Österberg, Eva 15, 30, 49, 147, 148, 150, 160–162, 186, 216, 217, 224, 237, 247, 270, 275, 276

P

Pavlovic, Michael F. 26, 27, 271
Perlestam, Magnus 31–33, 63, 64, 170, 179, 187, 188, 203, 245, 257, 272
Planck, Brita 41, 42, 51, 272
Posse, Carl Henrik 105, 106, 151, 152, 158, 261

Q

Quanten, Carl von 168, 263

R

Ramsay, Gustav Adolf 184
Ramsey, Neil 28, 273
Reddy, William 11, 18, 21, 22, 39, 41, 43, 46, 49, 55, 153, 228, 272, 273
Retzius, Magnus 114–117, 263
Rosenwein, Barbara 38, 39, 46, 47, 49, 51, 56, 272, 273
Rousseau, George S. 19, 273

S

Savin, Kristiina 131, 136, 137, 274
Schützencrantz, Herman 113, 114, 116, 117, 262
Schwarzenberg, Karl von 91
Sherman, Nancy 13, 14, 249, 274
Siegroth, Gustav Adolf von 68, 113, 230, 231
Siösteen, Samuel Fredrik 149, 155, 159, 162, 163, 196, 215, 263
Sjöberg, Maria 7, 34, 35, 270, 274
Skjöldebrand, Anders Fredrik 92, 154–157, 160, 172, 264
Söderberg, Johan 237, 247, 269
Sprengtporten, Göran Magnus 165
Stearns, Carol Z. 46
Stearns, Peter N. 43, 46
Stedingk, Curt von 79, 83
Sture, Sten 98, 104, 107, 110, 119, 122–125, 128, 135, 200, 207, 220, 221, 229
Swedberg, Jesper 106, 107, 274

T

Tavast, J. H. 94, 109, 118, 129, 136, 155, 277
Thisner, Fredrik 72, 73, 274
Thoral, Marie-Cecile 29, 30, 60–62, 197, 199, 243, 255, 275
Tigerstedt, Gustav Adolf 156
Tjeder, David 12, 13, 157, 158, 246, 258, 275
Toll, Johan Christopher 77, 82, 89

U

Ulvros, Eva Helen 8, 48, 102, 275

V

Vincent-Buffault, Anne 20, 22, 24, 275
Vinge, Louise 153, 275

W

Watson, Alexander 27, 275
Weissman von Weissenstein, Adam Gustav 109, 184, 201, 225, 264
Wirilander, Kaarlo 71, 72, 74–76, 144, 275
Wolff, Charlotta 23, 161, 186, 275